

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 11 (392)

Normaalsus ilus

Jan Kaus 1923

Luulet

Toon Tellegen 1937

Tõlkinud Vahur Abrams

Karistusseaduse kohaldamine: Seadus ise ja mõnda,
mis sinna juurde kuulub

Jaan Sootak 1947

Kiri kristlaste tagakiusamise kohta Nagrānis

Siimeon Bet Aršamist 1982

Tõlkinud Amar Annus

Mustjala: Tõestisündinud lugu

Toomas Haug 2002

Järjekordne rahva ja eluruumide loendus:

Milleks ja kuidas?

Ene-Margit Tiit, Helle Visk, Ethel Maasing,

Vassili Levenko, Kristi Lehto 2009

Loodusvaatlusi Tais

Tõnn Sarv 2065

<i>Arvustus: Proloogiks Horst Bredekampi Pilditeole. Horst Bredekamp. Pilditegu: Frankfurdi Adorno-loengud aastast 2007. (Gigantum humeris.) Saksa keelest tõlkinud Mari Tarvas, sisutoimetaja ja järelsõna autor Krista Kodres. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 442 lk.</i>	
	<i>Holger Rajavee</i> 2079
Abstracts	 2086
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XLI	
	<i>Herbert Normann</i> 2093

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Arvutigraafika lk 1946, 2001, 2008, 2064, 2112:

HEINO PRUNSVELT (1960) on lõpetanud Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi (EKA) tööstuskunsti erialal 1986, olnud õppejõud Eesti Kunstiakadeemias, praegu tegutseb graafilise disainerina.

NORMAALSUS ILUS

Jan Kaus

“Normaalsus ilus” on pea haaramatu teemapüstitus. Ainuüksi ilu mõistet on käsitletud juba aastatuhandeid. Ammendavat ajaloolist ülevaadet ilu käsitlustest pole ma võimeline tegema, ent üldjoontes võib öelda, et ilu mõistmisel on sageli eristatud — kui väga lihtsustatult väljendada — välimist ja sisemist ilu. Esimene tähistab vaatepiltide, kunstiteoste, väljanägemiste kütkestavust; meeltega kombatavat kaunidust, teine viitab sellele, mis jääb vaatepiltide, kunstiteoste, meelte taha või kohale, see viitab ilu ideele, ilu sümboolsele tähendusele, ilule kui esteetiliselt kategooriale. Neid kaht on muidugi püütud ühel või teisel viisil eristada või ühendada, traditsioonilises platonistlikus käsitluses ja keskaegses kristlikus vaateviisis on peetud esimest teise kõrval ebatõeliseks ja ebakindlaks, ent näiteks renessansiajal leiti, et väline ilu juhib jumaliku iluni. Filosoof ja humanist Marsilio Ficino kirjutab 1482. aastal “jumalikust särast”, millesse hing haaratakse, kui “nähakse ja puudutakse armastatud inimest” (Eco 2006: 184).

Niisiis võib üldjoontes rääkida — laenan sõnastuse prae-gu Prantsuse romaanikirjanikult Marcel Proustilt — vaatepiltide ilust ja ideede ilust. Proust kirjutab oma romaanisarja “Kadunud aega otsimas” viimases osas: “Vaatepiltide ilu asetseb asjade taga, ideede ilu nende ees” (Proust 2004: 287). Selle lause tagant kangastub muidugi laiem filosoofiline, peaaegu lahendamatu probleem, realismi ja idealismi vastaspinge, mida antud juhul võib sõnastada nii: kas kaunist vaatepildist tekib ilu idee või põhjustab ilu idee (või idee ilu) kauni vaatepildi (või vaatepildi kauni-

Artikkel põhineb Kääriku Metsaülikoolis 20. augustil 2021 peetud ettekandel.

duse)? Praegune mõttearendus asetub pigem idealistlikku suunda, aga ilusa vaatepildi ja ilusa idee vaheliste jõujoonte küsimust saab avada vägagi laialt: kas meie maailmas on universaalset ilu, mida tunnetades ületatakse keskkonna ja teadvuse vahelised lõhed?

Ent enne, kui püüan leida nimetatud küsimusele mingisugusegi vastuse, tuleks sõna “ilu” püüda siduda sõnaga “normaalsus”. Normaalsus viitab millelegi, mis jääb normi piiresse, mis on harilik, loomulik; miski, mida pole raske pidada universaalselt kohalduvaks. Füüsilikes mõttes väljenduks see asjade tajutavas korrastatuses, reaalsuse moodustavate elementide suhtelises stabiilsuses (nt sündmuste regulaarsuses), sotsiaalses mõttes võib mõelda kas või aristotellikule mõistlikkusele, vahepealsuse ideele, mis suudab alati vältida äärmusi ja avaldub seega õiges, ühiskondlikult sidusas käitumises, laiemalt sõnastatuna ideaalkultuurilise ja reaalkultuurilise vahelises tasakaalus.

Kui rääkida normaalsusest kaunite kunstide kontekstis, on võimalik tuua mängu sellised mõisted nagu proportsioon või sümmeetria. Vaadeldes sõnade “normaalne” ja “ilu” seost filosoofilisemas plaanis, saab hakata kohe mõtisklema eetika ja esteetika vahelistele ühendusteedele, mille kohaselt ei saa ilus olla ebaeetiline. Jällegi üks peaaegu ammendamatu vaatenurk, näiteks pole raske märgata, et kas või militaartehnika on disainitud, tankide ja miinide välises kujus kõnelevad samuti kaasa esteetilised nüansid — kuigi need nüansid on tugevalt seotud kõnealuste esemete otstarbega. Tõsi, kui kõnelda normaalsusest kaunites kunstides, tooksin arvatavasti ilu ja moraalsuse juurde mängu ka need, kelle kaudu ilu ja moraalsus (või nende puudumine) väljenduvad. Meenuvad Jacques Maritaini sõnad: “ehkki Kunst ja Moraal moodustavad kaks eraldi autonoomset maailma ja kumbki valitseb suveräänselt oma sfääris, ei saa nad ometi teineteist eirata ega hukka mõista — sest inimene kuulub mõlemasse maailma, olles ühtaegu nii intellektuaalne looja kui ka moraalne toimija, oma saatust määravate tegude tegija” (Maritain 2012: 30). Mulle meeldib mõtiskleda ühe Blaise Pascali aforismi üle: “Vaimukas vestleja, halb iseloom” (Pascal 1998: 28). Teisisõnu: on kindlasti oluline küsida, kas ja millisel määral peaks andekas kunstnik olema ühtlasi andekas inimene.

Normaalsuse ja kunstilise väljendusviisi seostest olen mõelnud umbes nii: kui sotsiaalses plaanis on igati õige ja tark, et inimesed ei hüppaks vette tundmatus kohas, siis suhtes kunstiga tuleb mõnikord/sageli kasuks täiesti vastupidine hoiak (seda muidugi ülekantud tähenduses). Kunstilises väljenduses ja loomingulises mõtlemises laiemaltki võivad parimaks liikumisviisiks osutada just nimelt viskumised, sukeldumised, tants õrnal jääl ja haagid pimedates hoovides, teisisõnu, igasugune katsetuslikkus, eksimine ja risk. Kui kasutada bioloogilist sõnavara, võib öelda, et kunst on mutatsioonide kasvulava. Kunstis saab normaalsusest kõrvalekaldumine toimida lausa meetodina, ebanormaalsusest võib kujuneda norm, hälve võib tunduda loomulik. Kunst on ainus valdkond, kus ebanormaalsuse meetodiline praktiseerimine võib viia inimese kestust pikalt ületavate tulemusteni sellisel moel, et see ei too kaasa laiemaid ühiskondlikke kannatusi, nagu on läbi kogu ajaloo ette tulnud näiteks poliitikas. Nii et kunsti teose ilu või mõjuvus saab tuleneda harjumuspärase hülgamisest, vastutöötamisest normaalsele.

Ent kunstniku suhe kunstiga tundub normaalsuse ja ilu vahelise suhte üle arutlemiseks liiga kitsas vaatenurk. Tahaksin minna tagasi universaalsuse küsimuseni, mille kaudu on mu meelest võimalik jõuda järeldusele, et igasugune ilu on oma olemuselt pisut (või rohkemgi) ebanormaalne, nii et väljend “normaalne ilu” saab külge oksüümoroni varjundi.

Niisiis: kas on olemas universaalset ilu? Siit tuleneb küsimus: kas eksisteerib mõni universaalne idee, millest võiks otsida ilu ühest ilmnemist? Tõsi, universaalsete ideede üle võibki jääda arutama — ma ise jagan seda postmodernistlikuks peetavat arusaama, mille kohaselt ei eksisteeri ühtegi metanarratiivi, mis oleks võimeline inimestevahelisi erinevusi lõplikult lahendama. Ent küsida võib ka materialistlikumalt, keskendudes mitte niivõrd ideedele, kuivõrd iga üksikut elukogemust ühendavale füüsikalisele tõsiasjale. Kas eksisteerib mõni üldine, kõikjale ulatuv tõsiasi, mis puudutab iga inimest, iga elusolendit? Ma arvan, et eksisteerib. Nimetaksin seda kestuseks. Kestuse põhiline omadus ilmneb selles, et see on nagu punktidest koosnev joon. Teisisõnu: kestuse universaalsus põhineb iga üksiku kestuse ajalisel piiratusel ja sel

kombel moodustuvatel katkestustel; katkestuste pidevus tekib tõsiasjast, et miski pole mõeldud kestma.

Vähemalt praegu, mil meditsiin pole veel jõudnud lahendusteni, mis võimaldaksid aeglustada või suisa peatada telomeeride lühenemist, võib öelda, et kestuse bioloogiliseks väljenduseks on iga inimese ja ülepea iga organismi surelikkus. Tõsi, nagu eespool vihjasin, ei iseloomusta ajaline piiratus ainult organisme, vaid igasugust tegelikkust. See universum, milles me elu on võimalikuks osutunud, saab samuti ühel päeval otsa, sisaldagu ta surematuid olendeid või mitte, hakates kas kokku tõmbuma või aluldes lõplikult aegruumi paisutava tumeenergia jõule, nii et kõik kehad algosakesteni välja tükkideks rebitakse. Võib-olla aga me kukume ühel hetkel lihtsalt valevaakumist pärisvaakumisse.

Kui isikliku surelikkuse juurde tagasi minna, tuleb enne ilu teemani ulatumist peatuda küsimusel, kas me tajume surelikkust normaalsena. Puhtalt füüsilisest aspektist tundub eksistentsi ajaline piiratus ülepea kõige normaalsem nähtus üldse — surm, kehade kadumisele määratus, on osa elu jätkuvusest, kestuse fenomenist, seda sellisel määral, et ühel hetkel kauges tulevikus katkeb ka elu jätkuvus, moondudes sootuks teistsuguseks reaalsusevormiks. Tõsi, kui olevikku tagasi tulla, siis pole raske märgata, et mõned organismid elavad kauem kui teised. Inimesed peavad vist üldjoontes päris kaua vastu, kuigi mõned taimed on meist selles osas omajagu arenenumad. Ameerika kirjanik Richard Powers kirjutab oma romaanis *Ilmapuu*: “Ehk tahame puudele nii väga haiget teha, sest nad elavad meist niivõrd palju kauem” (Powers 2021: 542).

Olen mõelnud, mida pidas Ludwig Wittgenstein silmas, kui ta ütles oma *Loogilis-filosoofilises traktaadis*, et surm pole elusündmus (vt Wittgenstein 1996: 6.4311). Vastust teadmata tõlgendan seda omasoodu ja väidan, et surm on küll füüsilises mõttes normaalne ilming, ent mentaalselt, inimese elukogemuses, võib see osutuda kõige ebaloomulikumaks sündmuseks üldse; sündmuseks, mida on ülimalt raske tajuda ja taluda. Ma pole religiooniloolane ja sestap ei julge täie kindlusega väita, kas ja mil määral püüavad kõik religioonid lepitada inimest surelikkuse tõsiasjaga ja sellest tõsiasjast tuleneva surmahirmuga. Ent õhtumaises

filosoofias tõuseb surelikkuse küsimus võtmelisena esile vähemalt juba antiigi ajal: Platoni dialoogis *Phaidon* ütleb Sokrates, et filosoofide hooleks ongi “hinge vabastamine ja eraldamine kehast” (Platon 2003: 63). See mõte muundub hiljem Cicero tõlgenduses väiteks, et filosoferimine tähendab surema õppimist. Kui see kõlab liiga morbiidselt, siis saab tsiteerida filosoofi ja teadlast Jim Holti, kelle meelest tähendab surema õppimine ühtlasi elama õppimist.

Igatahes on surelikkuse normaalsus püsivalt lahendamatu, ebanormaalsena tunduv probleem, kuna on seotud inimliku eneseteadvusega — teadmisega sellest, et me eksisteerime ning meie eksistentsil on piirid, mille osas saame (vähemalt hetkel) üsna vähe ette võtta. Me saame neid piire painutada, ent mitte kustutada. Riskides laskuda pseudosotsioloogiasse, pakun, et kaitsetus surelikkuse ees võib mõjutada ka ühiskondlikke tendentse — näiteks vastumeelsuses meditsiini suhtes võib kaudsel moel väljenduda surmahirm. Siit avaneb veel üks surelikkusega seotud tunnete külg ning laiem tõsiasi selle taga — elu ennustamatus. Me ei tea, mis saama hakkab — ainus, mida võib pidada selles ennustamatuses virvarris kindlaks, on protsesside, sündmuste, organismide lõplikkus. Vihases vastureaktsioonis meditsiinile tajun ma protesti elu ennustamatuses vastu, seda, et isegi arstiteadus ei suuda lahendada (rõhutan: praegu veel) elu piiratuse universaalsust ja selle ennustamatut ilmnemist igas üksikus organismis. Sellel põhineb osalt ka selgeltnäijate, parandajate ja eluõpetajate suure populaarsuse fenomen — neilt saab sageli osta lohutavat illusiooni sellest, et ennustamatust (surelikkust sealhulgas) on võimalik edukalt tõrjuda. (Olgu muidugi kõrvalepõikena öeldud, et kui inimene saavutabki kunagi surematuse, siis võib see bioloogiline utoopia tunduda meie lõplikust vaatepunktist paradiislikuna, aga niikaua, kui eksisteerib inimlik eneseteadvus, eksisteerib ka teadvuse vastuolu nii iseenda kui ka keskkonnaga. Julian Barnes on oma suurepärasest romaanis *Maailma ajalugu 10½ peatükis* (Barnes 2003) näidanud, et surematusestki võib surmani ära väsida.)

Esmapilgul võib tunduda, et eksistentsi ja kogu reaalsuse universaalset ebakindlust on raske siduda ilu küsimusega. Vastupidi, ilust on väga kerge mõelda kui harmoonia ja tasakaalu ideaali-

de väljendusest, sealhulgas saab tuua mängu idee, et tõeline ilu on ajatu, igavene, osutades millelegi inimelust kestmale. Püsiva harmoonia ideed on läbi ajaloo ohtralt tõlgitud füüsilisse reaalsusse — kunstis näiteks proportsionaalsuse taotluse kaudu (kuldlõiget kutsutakse ka “jumalikuks proportsiooniks”). Mõtelgem sümmeetriale. Saksa matemaatik Hermann Weyl kirjutab sellest nii: “Alati, kui Jumalat või Kristust kujutatakse igikestva tõe või õigluse sümbolitena, antakse nad sümmeetrilises eestvaates, mitte profiilis. Tõenäoliselt samal põhjusel on avalikud ehitised ja kultushooned, olgu nad Kreeka templid või kristlikud basiilikad ja katedraalid, bilateraalselt sümmeetrilised” (Weyl 2021: 21). Islami kunstis sai sümmeetriast ornamentika abil Jumalat kujutavate piltide aseaine. Nii võib üldistada, et ilu on korra poolt ja kaose vastu. Ning seda mitte ainult religioonis või religioosses kunstis. Johannes Kepler lõpetab oma 1595. aastal avaldatud raamatu *Mysterium cosmographicum* lausega *Credo spatioso numen in orbe* — usun kosmose jumalikku korda.

Siin aga hakkangi jõudma selleni, kuidas ma ise ilu tajun. Weyl, kes osundab üle 350 aasta hiljem äsja kõlanud Kepleri lauset, lisab: “Me jagame tänapäevalgi [s.t 1950. aastatel] tema usku universumi matemaatilisse harmooniasse. Kuid me ei otsi seda harmooniat enam korrapärastes staatilistes kehades, vaid dünamiilistes seadustes” (samas: 80–81). Kõige muu hulgas on hakatud kosmose jumalikku korda uurima kaoseteooria abil, Lorenzi atraktori kujutis meenutab küll liblikat — aga ilma täieliku sümmeetria illusioonita. Proportsioonid pole kuhugi kadunud, ent sageli ilmuvad need fraktaalsena või fraktaalsusena, interaktsioonid määratlevad objekte samal moel nagu objektid interaktsioone, mis tähendab, et objektid ei ole vältimata staatilised ega ühesed. Mõned tõesed pole enam raiutud kivisse, vaid elavhõbedasse — kvantfüüsika on avastanud, et ka kivi südames käib tants. Weyli tsitaat viib mu mõtted Itaalia füüsiku Carlo Rovelli väiteni, et maailm ei koosne mitte asjadest, vaid sündmustest, mistõttu pole maailm “muud kui muutus” (Rovelli 2018: 77). Maailm pole stabiilne, maailm toimub, ta on avatud muutuvusele. Rovelli kirjutab: “parim maailmast mõtlemise grammatika on muutumise, mitte püsivuse oma. Mitte olemise, vaid saamise oma” (samas:

78). Niisiis, asjad mitte ei ole, vaid ilmnevad. Kui aga kasutada verbi “olema” asemel verbi “ilmnema”, võimendub kohe ajalise piiratuse element.

Seega võib küsida, kas miski, mis pole stabiilne ega püsiv, saab tunduda ilus. Lihtne vastus on, et muidugi — eriti kui uskuda väidet, et õieti *miski* pole stabiilne ega püsiv, et ainus asi, mis ei muutu, on muutuvuse tõsiasi; ainus asi, mis püsib, on püsimatust; kui uskuda, et maailma normaalne olek väljendubki muutuvuses. Ainus, mis teeb muutuvuse üldisuse ebaloomulikuks, on meie võimetus sellega leppida, meie iha olla püsiv või püsivuses, eirata kaose elemente harmoonias (või seda, et maailma harmoonias on palju kaootilist, ennustamatut). Aga teadlikkus muutuvusest võib sünnitada ka tunde kõige kaduva ilust või lausa kaduvuse enese ilust.

Olen üsna palju mõtisklenud inimliku teadvuse ja füüsilise keskkonna suhete üle. Need mõtisklused tõukuvad vajadusest mõista inimese ajalist kestust, ennekõike tema võimet mäletada, millest tuleneb asjaolu, et inimese teadvus ei asetu vastamisi mitte ainult tema keha ümbritseva keskkonnaga, vaid ka tema ülejäänud kehaga, organismiga, mis allub oleviku püsivale mööduvusele (nii et teadvus muudab ka keha, mille sees teadvus eksisteerib, välise keskkonna osaks). Inimlik kestus on kahetine — meie keha on lukustatud olevikku ja ajaliselt piiratud, ent üks meie kehaosa — kesknärvisüsteem — on omandanud võime talletada juba möödunud ja kujutleda tulevat, s.t olla ajalistest piiridest pidevalt teadlik ning neid piire pidevalt vaimus ületada, püsivale mööduvusele vastu töötada. Selline võime annab võimaluse tajuda mitte ainult muutuvust, vaid ka selle kõikehaaravust.

Siit tulenevalt ei pea olema ilu — millegi tajumine veetleva või ehedana — vaid ruumiline, seotud mõne keha või paigaga, vaid ka ajaline, seotud keha kulumise ja paiga muutumisega. Ajalises plaanis saab ilu tähendada teadlikkust igaviku puudumisest (olgu see teadlikkus siis leplik või mitte) — vaade või objektide omavaheline suhe maastikul on alati ajutine, määratud kadumisele ja taastumatuse tõttu tähenduslikum, erakordsem. See aga pole kõik. Iga seisund pole mitte ainult ajutine, vaid ka kordumatu, nagu on kordumatu ka vaade sellele — mis tähendab, et

ilu ei ammendu. Kui me vaatame kallist inimest või tähenduslikku vaadet, siis ta muutub tegelikult juba meie silme all, mistõttu muutub temas ka see, mida tajume iluna või ilusana (millest võib omakorda tulla tõsiasi, et muutuvus ise on osa ilust või lihtsalt ise ilus). Sedasi väljendub oleviku vastuolulisus; see, et olevik püsib, aga püsib mööduvuses — tõsi, see mööduvus pole mõnikord silmale reaalselt haaratav. Mu nägemismeel ei taju, kuidas Põhjajanael taevalael maakera pretsessiooni mõjul asukohta muudab, kuid teadmine sellest muudab iga kord vaatamiskogemuse kuidagi eriliseks, vilkuva valgusallika, ilmatu kaugel asuva elementide raevu ilusamaks. Selles vaateviisis, mida praegu kirjeldan, tekibki ilu kogemus või ilutunne vähemalt mingil määral igaviku puudumise tajust ning sellele vastanduvast igatsusest ületada näiteks mälestustesse või mälestusteks koondunud kogemuste ja välise ruumi vaheline üha suurenev erinevus. Mis siis, et vahe suureneb ja täitub möödunud, tagasipöördumatute seisundite nähtamatusega (pean siin “nähtamatuse” all silmas miski, mis pole meelte vahetult haaratav).

Möödunu nähtamatus on lihtsalt üks tuleva tühjuse kujusid. Tühjus on kõikide asjade “saatus”. Seda hetkeni, kuni ruum ise, kuhu asjad kuuluvad, muutub tühjuseks. Mihhail Lotman on uurinud oma *Pistriku talvekarjes* tühjusetaju Joseph Brodsky luules, kirjutades sellest nii: “See on ruum, mis koosneb vaid aukudest, mille on jätnud kadunud asjad” (Lotman 2013: 231). Mind on tugevalt mõjutanud kõnealuse teose juhtmõte, mille kohaselt tähendab kadumine, kaduviku osaks saamine ühtlasi kaduviku kasv — nii et ka kaduvus pole staatiline. Ainus, mis ei kao, on kadumine ja see muudab kadumise dünaamiliseks. Seega, kui rääkida ilutajust kui igaviku puudumise meelelisest või mõttelisest kogemisest, siis ruumi ülekantuna tähendab ilutaju ühtlasi tühjusetaju, s.t taju maailmast (olgu see füüsiline või immanentne) kui tulevases, pidevalt arenevast tühjusest, mis on täidetud ajutiste, aga praegu (veel) elavate või vähemalt aktuaalsete asjadega. Just kestuse väljendumine iga üksiku kestuse ajutisuses ilmutab asjade, olendite ja vaadete väärtust, kaduvuse taustal teravdub elavus ning iga elava olendi kahetine kordumatus (ta ei kordu kelleski teises ega hakka elama teist korda). Tõsiasi, et olendid ja asjad on

allutatud kaduvikku suunatud muutuvusele, annab igale sekundile, mida nad läbivad, iluna ilmneva intensiivsuse potentsiaali, milles pole võimalik ega vajagi enam eristada teineteisest kurbust ja õnne — kurbust kõige kaduvikulisusest ja õnne kaduvikulisusele eelnevast kestusest.

Meie elu suurim kulutus ja tulutus võibki väljenduda selles, et me teadvus ei suuda kogeda iga hetke ilusana. See on paratamatu ja viitab ilu “ebanormaalsusele” — ilu tajumise intensiivsusele. On vist psühholoogiliselt võimatu viibida pidevas ja püsivas õnne- ja erutus seisundis. Sestap möödub enamik elust n-ö normaalselt, *normaalsuses*, argisuseks moondatud ajutisuses.

Sedasi tundub elu suuresti raiskamisena, mis siis, et paratamatu raiskamisena. Olen mõelnud sellega seoses palju sõnale “ime”, millel on eesti keeles kaks keskset tähendust: esiteks tähistab see sõna üleloomulikuna tunduvaid, ebaharilikke, ebanormaalseid nähtusi, teiseks aga ilminguid, mida tajutakse uudsena, ainulaadsena. Selline tähendusväli muudab ime mu meelest kuidagi partikulaarseks, tükeldatakse ja hajutatakse seda. Üks suur muutus, mille on minus esile kutsunud huvi teoreetilise füüsika vastu, väljendubki veendumuses, et ime pole minu jaoks mitte ainult või niivõrd mõni partikulaarne sündmus, mingi üleloomulik või ebanormaalne juhtum, vaid *aegeerium ise*.¹ Olemasolemine, see tõsiasi, et me ülepea eksisteerime, on imeline. Bioloogilise elu — sealhulgas elu mõtestava bioloogilise elu teke ja areng on sõltnud miljardite aastate jooksul aset leidnud lugematust hulgast sündmustest, sageli ebatõenäolistest kokkulangevustest, mistõttu saab seda kokkulangevuste jada vabalt vaadelda millegi vägagi ebaharilikuna. Olla elus — milline uskumatu vedamine! Uskumatum kui lotovõit (olgu-olgu, tean tegelikult väga hästi, et lotovõitjate hulk on elusolijate marginaalne alamhulk). Pean pigem silmas, et kui minu praeguse jutu ajal kaoks näiteks Maa ümbert magnetväli, lakkaksime üsna kiiresti eksisteerimast — ometi on see turvavõrk, mis on meie pilgule enamasti nähtamatu (kui vä-

¹Pisut pärast lauset surmast leiab Wittgensteini traktaadist järgmise lause: “Mitte see ei ole müstiline, *kuidas* maailm on, vaid see, *et ta on*” (Wittgenstein 1996: 6.44).

ga ilusad virmalised välja arvata), üks paljudest elementidest, mis üldse on võimaldanud meil areneda miljonite aastate jooksul sellisteks mõtleivateks, iseennast ja keskkonda mõtestavateks olenditeks, nagu me oleme. Kui aga tajuda iga elatud hetke osana elu kui sellise imest, pole imelik mõelda, et igas hetkes on vähemalt potentsiaalselt olemas ka võimalus selle imelise elu terav, selge tajumine, sh elu tajumine uskumatult ilusana.

Seetõttu oleks vist imelik pidada imet *koledaks*. Tahan öelda, et nii, nagu mu meelest on ilu raske siduda normaalsusega, on mu meelest ka elu raske siduda normaalsusega. Miks mitte tajuda elu fakti — seda nii fülogeneetilises kui ka ontogeneetilises plaanis — täiesti erakordsena. Me pilk haarab küll ainult kõiksuse empiirilist osa, ent me mõtted võivad panna meid vaatama maailma — kui lubada endale metafooride väikest ilutulestikku — nii mikroskoobis kui ka teleskoobis, kusjuures samaaegselt. Ja see, mis sedasi vaadates avaneb, on uskumatu, kindlasti mitte normaalne.

Astrofüüsik Chris Impey on juhtinud tähelepanu sellele, et inimkond suudab kasutada vaid üht miljondikku tema kasutusulatusse sattuvast energiast (vt Impey 2010: 283). Samalaadne suhe valitseb kestuse ja inimliku kestustaju vahel. Mu mälu põhiline omadus väljendub unustamises, katkendlikkuse katkendlikkus tajumises. Olen pöödnud sellele vastu astuda ilukirjandusliku praktikaga, mida olen nimetanud “sekundite venitamiseks” — olen pöödnud päästa unustusest mõnda pealispinnal argist hetke, et avastada sellest efemeerset ilu (või õieti ilu olemuslikku efemeersust), et mööduv hetk tekstis lehvikuna lahti lüüa. Sedasi on võimalik võtta kuulsat Horatiuse üleskutset üsna otseselt — noppida päevast üürikesi, mööduvaid hetki, nagu nopitakse marju põõsalt. See on muidugi midagi samalaadset, nagu võidelda kulbiga veeuputuse vastu — aga nagu ütles Albert Camus *Sisyphose müüdis*: “rusuvad tõed haihtuvad, kui neid tunnistada” (Camus 1989: 75). Kestuse katkendlikkus ei vähenda seda moodustavate hetkede väärtust, plahvatuslikku potentsiaali.

Et kogu see jutt liiga abstraktseks ei kisuks, lubage tuua üks äärmiselt isiklik ja esmapilgul otse normaalsest tavaelust pärit näide. Mu abikaasa saatis mulle ühel hetkel, kui viibisime Eesti

eri otsades, ühe foto (autor Reti Meema). See kujutab kaht mulle lähedast inimest, neist parempoolne ongi mu abikaasa. Fotot nähes tabas mind tugev rõõmu- ja kurbusesegune impulss, mille üle hiljem mõtlema jäin. Püüaksingi lühidalt selgitada, miks ma tajun seda fotot ilusana. Muidugi — vaatepilt on peaaegu klišeelikult kena. Kaks ilusat naist, ilus Eesti suveõhtu, kenasti lauale ja juustele sätitud lilled, toidud, mis näevad igati hõrgutavad välja (parim toit ei pea ju mitte ainult olema normaalse maitsega, vaid ka silmale kena vaadata), kaunid naeratused, kogu värk. Isegi pilv naiste pea kohal oleks nagu mõnest elustiilifirmast kohale tellitud. Ideaalne Instagrami postitus.

Aga midagi on nagu veel. Kuigi fotol on näha mitmeid elemente, mis viitavad olukorra lavastuslikkusele, siis kahe inimese kehaasend jätab pigem spontaanse mulje, nad justkui poseeriksid, aga ei poseeri ka, nad on kas poosi poole teel või sellest juba väljas. Kunstlik või mitte, talletatud hetk pole tavaline. Korra mõtlesingi, et foto ilu on koondunud just sellesse spontaansesse pool-embusse, usaldavaske kehakeelde, mis on võimalik väga lähedaste inimeste vahel (ja selgi juhul ehk mitte väga sageli). Aga siis sain aru, et siin on miski veel. See on osalt seotud fotograafia ole-

musega — foto annab samuti omamoodi vastuse Horatiuse üleskutsele *carpe diem*, foto ei nopi küll päeva, vaid sekundeid või nende mürdosasid, kuigi fotodele nopitud sekundeis võib peegelduda ka terve päev. Ent antud pildi puhul paljastab kehaasendite spontaansus, kuidas kohe pärast foto tegemist muutus kahe lähedase inimese jagatud õnne hetk juba millekski muuks — võib-olla mitte vähem rõõmsaks, ent siiski oli see juba läinud, viidud mine-ma selle püsiva mööduvuse poolt, mida me nimetame olevikuks. Usun, et just kaduvikulisuse jäädvustumine annab foto ilule sügavuse. Võib-olla aga meeldib foto mulle hoopis seetõttu, et see kujutab momenti, mil püsiv mööduvus ei mängi mingit rolli, läheduse tekitatud elurõõm tundub korraaks kõikehaarav, kõikevõitev, kaduvus on kaotanud korraaks oma aktuaalsuse. Nii et ilu kui mitte ainult kaduvuse tunnistamine, vaid ka omamoodi vastuseis kaduvuse normaalsusele. Mina vaatan seda juba nimetatud kaduvuse seest, pildi pinnale salvestunud hetk on juba möödas, tagasi seda ei saa, ent ometi näitab foto, et see hetk eksisteeris, et need inimesed elavad sel viisil, et nad on osanud sellise hetke oma elus tekitada.

Steven Spielbergi käe alt jõudis 2001. aastal kinolinadele teos nimega *A.I. Artificial Intelligence* (A.I. — tehisintellekt), tema kuulsamate filmide varju jäänud süngevõitu oopus. Tegu on düstopilise muinasjutuga, milles üks inimeste poolt hüljatud lapsrobot otsib oma õnne. Kusjuures filmis puudub tavapärane Hollywoodi õnnelik lõpp. Igatahes, toda robotipoissi saadab tema odüsseial üks vanem robot, Gigolo Joe nimeline lõbupoiss, keda mängib Briti näitleja Jude Law. Kuna filmis kujutatakse sellist tulevikuühiskonda, kus tehisintellekti vanemad mudelid on kuulutatud illegaalseks ning nad on määratud utiliseerimisele, püütakse Gigolo Joe ühel hetkel kinni, ning enne kui ta poisist igaveseks lahku tiritakse, ütleb ta kaks lauset: “I am. I was.”

Ma olen. Ma olin. Kaks lihtsat, pealispinnal täiesti normaalset lauset, mis sobiksid võtma kokku meie kõigi elu. Küsimus on vaid selles, kas ja kuidas lahendada nende kahe lause vaheline pinge. Kustpoolt asja vaadata: kas tunda kurbust, et elu on lühike, või tunda rõõmu, et see lühike elu ülepea võimalikuks on osutunud ning et elu lühidus annab igale üksikule elatud momendile

suurema kaalu. Võib muidugi tunda mõlemat, samaaegselt. Mulle endale meeldib mõelda nii: millalgi saabub hetk, mil mind enam ei ole. Aga enne seda olen jõudnud ma olla, olen teinud võimalikult palju selleks, et olla oma olemisest nii teadlik, kui mu võimed vähegi võimaldavad, ning selle mõjul oma tegusid seada. Aga kui rääkida ilust, siis selle ebakindel ja otsapidi pidevalt öösse kaduv, ent ammendamatu ja püsivat avastamist ootav territoorium asetseb kusagil nende kahe lause vahel — ma olen, ma olin.

Kirjandus

- B a r n e s, Julian 2003. *Maailma ajalugu 10½ peatükis*. Tlk Tõnis Leemets. Tallinn: Hotger
- C a m u s, Albert 1989. *Sisyphose müüt*. Tlk Ott Ojamaa, Henno Rajandi, Krista Soomere. Tallinn: Eesti Raamat
- E c o, Umberto (koost.) 2006. *Ilu ajalugu*. Tlk Maarja Kangro. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- I m p e y, Chris 2010. *How It Ends: From You to the Universe*. London: Norton & Co.
- L o t m a n, Mihhail 2013. *Pistriku talvekarje: Esseed Joseph Brodsky poetikast ja surmast*. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- M a r i t a i n, Jacques 2012. *Kunstniku vastutus*. Tlk Mirjam Lepikult. Tartu: Ilmamaa
- P a s c a l, Blaise 1998. *Mõtted*. Tlk Kristiina Ross. Tallinn: Hortus Litterarum
- P l a t o n 2003. *Teosed I*. Koost. Marju Lepajõe. Tlk Astrid Kurismaa, Marju Lepajõe, Sven-Erik Soosaar, Jaan Unt. Tartu: Ilmamaa
- P o w e r s, Richard 2021. *Ilmapuu*. Tlk Triin Tael. Tallinn: Varrak
- P r o u s t, Marcel 2004. *Taasleitud aeg*. Tlk Tõnu Õnnepalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- R o v e l l i, Carlo 2018. *Aja kord*. Tlk Tiina Randus. Tallinn: Ühinenud Ajakirjad
- W e y l, Hermann 2021. *Sümmeetria*. Tlk Laurits Leedjärv. Tartu: Ilmamaa
- W i t t g e n s t e i n, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk Jaan Kangilaski, Veiko Palge. Tartu: Ilmamaa

JAN KAUS (1971) on kirjanik, esseist ja tõlkija. Lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli pedagoogika ja algõpetuse metoodika erialal (1995), õppinud Eesti Humanitaarinstituudis filosoofiat ja kultuuriteooriat (1995–1998). Oli 2004–2007 Eesti Kirjanike Liidu esimees. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud lühiproosapala “Päev keset elu” (2006, nr 4, lk 736–739) ning artiklid “Tõde, tõlgendus ja tõevõrdsus” (2018, nr 1, lk 36–42) ja “Aine ja laine, teos ja seos” (2019, nr 7, lk 1155–1168).

LUULET

Toon Tellegen

Tõlkinud Vahur Aabrams

ÜKS LUGU

Olin kord väga selge.

Nägin läbi oma aknaruutude kumalasi pöösastel päikese käes,

kirjutasin pikki kirju ammu unustatud sõpradele,

ja olin sisse võetud juhusest,

mis kandis siidmantlit

piiblipiltide tikandiga.

Mu jalgeesine kubises ürikuist, raamatutest,

väärisasjadest,

ja ühtevalu hellitati mu selja taga

lootusi,

ja minu ees, tolmus.

Päike paistis tulselt, võltsilt, ööd olid vaiksed ja rõõmutud.

Een verhaal. — Een gedachte. — Avond. — Mijn leven. —
* Soms neem ik mij voor om ergens een streep onder te zetten. —
* Soms, in een polder, tussen een paar wilgen. — Waarom schrijf
ik. — * Een man vecht met een engel. — * De zon gaat onder. — Wat
ik wil. — * Ik ben onveranderbaar. — Zover. — *Hollands Maand-
blad* 1983, nr 1, lk 36; Toon Tellegen. *Een van ons zal omkijken:
Zijn mooiste gedichten*. 4. trükk. Amsterdam—Antwerpen: Querido,
2020, lk 40; *Hollands Maandblad* 1984, nr 9, lk 5; Toon Tellegen.
Een van ons zal omkijken, lk 148, 39, 66, 147, 247, 230, 263; Toon
Tellegen. *Ik en mijzelf*. Tielt: Lannoo, 2019, lk 22; Toon Tellegen.
Een van ons zal omkijken, lk 303. © Toon Tellegen, Em. Querido's
Uitgeverij B.V. Avaldame autori ja kirjastuse loal.

Aeg läks mitmel kombel,
aga mitte kunagi korrapäraselt või edasi,
ja vahel sadas vihma alt üles, taevasse, vastu imestunud
nägusid,
vahel küdes punane hõõguv viha
nagu öösel ahjus,
vahel oli nii vaikne, et võis kuulda sääski
vaipadel oma koibi silumas,
vahel olin varjuks
nurgapeeglis, vahel olin kadunud,
vahel said mu eelaimused tõeks,
ja ma olin väga tõsine, peaaegu kurb, kiduvate õunapuude all,
või kusagil väljakul, ära eksinud.
Keegi käis ikka ja jälle mu aknast mööda.

ÜKS MÕTE

Peab olema üks mõte,
mis on mõtlemiseks liiga kohutav.
Sellest mõttest pean mõtlema,
praegu.
Väljas jonnivad mu unistused, käivad kuulujutud
aeglaselt kui ajades kiusu
edasi ja tagasi. Mõtlen,
et ta on mattunud
kõigi mu teiste mõtete alla
ja et tal pole midagi pistmist jumala või surmaga
ega üldse millegagi.
Võib-olla ringutab ta parajasti
pärts mu mõtete õõvarjus, asub
teele.

ÕHTU

Õhtu

ja jälle vaatan ühe toa sisemust,
üritan midagi märgata
ja keegi selja tagant hüüab:
“Aga sellel majal pole ju aknaid!”
ja ma seisan lausikul nõlval kõrges rohus
ja ohakates
ja minu ümber ei ole kedagi,
pääsuke lendab minust üle,
põrnikas hüppab kõrrelt kõrrele,
särades ja jahmatades,
otse minust läbi.

MINU ELU

Keskpäeva alguses: stepp.
Elu lisab kiirust.
Pilved kaovad,
metshüatsindid õitsevad,
rukkirääk hüüab: *crex crex*,
ja ennäe,
väikese pingutuse,
nagu öeldakse, tähtsusetu pingutuse,
tühise pingutuse tulemusel
tõukan lahti,
ajan käed laiali
ja lendan kaldjoones, 45° nurga all
taevasse —
otsekui Eelija või Phaethon
või lihtsalt keegi, kes ei tea, kuidas lendamine käib.

Vahel võtan nõuks asjale joon alla tõmmata,
aga ma ei tea, mis asjale,
ja joone all on pime
ja tühi.

Siis mõtlen, et kõik jääb ikka nii, nagu alati olnud,
aga ma ei tea, kuidas kõik alati on,
ja lõõn silmad maha.

Vahel olen mineku peal,
endamisi,
videvikuvalguses.

Vahel, kusagil poldril, mõnes paju-
või pärnasalus
tekib rong.
Algul ratas või algul ainult midagi kiiskavat
rohu sees, mõni kang,
ja siis ratas ja siis vagun,
ja natuke aega hiljem
läheb sõiduks — lehmad
jooksevad kahte lehte,
kostab vilet ja kriginat,
maapind vajub, piirdetara
paiskub koost
ja kuhu see rong sõidab ja mis
võiks teda veel peatada,
ma ei tea, sõidan kaasa, olen maksnud,
uinun pimedaimas kupees.

MIKS MA KIRJUTAN

Ma kirjutan, sest tahan kirjutada,
et ma olen õnnelik.

Ühel päeval on see käes
ja ma kirjutan —
keeleots hammaste vahel,
ja kõrvad punased ja põsed punased:
ma olen õnnelik.

Kui ma selles kunagi veel kahtlen
ja arvan, et olen kurb või meeleheite äärel
või lausa päästmatult kadunud,
võin alati üles otsida, mis olen päriselt:
õnnelik.

Mees võitleb inglisa —

ja ühel päeval astub tuppa surm,
võtab oma lõputus halastuses kuue seljast
ja tõmbab ukse enda järel kinni

võtab siis istet,
tal on aega maa ja ilm

lahendab kümnete tundmatutega võrrandi
ja lobiseb välja ühe saladuse (mitte rohkem kui ühe)

seejärel vaikib
osutab veel ainult tolmukübemele, mis otsekui tüdruk
päikesevalguses kardinate vahel tantsib —
võitleb inglisa, võitleb.

Päike loojub.
Istun kivil keset kõrbe.
Oma kõrbe.
Minu päike loojub, minu silmapiiri taha.
Mõtlen kõigest, mis ma olin ja ikka veel olen:
võimatu, riivatu, mõtlematu, arusaamatu, tahumatu,
kuidas seda öeldagi -tu.
Miks ma lihtsalt õnnetu ei ole?
Aga seda — hämarail põhjusil —
ei ole ma endiselt.

MINU TAHTMINE

Tahaksin, et tegelikkus oleks asi,
mida saaksin puudutada, üles korjata ja ära visata
ja et siis, kui mulle parajasti sobib, leiaksin ta jälle üles,
ja lööksin läikima,
kuni ta sillerdaks nagu jõgi päikese käes
tahaksin, et tõde oleks eksitus
ja et kõik, kes seda taipavad, paluksid temalt andeks
minus elab sipelgas, laisem kui lõvi,
rumalam kui tigu
tahaksin, et seal oleks midagi muud, millegi muu hakatus.

Olen muutumatu,
ükskõik kui palju ma ka keerutaks ja vingerdaks
ja kärsitusega, halva maitsega liialdaks,
samal ajal pealegi võimalikult kaua elades,
olen muutumatu, ma tean,
pusin enda kallal ilmaaegu,
võtan ennast ilmaaegu osadeks.

KÄES

See on käes,
jään seisma, nüüd see juhtub, nüüd on see käes —
mida ma teen?
lepin? kutsun abi? jagan umbropsu hoope
lootuses midagi tabada?
vaatan enda ümber
ja näen — järjekordselt —,
et see pole veel käes,
taevas on sinine, puude okstel on härmatis,
päike tõuseb, muustrastas laulab,
veebruari,
ma tean, jälle —
kunagi ei ole midagi käes.

ANTONIUS OTTO HERMANNUS (TOON) TELLEGEN (1941) — Lõuna-Hollandist Brielle linnakesest pärit luuletaja ja proosa- ning näitekirjanik on eelkõige tuntuks saanud oma loomalugudega. Neid on ilmunud hollandi keeles 1984. aastast peale. Loomalugude üldarv küünib nüüdseks tõenäoliselt juba tuhande kanti. Eesti lugeja lauale jõudis neist esimene valik ehk 22 lugu pealkirjaga “Kõik on olemas” ajakirja *Akadeemia* 2014. aasta juuninumbris.¹ 2018. aastal avaldas kirjastus Aasta Raamat sama pealkirjaga kogumiku, mis hõlmab 131 loomalugu. Uusim eestikeelne loomalugude kogu *Orava sünnipäev ja teised lood*, mille annab välja kirjastus Draakon & Kuu ja mille on illustreerinud taas Regina Lukk-Toompere, on ajastatud Toon Tellegeni sünnipäevaks — 18. novembril 2021 saab Amsterdamis elav kirjanik 80-aastaseks.

Tellegeni looming on pälvinud Hollandis palju auhindu ja on ka rahvusvaheliselt tuntud, tema teoseid on tõlgitud umbes kolmekümnesse keelde. Tõlkeid on ilmunud igal mandril. Kõige rohkem on tõlgitudki tema loomalugusid. Toon Tellegeni raamatudebüüdiks oli aga hoopiski luulekogu, 1980. aastal ilmunud *Õlipuu mõte* (De zin van een liguster; Amsterdam: Querido). Sestpeale on ilmunud temalt rööbiti muuga luulekogusid kuni tänapäevani. Ja ehkki autor ise eristab oma loomingust kõneldes luuletused selgelt loomalugudest, ei ole need maailmad siiski nii erinevad. Tellegeni loomaloode on kogu tekstilise vabaduse ja mänglevuse juures vormilt ranged, järgitud on endale vabatahtlikult kehtestatud mängureegleid: igat looma on ainult üks, ihusuurus ei loe (näiteks on orava parim sõber sipelgas), sugu ega vanust ei ole (sünnipäevad on aga tähtsad), iga loomalugu on lehekülje või paari-kolme pikkune lõpetatud tervik, mis ei viita teistele loomalugudele. Need lood on täpse ülesehitusega ja täpse keelega. See keel tundub olevat väga konkreetne, isegi käega katsutav, nagu võtaks lingi pihku ja vajutaks alla ning siis avaneks üks kuhugi — võib-olla lõpmatute tähenduste maailma.

Tellegeni loomaloode mõjuvad mõtlusluuletustena, neid koondavaid raamatuid ei pea tingimata lugema algusest, vaid võib alustada loost, mis parajasti kohasena tundub. Vahel kasvab loomalugudest välja mahukam, ühe olendi ümber tiirlev teos, mida autor on ise ka romaaniks nimetanud. Seda laadi romaani on Tellegen kirjutanud siilist, rohutirtsust, konnast, kilgist, elevandist, tolmumardikast, hiirest, ninasarvikust ja sipelgast. Sellesse ritta mahub ka tänavu ilmunud jutukogu *Jumal*

¹Vt ka “Loomalugude kirjutamine on väga mõnus. See tegevus on vabastav”: Kerti Tergemi usutlus Toon Tellegeniga”. — *Akadeemia* 2019, nr 5, lk 929–933. *Toim.*

inimeste hulgas: Lugusid ja märkmeid Jumalast, olgu ta kes tahes (God onder de mensen: Verhalen en aantekeningen over God, wie hij ook is; Amsterdam—Antwerpen: Querido), mille peategelaseks on Jumal ja mis on muidugi ka tõsine teos. Nii nagu on tõsine iga teos, mille kirjutaja elu, inimesi ja keelt tõsiselt võtab.

Samasugune on Tellegeni vabavärsiline luule, mis näikse olevat vahel kirja pandud nagu meeldetuletus märkmepaberile. See ei ole kunagi püüdnud olla lasteluule, kuid sündinud vabadusest, selles on kõik võimalik. Ja mõnegi neist tekstidest oleks võinud kirjutada ka näiteks siil, sipelgas või keegi teine suurte eluküsimuste üle mõtiskleja Tellegeni loomalugudest. Oma viimasesse valikkogusse *Üks meist vaatab veel tagasi* (Een van ons zal omkijken) (1. trükk 2019), millest on tehtud suurem osa siin ilmuvaid tõlkeid, ongi Tellegen võtnud luuletusi ka näiteks oma sipelga-romaanist *Sipelga lahkumine* (Het vertrek van de mier; Amsterdam: Querido, 2009). Hea on meeles pidada, et Tellegeni loomalugusid loevad meeleldi ka täiskasvanud. Ka Tellegeni Eestiretseptsioon on selles osas kõnekas: ta on võib-olla ainus kirjanik, kelle loomingut on avaldanud nii *Akadeemia* kui ka *Täheke* (2019, nr 4).

Hollandi nüüdiskirjanduse klassik Tellegen on seotud ka meie kandiga. Tema ema Nina sündis Esimese maailmasõja eel Peterburis, kuhu tema kaupmeestest esivanemad olid 18. sajandil Põhja-Hollandist elama asunud. Esivanemate maale tagasi põgenes perekond alles 1918. aastal. Tellegeni emapoolne vanaisa Egbert Engberts (1875–1955) oli kirjandushuviline kaupmees, tema naine oli Šveitsi ja saksa juurtega, samuti peterburilane. Toon Tellegenile oli Peterburis sündinud ja kasvanud vanaisa lähedane, vanaisa lugudest on ta kirjutanud raamatu. Muide, vanaisa juristiharidusega vend Nicolaas Bernardus Engberts (1867–1939) elas üksvahe Tartus. 1900. aastal määrati Nikolai Gerassimovitš Engberts, nagu teda vene moodi kutsuti, Tartu-Võru rahukogu 4. jaoskonna rahukohtunikuks ja ta kolis siis oma venelasest abikaasaga Liepājast Tartusse. Vanaisa õe Gerharda Serafina mees oli jõukas läti soost Peterburi ärimees, ajakirjanik ja poliitik Henrijs Višendorfs (Heinrich Wissendorff; Indriķis Kiparts; 1861–1916), kes avaldas koos Krišjānis Baronsiga läti rahvaluulet.

Vahur Aabrams

HEINO PRUNSVELT (2021)

KARISTUSSEADUSE KOHALDAMINE

Seadus ise ja mõnda, mis sinna juurde kuulub

Jaan Sootak

I. SISSEJUHATUSEKS

Alguses on sõna: seadus. Õige seadusesätte väljaotsimine koodeksist võib küll teinekord raskusi valmistada, aga enamasti ei nõua see palju vaeva. Lihtsameelne oleks aga arvata, et sellega ongi seadus kohaldatud, õigusnorm realiseerunud. Järgneva käsitluse eesmärk on näidata, et isegi kui õige seaduse väljaotsimine võib raske olla, on see siiski alles pika tee algus.

II. SEADUS JA PÕHIMÕTE *NULLUM CRIMEN* *NULLA POENA SINE LEGE*

Iga õiguspoliitiline otsus asetub kindlasse riiklik-õiguslikku situatsiooni, mis on peamiselt määratud riigi põhikorraga. Tänapäeva karistusõiguse puhul tähendab see eelkõige *õigusriiki*. Õigusriigi mõiste kujunes välja 18.–19. sajandi vahetusel. Idee iseenesest — valitsema peab õigus, mitte üksikisik; riigivõim olgu mõõdukas ning allugu ka ise õigusele; kodanikuõigused olgu tagatud; valitsegu õiglus — pärineb juba Platonilt ja Aristoteleselt. Arusaam, et seadus olgu puhas kiretu norm, on jõudnud läbi keskaegse Ladina-Euroopa, valgustuslik-idealistliku loomu-

õigusmõtte, 19. sajandi õiguspositivismi ja kodanliku parlamen-
tarismi tänapäeva.

Karistusõiguslikult toimivad õigusriigi formaalsed tunnused
põhimõttes *nullum crimen nulla poena sine lege*: ei ole süütegu
ega karistust ilma seaduseta. Karistusseaduses ilmneb riigi ka-
ristusvolitus ja ühtaegu karistusseadus piirab seda volitust. Põhi-
mõtte sisaldub Euroopa inimõiguste konventsiooni¹ 7. artiklis, sa-
muti paljude riikide põhiseaduses ja karistusseadustikus. Eesti
põhiseaduse § 23 lg 1 keelab süüdimõistmise teo eest, kui seda
tegu ei tunnista kuriteoks teo ajal jõus olnud seadus. Sisuliselt sa-
ma ütleb ka meie karistusseadustiku (KarS) § 2 lg 1: kedagi ei
tohi süüdi mõista ega karistada teo eest, mis selle ajal kehtinud
seaduse järgi ei olnud süütegu.

Mandri-Euroopas peetakse selle põhimõtte kehtivuse algu-
seks Carolinat (Karl V kaelakohtuseadustik 1532. a), milles üri-
tati siduda kohtumõistmine konkreetsete seadustega. Asja lahen-
damisel pidi kohtunik kohaldama nende teokirjeldusi (art-d 104–
105), ehkki kuni 18. sajandini toetus praktiline õigusemõistmine
endiselt ka kirjutamata tavadele. Angloameerika õiguskultuuris
arvestatakse põhimõtet *nullum crimen...* alguse saanuks aga ju-
ba 1215. aasta *Magna Charta Libertatum*'ist. Siiski ei suudetud
täielikult välistada õigusemõistmise suva ja omavoli, mistõttu tu-
li seda põhimõtet korrata veel 1628. a aktiga *Petitions of Rights*.²
Trükisõnast võib leida aga katseid viia selle põhimõtte algus ju-
ba Hiina, Jaapani ja Korea õigusemõistmisse, mis toetus Hiina
Chengi (Zhengi) riigi 536. a eKr väljaantud (pronksi valatud) sea-
dusele ja hilisemale (624. a pKr) Tangi koodeksile. Seaduste ko-
haldamise üle käis pidev vaidlus konfutsiaanide ja legistide va-
hel. Konfutsiaanid leidsid, et valitsemine seaduste abil ei ole õige,
sest neile toetuv rahvas kaotab aukartuse ülemvõimu ees, muutub
vaidlushimuliseks ja püüab seadusetähe abil oma õigust maksmata
panna. Legistid seevastu nägid seaduses kindlat objektiivset mõõ-
tu vastandina ebamäärasele vooruslikkusele ja moraalinõuetele.³

¹ Vt Riigi Teataja II 1996, 11/12, 34.

² Vt kujunemisloost põhjalikult Triffterer 1966; eesti keeles Sootak
2015: III ptk veerunumber (vnr) 5 jj.

³ Vt lähemalt koos edasiste allikaviidetega Hirsch 1999: 405–406.

Nullum crimen. . . põhimõttes silmas peetud seadus on eelkõige karistusõiguse (seadustiku eriosa või haruseaduse) norm, täpsemalt süüteo koosseis ehk karistatava teo kirjeldus. Andes riigi sekkumisele õigusliku aluse, täidab süüteo koosseis suure osa karistusõiguse *garantiifunktsioonist* — ainult riigi kehtestatud kirjalik seadus saab kuulutada teo süüteoks ja seeläbi karistatavaks. Nii tagab süüteo koosseis kodaniku kaitse riigi karistusvõimu suvalise laiendamise eest ning välistab tema karistamise, kui tegu ei olnud selle toimepanemise ajal karistatav. Siinjuures väärib rõhutamist teo karistatavuse objektiivsus, selle pärinemine seadusandjalt. Kõlaga pealegi paradoksaalselt, aga selles mõttes on nii seaduse rikkujate kui ka kohtunik võrdsed. Määratletusnõue ehk *lex certa* (lad kindel seadus) tähendab *täpse* seaduse nõuet ning keelab süüteo koosseisus ebamäärased teokirjeldused. Trükiõnna väidetakse koguni, et seaduse kohaldamisel, seega kohtupraktika jaoks on *lex certa* nõue palju tähtsam kui analoogiakeeld (sellest lähemalt V peatükis): “Tegeliku ohuga ei ähvarda *nullum crimen nulla poena sine lege* põhimõtet mitte analoogia, vaid ebamäärased karistusseadused” (Welzel 1969: 23). Koosseisu kui keelatud ja karistatava teo tunnused peavad olema primaarnormi adressaadile ja seaduse kohaldajale võrdselt mõistetavad vähemalt sel määral, et nende sisu oleks tõlgendamisega avatav (nt Riigi kohtu otsus nr 3-1-1-89-13 p 8.1).

Teo karistatavus ei sõltu aga sellest, kas ja kuidas normi rikkuja sellest aru sai, ega ka kohtunikust, kes otsustab, kas tegu on karistatav või mitte. Tõsi, normi rikkuja vastutus sõltub mingil määral sellest, kas ta eksis mõnes koosseisutunnuses (KarS § 17) või pidas koosseisupärast tegu ekslikult lubatavaks (§ 39), samuti mõne süüdi välistava asjaolu ilmnemisest (§ 40). Kohtunik otsustab normi kohaldamise üle igal üksikjuhul, võttes abiks tõlgendusvõtteid ja dogmaatikaskeemid (neist allpool IV ja VI peatükis). Nii normi rikkuja kui ka selle rakendaja mõlemad on aga võrdsed karistusõigusnormi adressaadid ega saa selle piiridest väljuda.

Nõue *sine lege* põhimõttes *nullum crimen nulla poena sine lege* ei tähenda aga ranget nõuet kohaldada just teo ajal kehtinud seadust. Juhindudes põhimõttest *lex praevia* (lad eelnev seadus) kehtestab KarS § 5 lg 2 tagasiulatuvalt kergeimat karistust ette-

nägeva seaduse. See tähendab, et sellisel juhul ei kohaldata kohtus erandlikult teo ajal kehtinud seadust. Kui pärast tegu muutub seadus toimepanijale soodsamaks, kohaldatakse uut seadust. Veelgi enam: kui näiteks teo ajal kehtis üks redaktsioon, vahepeal teine ja süüdimõistmise ajal kolmas, siis kohaldatakse vahepealset, kõige kergemat varianti, mis tähendab, et isik tunnistatakse süüdi seaduse järgi, mis ei kehtinud teo ega ka süüdimõistmise ajal. Sama paragrahvi lõige 3 kehtestab rangema seaduse tagasiulatuva jõu keelu.

Kirjeldataud regulatsioonis ei ole raske näha kriminaalpoliitilist põhimõtet rakendada süüdistatavale kõige soodsamat varianti, mis peaks viitama riigi leele ja õiglasele suhtumisele. Paraku võib tuua ka vastassuunalisi näiteid.

Nii lubab § 5 lg 4 süüdimõistmise inimsusvastase või sõjakuriteo eest (KarS 8. ptk §-d 88 jj) ka juhul, kui tegu pandi toime enne vastavate kuriteokoosseisude sisseviimist riigi karistusseadustikku, ning olenemata üldse sellest, kas tegu oli karistusseadustega positiveeritud. See põhimõte tuleneb ÜRO konventsioonist aegumise kohaldamatusest sõjakuritegudele ja inimsusvastastele kuritegudele⁴ ning Euroopa inimõiguste konventsiooni artikli 7 lõikest 2. Nende järgi piisab isiku süüditunnistamiseks kuriteos, mis toimepanemise ajal oli kuritegu rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtete järgi (lähemalt Parmas 2018: vnr 31; Sootak, Pikamäe 2021: § 5 komm. 11 (Jaan Sootak)). Tegemist on õigusriiklikult küsitava ja põhimõttega *lex scripta* (lad kirjutatud seadus) selges vastuolus oleva lahendusega, mis pärineb Nürnbergi protsessi aegsest võitjariikide karistamissoovist.⁵ Sellel põhjusel ei tunnustanud Saksamaa nimetatud artiklit Euroopa inimõiguste konventsiooni ratifitseerimisel (Bundesgesetzblatt 1954 II, 14; lähemalt Frister 2015: 4. ptk vnr 31).

⁴Vt Riigi Teataja II 1994, 16, 50.

⁵Siinjuures võib ka viidata Vene ja nõukogude literaadi Ilja Ehrenburgi sõnadele, kes 1947. a Tartu Riikliku Ülikooli aulas kuulajate küsimustele vastates väitis olevat Nürnbergi protsessil raske aru saada, kes kelle üle kohut mõistis. Tema üldmulje olnud siiski, et “fašistid poosid fašiste” (Normann 2021: 381).

Seotuna küll teo ajal kehtinud karistusseadusega, ei ole probleem lõpuks ju mitte seaduses endas, vaid karistamises (*nulla poena sine lege*). Siin kerkib küsimus põhimõtte *nullum crimen sine lege praevia* kaitseala ulatusest, nimelt küsimus, kas see hõlmab ka sellist karistatavustingimust nagu *aegumine*. Teatavasti on isiku süüdimõistmine ja karistamine võimalik ainult teole järgnenud kindla aja jooksul, mille möödudes loetakse tegu aegunuks ja riigi karistusvolitus lõppenuks (KarS §-d 81–82). Saksamaal tekkis 1960. aastatel olukord, kus natsionaalsotsialismi valitsemise ajal toime pandud mõrvad hakkasid aeguma (tollal puudus Saksamaa karistusseadustikus analoogiline säte meie KarS § 81 lg 2-ga, mille järgi ei aegu eluaegse vangistusega karistatav tegu, sh mõrv). 1969. a seadusega pikendas karistamissoovist lähtuv Saksa riik mõrva aegumistähtaega 30 aastani ja 1979. a seadusetäiendusega kuulutati mõrv üldse aegumatuks. Nii sai võimalikuks võtta vastutusele isikuid, kelle tegu oleks ilma seadusemuudatuseta hakanud aeguma.⁶ Lahendus — mõrva aegumistähtaja pikendamine ja hilisem aegumatuks kuulutamine — kutsus esile terava poleemika ning jõudis lõpuks Saksamaa Põhiseaduskohtuni, kes aegumise menetlusõiguslikule tõlgendusele toetudes leidis aegumistähtaja pikendamise olevat põhiseadusega kooskõlas. Kohtu arvates ei välista aegumine mitte teo karistatavust, vaid selle menetlemist ning kuivõrd tagasiulatuva jõu küsimus kuulub materiaalõigusesse, mitte menetlusse, siis on asja menetlusaja pikendamine pärast kuriteo toimepanemist seaduslik. Selgituseks olgu öeldud, et aegumise materiaalõigusliku käsitluse järgi taastub kuriteole järgneva pikema aja jooksul õigusrahu isenesest, teo karistusväärsus küll säilib, kuid kustub karistamistarvidus. Menetlusliku lähenemise järgi ei kustu ka karistamistarvidus, see sõltub teo asjaoludest, liigist, raskusest jms ning aegumine tähendab lihtsalt otstarbekuse kaalutlustel tõmmatud piiri, millest edasi ei ole asja menetlemine mõttekas (lähemalt Sootak, Pikamäe 2021: § 81 komm. 1 (Priit Pikamäe); Sootak 2018: III ptk vnr 180 jj). Saksamaa Põhiseaduskohtu arvates kaitseb *lex praevia* nõue kodanikku teo tagasiulatuva kriminaliseerimise ja

⁶Tõsi, kui seaduse jõustumise ajaks oli tegu juba aegunud, siis oli süüdimõistmine ja karistamine välistatud.

karistuse raskendamise eest, ei pea aga talle lubama, et tegu tohib menetleda ainult teo toimepanemise ajal kehtinud kindla tähtaja jooksul. Kirjanduses vaieldakse sellele omakorda vastu, et nime-
tatud põhimõtte ei ole mõeldud indiviidi ja riigi usaldusvahekor-
ra tagamiseks konkreetsetel juhtudel, vaid tegemist on riigivõi-
mu üldise piiranguga. Pealegi ei ole mingit alust arvata, et selline
piirang peaks kehtima ainult materiaaõiguslike karistatavuseel-
duste kohta ega saa piirata riigi võimalust asju menetleda (Fris-
ter 2015: 4. ptk vnr 37–38). Mis puutub mõrva ja muude eluaeg-
se vangistusega karistatavate kuritegude aegumatusesse, siis võib
leida kurioosse näite — Erich Mielke (1907–2000, aastatel 1957–
1989 Saksa DV julgeolekuminister) kriminaalasja. 1993. aastal
mõisteti ta süüdi 1931. a, seega üle 60 aasta eest toime pandud
mõrvas. Trüki sõnas küsitakse tõsimeeli, kas maine kohus ikka
suudab sedalaadi juhtudel õiglaselt otsustada — kust on võimalik
60 aastat pärast tegu võtta tõendeid, kuidas hinnata süüdistatava
tolleaegseid motive jms (Frister § 2015: 21. ptk vnr 20)?

Olgu aegumisküsimuse lõpetamiseks mainitud, et Eesti
kohtupraktika lähtub materiaaõiguslikust kriteeriumist ning
leiab, et karistusseaduse tagasiulatuva jõu küsimused §-s 5 laiene-
vad ka aegumise regulatsioonile (nt Riigikohtu otsus nr 3-1-1-
114-02 p 6.3). Seega ei saaks aegumistähtaja pikendamine, aegu-
mise katkemise ega peatamise aluste laiendamine vms süüdistat-
ava olukorda raskendaval seadusel olla tagasiulatuvat jõudu ning
Saksamaa 1969. ja 1979. a seaduste analoogide tagasiulatuv jõud
oleks välistatud. Järelilikult saab kohaldada ainult sellist seadust,
milles sätestatud tegu ei ole aegunud.

Eelöeldu põhjal ei tohiks jääda kahtlust, et kohaldamisele
kuuluva seaduse all tuleb mõista kirjutatud seadust — *lex scrip-
ta*. See tõdemus kinnistus karistusõiguses juba valgustusajastu
kirjutatud seadustikega, mis esialgu tõrjusid tagaplaanile, pea-
gi aga kõrvaldasid üldse kriminaalkohtulikest õigusemõistmisest
kirjutamata õiguse — tavaõiguse. Tänapäeval ei ole tõesti mõel-
dav isiku süüdimõistmine ega karistamine kirjutamata tava alu-
sel: “vangla värava avab ainult kirjutatud seadus” (Maurach, Zipf
1987: § 8 vnr 33). Tavaõigusest ei pääse siiski mööda ka karistus-
õiguses.

III. TAVAÕIGUS

Niisiis keelab põhimõte *nullum crimen nulla poena sine lege scripta* teo lugemise karistatavaks või vastutuse raskendamise kirjutamata tavaõiguse alusel. See on niivõrd elementaarne nõue, et vähemalt Mandri-Euroopa karistusseadustikes ei ole peetud enam isegi vajalikuks seda eraldi välja tuua. Samas tuleb tunnistada, et tavaõigus ei ole karistusõigusest päriselt kadunud.

“Komme või külgeharjunud viis,” ütleb Oskar Luts (1957: 7). Tavad ja kombed on ühiskonnaelu eneseregulatsiooni loomulik osa, kajastades samal ajal ka rahva õiglustunnet. Osa tavadest on kujunenud (ei ole alust arvata, et ei kujuneks ka edaspidi) sisuliselt kohustuslikuks, tagades inimeste normaalse kooselu. Kohustuslikest tavadest tekib tavaõigus: pikema aja jooksul käitumises kinnistunud (*longa inveterata consuetudo*) ja õiguse rakendaja kirjutatud õiguse kõrval kohaldatavad reeglid. Oluline pole mitte ainult käitumist reguleeriva normi olemasolu, vaid ka veendumus, et nii tulebki käituda (*opinio iuris* — õigusveendumus) ja põhjendatud ootus, et kohus või muu õiguserakendaja peab seda normi kohaldama ja ka kohaldab (*opinio nessecitatis*) (Zipelius 1999: 10). Kitsendava tingimusena nõutakse tavaõiguse olemasoluks kindlasti selle kohaldamist kohtu, eelkõige kõrgema kohtu poolt (nt Rüthers 1999: vnr 233).

Tavanormi kui õigusmõiste avamiseks tuleb tagasi tulla põhivormeli juurde ja näha seda Paul Johann Anselm Feuerbachi silmadega: *nulla poena sine crimine, nullum crimen sine poena legali* (Feuerbach 1801: §-d 8 jj, 20). Karistamine eeldab kuritegu, karistus peab tulenema seadusest. Kui tänapäeval viisil näha seadusena *lex scripta*’t, siis tuleb ajaloolist arengut silmas pidades küsida, milline on põhivormeli kehtivusulatus. Teisisõnu: kui palju on *lex* kaasa toonud õigusmateriat, mis jääb *scripta*’st välja poole — on küll seadus, kuid seda ei ole kirja pandud; seda ei ole kehtestatud õigusnormina ega ole see ka automaatselt tuletatav ühestki kehtestatud kirjalikust normist (Koller 1997: 111).

Tavaõiguse pidamine õiguse allikaks on väljaspool kahtlust tsiviilõiguses (tsiviilseadustiku üldosa seaduse § 2), ehkki konkreetsel taval võib olla kirjutatud seadusega võrreldes väiksem ko-

huslikkuse aste (Kull 2010: 467). Karistusõiguse kui isiku õigustesse ja hüvedesse kõige jõulisemalt sekkuva õigusharu eripära arvestades on tavaõigus siiski kõrvaline ning selle tunnustamisest saab rääkida üksnes kolmel täiendaval tingimusel. Esiteks peab tavaõigus jätma puutumata eriosa koosseisu kui karistatavuse aluse ega tohi tingida kirjutatud seadusest rangemat karistamist. Teiseks on oluline, et tegemist ei saa olla lihtsalt omaksvõetud käitumise või hinnanguga, vaid taval kui normil peab olema kindel sõnastus.⁷ Ainult sellisel juhul saab rääkida normist kui regulatiivsest üksusest (Larenz, Canaris 1995: 176, 258). Kolmas nõue tundub esmapilgul ehk ülearunegi, kuid näitab selgelt karistusõiguse erinevust teisest õigusharudest. Nimelt võib tsiviil- või haldusõiguses hakata tavana kohaldama mitte lihtsalt levima hakanud käitumisviisi, vaid ka sellist, mis kujutab endast mõne kirjutatud normi rikkumist. Ükskõik kui levinud või ükskõik kui kindlast veendumusest või maailmavaatest tingitud normist hälbiva käitumise lugemine tavaõiguseks on karistusõiguses välistatud selle õigusharu normide kontrafaktilise iseloomu tõttu. Kui muudes õigusharudes võibki tegelik käitumine normidest erinedes neid sisuliselt muuta, siis karistusõiguses ei tähenda normi rikkumine selle kummutamist ega muutmisvajaduse väljendust. Vastupidi, karistusõigus saabki alguse normi rikkumisest, sest rikkumisele omakorda järgneb rikkuja karistamine, mis läbi kontrafaktiliselt kinnitatakse normatiivset ootust normi kehtivuse suhtes (Hassmer 1990: 266–267). Mõistagi võib normi sage rikkumine või vastupidi, selle vähene kohaldamine anda seadusandjale õiguspoliitilise signaali normi muuta või see tühistada, kuid normi kohaldamata jätmine pikema aja jooksul ei näita veel selle tühistamist tavaõiguse alusel. Trükisõnas väidetakse siiski, et mõne liiga laialt määratletud koosseisu osateo kohaldamata jätmine võib rääkida selle tavaõiguslikult kitsendatud variandist (vt koos näidete-

⁷Sõnastuse kui keele ja lihtsalt sõna tähtsus õiguses peaks olema enesestmõistetav, sest õigusnorm ei saa teisel kujul eksisteerida ning mõistagi kehtib see ka tavaõigusnormi kohta. Meeldivalt üllatav oli hiljuti lugeda, et sõna on tähtis ka muusikas. Nimelt on Ain Angeri arvates Wagnerit kerge laulda, kui alustada keelest ja jõuda siis muusikani (Kormašov 2021: 53).

ga Jescheck, Weigend 1996: 113). Ka sel juhul jääb aga koosseis iseenesest kehtima, lihtsalt seda kohaldatakse kitsendavalt.

Tava kohaldamise keeldu karistusõiguses oleks lihtsameelne põhjendada väitega, et kodanik saab alles seadustiku abil teada karistusõigusnormi sisust ning suudab ainult kirja pandud normi järgi otsustada õige ja vale käitumise ning seega ka käitumise karistatavuse üle. Tavaõigus on siiski keelatud põhjusel, et ainult kirjutatud seadus saab süüdistatavale ja kohtunikule ühtviisi selgelt mõistetaval viisil karistusnormist ja selle kohaldamise vajadusest teada anda. Õigusriiklikult on ka oluline rõhutada, et karistusõiguses on ainult kirjutatud seadus demokraatlikult seadustatud õigusloome tulemus (Frister 2015: § 4 vnr 7).

Nullum crimen... põhimõtte kujunemisloost tulenevalt ja tänapäevasest õigusriiklikust olemusest (PS § 23 lg 1; KarS § 2 lg 1) tingituna on selle põhimõtte eesmärk tagada õiguskindlus ning välistada riigi karistusvõimu ebamäärasus ja ülemäärasus. Nii on paika pandud karistusvõimu ülempiir, mis aga ei keela kasutada tavaõigust vastutust täpsustaval või karistust kergendaval viisil. Mõistagi ei saa karistusvõimu alampiiri täiesti lahti jätta ega lubada karistatavust välistavaid või karistust kergendavaid asjaolusid võtta tavadeist piiramatult. Nagu kirjutatud õiguses, nii saavad ka tavaõiguse normid toimida siin siiski eranditena. Vastasel juhul kahjustataks *lex certa* nõuet, sest karistatav tegu ei oleks piisava täpsusega määratletud ning karistatava teo määratlemise pädevus läheks seadusandjalt kohtunikule.

Trükiõnas tuuakse sageli süüdistatavale soodsa tavaõiguse näitena kannatanu nõusolek kui õigusvastasust välistav asjaolu (nt Heinrich 2017: vnr 26), mis on tunnustatud ka meie kohtupraktikas ja mida ei ole seadustikus positiveeritud (nt Riigikohtu otsused nr 3-1-1-89-11 p 16.1; 3-1-1-58-12). Selle asjaolu tavaõiguslik päritolu on siiski küsitav. Algselt oli tegemist Rooma õiguse põhimõttega *volenti non fit iniuria* (kes nii tahab, sellele ei tehta ebaõigust), mida ei saa pidada tavaõiguseks. Tänapäeval võetakse see õigustav asjaolu otse sellistest põhiõigustest nagu vaba eneseteostus (PS § 19) ja tegevusvabadus (PS 29), mis annab isikule õiguse otsustada oma õigushüve üle, sealhulgas anda see kahjustamisele vabaks (Murmman 2017: § 25 vnr 116).

Karistusõiguses on üldtunnustatud põhimõte, et teo õigusvastasust välistavad asjaolud võivad pärineda ka teistest õigusharudest (nt asjaõiguslik omaabi, lähemalt V peatüki 4. alalõigus). Samamoodi ollakse seisukohal, et selliseid asjaolusid võib leida ka tavaõigusest. Teatavasti on elu karistusõiguslik kaitse tagatud igale inimesele olenemata tema tervislikust seisundist, arvestades seega tapmiseks (§ 113) ka elu võtmise terminaalset ehk lõppseisundis olevalt haigelt. Siiski leitakse, et kuivõrd KarS 2. ptk 2. jaos sätestatud õigusvastasust välistavate asjaolude loetelu ei ole ammendav, siis võiks kohtule jätta tulevikus võimaluse nõustuda lootusetult haige suremissooviga ja pidada tema surma põhjustamist õiguspäraseks (Sootak, Pikamäe 2021: § 113 komm. 2 (Margus Kurm)). Sisuliselt tähendaks see aktiivse eutanaasia lubamist tavaõigusliku normina.

Karistusseadustikus kasutatakse mõne koosseisu konstrueerimisel otseselt viidet tavale. Nii räägivad §-d 133 ja 175 *tavapäratutel* tingimustel töötamisest (sellest ebaõnnestunud koosseisutunnusest lähemalt Sootak, Pikamäe 2021: § 133 komm. 3.3.2 (Margus Kurm)), §-s 148 peetakse karistatavaks laiba kohtlemist *üldtunnustatud tavadele* mittevastavalt (nt laiba tükeldamine või matmata jätmine; lähemalt Sootak, Pikamäe 2021: § 148 komm. 3.2 (Margus Kurm)). On koosseise, mis sõna-sõnalt tavale ei osuta, kuid mille kohaldamine ei ole ilma tava arvestamata võimalik. Näiteks näeb § 408 ette vastutuse ohtliku ehitise püstitamise eest, kusjuures ohutu ehitise nõuded ei tulene mitte ainult ehitusseadusest, vaid ka selle §-s 3 lõikes 1 osutatud *heast ehitustavast* (lähemalt Sootak, Pikamäe 2021: § 408 komm. 3.2 (Priit Pikamäe)). Arsti süüditunnistamisel raske tervisekahjustuse ettevaatamatu tekitamise või surma ettevaatamatu põhjustamise eest (§-d 117 ja 119) on osutatud raviea tuvastamisel *hea meditsiinilise tava* rikkumisele (Riigikohtu otsused nr 1-15-6223 p 10-11 ja 3-1-1-79-10 p 21). Sellised tavanormid ei ole õigusnormid ega loo teo karistatavuse alust, kuid süüdimõistmine ilma nendeta ei ole võimalik.

Tavaõigusest võib abi olla ka karistusseadustiku selliste koosseisude kohaldamisel, mis sätestavad karistatavate tegude näitliku loetelu (tunnus *muu*, lähemalt analoogia juures V peatükis).

Näiteks § 245 näeb ette karistuse Eesti Vabariigi ametliku sümboli teotamise eest, nimetades nendena lipu ja vapi kõrval ka muid ametlikke sümboleid. Trükiõnast nenditakse, et riigihümni ei ole Eesti iseseisvuse taastamise järgsete õigusaktidega sätestatud; hümnid on mainitud vaid lipuseaduse §-s 3 lg 2. Selle sätte varasemas redaktsioonis ei täpsustatud aga, millist teost hümnid all silmas peetakse. KarSi selle paragrahvi tõlgendamisel leiti, et kui-võrd riigi sümbol võib kujuneda ka tavanormi alusel ning Johann Voldemar Jannseni ja Friedrich Paciuse teose “Mu isamaa, mu õnn ja rõõm” tervikuna hümnina käsitlemine on üldtuntud, on see teos käsitletav ka riigihümnina käesoleva koosseisu mõttes (Madise 2020: § 7 kom. 4 (Ülle Madise, Lauri Mälksoo); Sootak, Pikamäe 2021: § 245 kom. 3.1 (Rauno Kiris, Markus Kärner)). Riigilipuseaduse § 3 lg 2 on praeguseks täiendatud ning Jannseni ja Paciuse teos on hümnina nimetatud, seega võib öelda, et tavaõiguse norm on muudetud seadusesätteks.

Tavaõiguseks võib pidada eetikanorme, millele toetudes on konstrueeritud karistust kergendavad asjaolud KarS § 57 lõike 2 ja süü suurust mõjutavad asjaolud § 56 lõike 1 alusel (lähemalt koos edasiste allikaviidetega Sootak 2016: 588).

Olles välja otsinud kirjutatud seaduse, mida kohaldada, vajaduse korral koos tavaõigusega, oleme siiski ainult püstitanud versiooni, õieti küll küsimuse: kas seda seadust ikka saab kohaldada? Vastuseks tuleb kindlaks teha seaduse sisu ja reguleerimiseesmärk, avada selle üksikud tunnused, määratleda õigushübe kaitse piirid jne. Seda menetlust nimetatakse tõlgendamiseks.

IV. TÕLGENDAMINE

Karistusseaduse sisu realiseerub seaduse kohaldamisel, selle rakendamisel praktilise elu juhtumile. Seaduse õigeks kohaldamiseks on vaja seda tõlgendada — seadust mõista ja avada selle tähendus. Tõlgendamine on ühenduslülili õigusnormi kui üldise, abstraktse reegli ja tegeliku elu vahel, mille konkreetsete juhtumite reguleerimiseks või lahendamiseks ongi õigusnorm loodud. Tõlgendamise eesmärk on valida seaduse kirjatähele ja mõttele vastav õige, mitte aga *in dubio mitius* (lad kahtluse korral peh-

melt) põhimõttele toetuv, süüdistatavale kõige soodsam lahendus (seda kui õiguslikku lahendust ei tohi segi ajada menetlusliku ja asjaolusid käsitleva põhimõttega *in dubio pro reo* (lad kahtluse korral teo [toimepanija] kasuks), mis nõuab süüdistatavale soodsaimat lahendust kahtluse korral süüdiolukus (Jescheck, Weigend 1996: 154)).

Seaduse tõlgendamine peab tagama, et õigust rakendav jurist viiks ellu rahva väljendatud ja seadusandja sõnastatud üldise tahte (*volonté générale*). Seega võib tõlgendamises näha õiguse teostumist, sest ilma rakendamiseta õigus ei ela. Kui seaduse tekstis näha sõnastuskoosseisu, siis seaduse kohaldamisel ilmneb selle tõlgenduskoosseis. Seega viib just tõlgendamine seaduse ellu. Tähelepanuta ei tohi jätta ka asjaolu, et seadusel nagu igal tekstil on adressaat — subjekt, kes normi kohaldamiseks peab seda kõigepealt lugema. Teksti sisu on järelikult see, mille lugeja temasse paneb. Umberto Eco väidab koguni, et teose kirjutamise ajal toimub dialoog autori ja tema lugeja vahel. Kirjutamine on ideaalse lugeja konstrueerimine teksti abil, autor tahab lugejale näidata, milline peab olema lugeja, “kes on võimeline ületama esimese saja lehekülje puhastustule kari” (Eco 2004: 1231–1232).

Iga seadusesäte vajab tõlgendamist, ehkki sageli on see lihtne — seaduse ja selle kohaldamise vahel ei ole tõlgendusest tulenevat täiendava argumentatsiooni vahekihti. Ka võivad normi pikaajalisel rakendamisel olla juurdunud kindlad ja üheselt mõistetavad arusaamad normi sisust ja eesmärkidest — on olemas tõlgendamispretsedent, mida järgitakse. Kuni ei ole tekkinud vajadust uueks küsimuseasetuseks ning olemasoleva tõlgenduse korrigeerimiseks, võib antud normi vaadelda ühetähenduslikuna (Luts 1996: 348).

Paraku ei ole harvad ka kaasused, kus seaduse kohaldamine sõltub sellele tõlgendamisega antavast tähendusest. Tõlgendamise vajadus tuleneb eri põhjustest, kas või normi sõnastuse võimalikust mitmetähenduslikkusest, aga ka vajadusest siduda rakendatav norm õiguskorraga tervikuna — ühiskond ja elulised suhted muutuvad, areneb tehnoloogia jne. Samuti tuleb arvestada tõsiasja, et seaduses kasutatava selge sõnastuse taga võib olla siiski tavakeelest erinev õiguslik arusaam — “arusaamatused te-

kivad tavaliselt seal, kus usutakse end aru saavat” (Neumann 2001: 782). Tavakeel ja õiguskeel on erineva põhistruktuuriga. Ehkki paljud karistusõiguse mõisted langevad kokku teiste õigusharude ja ka üldkeelega, tuleb siiski arvestada karistusõiguse autonoomset mõisteparatuuri. See mõistestik peab silmas vasta-va õigushüve kaitsmise vajadust ega tarvitse seotud olla väljaspool karistusõigust kasutatavate mõistetega. Seega ei tasu arvata, nagu tuleneks tõlgendamise vajadus seaduse puudulikkusest, olukorrast, kus otsusele jõudmise tavaline tee — seaduse mõistmine ja teo subsumeerimine selle alla — ei ole millegipärast võimalik. Seetõttu ei saa kuidagi nõustuda seisukohaga, nagu peaks üks õige seadus olema nii selge, et “juristil ei oleks sekkuda vaja” (Kerge 2002: 21).

Õiguskindlus nõuab kohtunikult seaduse sellist kohaldamist, mis alluks kindlatele reeglitele, oleks mõistetav ja kontrollitav. Võrdse kohtlemise põhimõte omakorda nõuab, et ühesugustel juhtudel kohaldataks seadust ühtemoodi. Tõlgendamine täidabki need ülesanded, kuid ainult siis, kui tõlgendamine ise on mõistetav ja kontrollitav ning allub kindlatele reeglitele. Õigusteaduses ja kohtupraktikas on välja kujunenud teatud tõlgendusvormid, mida kasutab ka karistusõigus: grammatiline, süstemaatiline, ajalooline (geneetiline), teleoloogiline, konformne, võrdlev ja ametlik (autentne).

Kas just kroonimata kuningaks, aga kindlasti esmaseks ja sageli ka normi sisu ja piire ammendavalt paika panevaks tõlgendusvormiks võib pidada grammatilist tõlgendusvormi (seda nimetatakse ka keeleliseks või lingvistiliseks vormiks). Seaduse mõte on väljendatud sõnades; seaduse mõte ja sõna langevad kokku ja seaduse mõte tuletatakse sõnastusmõttest. Sisuliselt on grammatiline tõlgendamine seaduses kasutatavate sõnade ja lausete etümoloogiline, süntaktiline ja semantiline analüüs. See on lähenemisviis, mis ei püüa lähtuda mitte lugejast, vaid tekstist (*intentio lectoris versus intentio operis*). Määrav on kirjutatu, sõnade mõte on seaduse hing — *sensus verborem anima legis est* (Maruste 2004: 127, 132). Riigikohus on mitmes lahendis rõhutanud, et seaduse selguse (*lex certa*) ja ühesuguse kohaldamise huvides on eelkõige selle grammatiline tõlgendamine (nt Riigikohtu ot-

sused nr 3-1-1-23-12 p 8.2; 3-1-1-103-12 p 9; 1-20-2476). Alles siis, kui kohaldamise otsustamiseks ei saa grammatilise tõlgenduse abil kindlat vastust, võib edasi minna teiste tõlgendusvormide juurde. Nagu ülal öeldud, ei tohi tõlgendusvorme valida põhimõttel *in dubio mitius*, mis teisalt tähendab ühtlasi keeldu valida neid vorme süüdistava poole kasuks.

In dubio mitius põhimõtte keeld ilmneb eriti selgelt tõlgenduspiiride küsimuses. Õiguspraktikas on üldiselt omaks võetud kitsendava tõlgenduse kui *lex certa* nõudele ja grammatilisele tõlgendamisele kõige enam vastav tõlgendamise eelistatus. Õiguspoliitiliselt on see nõue tuletatav karistusõiguse kui kodanikku kõige enam koormava õigusharu eripärast — *odiosa sunt restringenda* (lad koormat tuleb kergendada). Prantsusmaa karistusseadustiku *Code pénal* artiklis 111-4 on lausa kohustuslikuna kirja pandud: *la loi pénale est d'interprétation stricte*.

Ka meie Riigikohus eelistab kitsendavat tõlgendamist; esitan ühe paljudest näidetest. KarS § 348 näeb ette vastutuse võltsitud tähtsa isikliku dokumendi kasutamise eest. Selle koosseisu kohaldamisel tuli lahendada küsimus, mida üldse tähendab dokumenti, konkreetsel juhul juhiloa kasutamine. Liiklusseaduse § 88 lg 1 nõuab, et sõiduki juhtimisel peab olema kaasas juhiluba. Riigikohus leiab, et see kohustus on vahetult tingitud nõudest juhiluba vajaduse korral esitada. Järelikult saab juhiloa kasutamisega olla tegemist siis, kui see esitatakse politseiametnikule sõiduki juhtimisõiguse või isiku kontrollimise käigus. Ammugi ei saa juhiloa lihtsalt kaasaskandmist väljaspool mootorsõidukit pidada selle kasutamiseks, küll aga selle esitamist isikut tõendava dokumendina (Riigikohtu otsus nr 3-1-1-51-10 p 7–9). Sellest näitest peaks selgelt tulenema nõue tõlgendada dokumendi kasutamise mõistet kitsendavalt.

Miks siiski tuleb hoiduda laiendavast tõlgendamisest? Võiks ju arvata, et sellise tõlgenduse juures tagaks seaduse kohaldaja õigushüvedele ulatuslikuma kaitse. Asi on aga selles, et karistusõigus ei peagi tagama kaitset kõikvõimalikele hüvedele. Ärge unustagem, et tegemist on õigusharuga, mis lihtsalt ei kaitse õigushüvesid, vaid teeb seda neid kahjustanud või ohustanud isikuid karistades, seega nende hüvesid kahjustades. Õigusriik-

likult ei peaks selline sekkumine isiku õigustesse ja hüvedesse olema mitte ainult mõõdukas, vaid lausa äärmine abinõu — *ultima ratio*. Karistusseaduse laiendav tõlgendamine tähendaks selle sõnastuslikest piiridest väljumist ning kaitset sellisele õigushüvele, mida seadusandja ei ole pidanud vajalikuks karistusõiguslikult kaitsta. Niisugust tegevust nimetatakse kriminaalvastutuseks analoogia alusel.

V. ANALOOGIA

1. Seaduslünk ja selle täitmine

Lihtsamatel juhtudel on seaduse sõnastus üheselt arusaadav (*lex certa* nõue kahtluseta täidetud), mistõttu selle kohaldamine ei tekitaks probleeme ning ka normi tõlgendamine ei valmista raskusi. Sageli ei ole aga selge, kas norm on antud asjaoludele kohaldatav ning küsimuse lahendamiseks on vaja avada selle sisu mitmesuguste tõlgendamisvõtete abil. Positiivse tulemuse korral paigutavad teo asjaolud süüteokoosseisu alla ning norm kuulub kohaldamisele. Keerukamatel juhtudel selgub, et asjaolude ja koosseisu vahel ei valitse kindlat vastavust, sest norm ei kata kõiki antud faktikogumi asjaolusid. Sellist olukorda nimetatakse *lüngaks* — õiguslikus regulatsioonis on tühik, norm ei ole antud juhtumi lahendamiseks kohaldatav.

Lünk võib olla tekkinud kahesugustel põhjustel. Ühel juhul on seadusandja teadlikult, kindlatel õiguspoliitilistel kaalutlustel jätnudki mingi juhtumi konkreetsele koosseisule või õiguslikule instituudile allutamata. Sellise lünga täitmine tähendab seaduse sõnastusega määratud piiridest väljumist ning muudab karistatavaks teo, mida seadusandja ei ole tahtnud karistatavaks pidada. Sellisel juhul on teo pidamine süüteoks puhas analoogia ja läheb otseselt KarS §-s 2 lg 4 sätestatud analoogiakeelu alla (vt siin järgmine alalõik). Teisel juhul on mingi valdkonna iseenesest teraviklikuna mõeldud regulatsioonis seadusandja tähelepanematuks või valdkonnas endas hiljem toimunud arengu tõttu tekkinud puudujääk. Lünga mõiste täpsel sisustamisel tühimikuna tuleb siingi mängu analoogiakeeld, sest karistusõiguslik regulatsiooni-

line tühimik tähendab ühtlasi karistatavuskeeldu. Teatud juhtudel ei saa aga rääkida otsesest tühimikust, vaid olukorrast, kus mõni karistusõiguslikult oluline tunnus on jäänud koosseisus kajastamata. Sellisteks puhkudeks — nimetaksin neid *kvaasiliinkadeks* — on õigusteaduses ja kohtupraktikas välja töötatud teatud, keelatud analoogia ja klassikaliste tõlgendusvormide vahepeale jäävad võtted, mis võimaldavad koosseisu siiski kohaldada.⁸ Lugejat õiguslike üksikasjadega koormamata piirduksin vaid mõne näitega meie kohtupraktikast.

Rõhutamisotsus lähtub tõdemusest, et kui mingi põhimõte ühel juhul kehtib, siis teisel juhul peaks see veelgi selgemini vastama normi reguleerimiseesmärgile, ta kehtib *sedam, seda mõjukamalt (argumentum a fortiori)*. Rõhutamine võib toimuda kahes suunas — enamalt vähemale (*a maiore ad minus*) ja vähemalt enamale (*a minore ad maius*). Igal juhul näitab see mõttekäik, et reguleeritud ja reguleerimata juhud on omavahel alluvussuhtes — üks peab hõlmama teise. Meie kohtupraktikast võib tuua näite *a minore ad maius*. Ü. ja V. anti kohtu alla kaastäideviijatena. Maakohus mõistis V. õigeks, ringkonnakohus nõustus sellega ning märkis, et kuivõrd koosseis ei kirjelda selle kuriteo toimepanemist grupis, siis ei ole võimalik osavõtjate ülesannete jaotamine grupi liikmete vahel. Kuriteokoosseisu täitmine eeldab, et iga süüdlane paneb ise toime kriminaalseaduses kirjeldatavad teod (s.t täidab üksinda kogu koosseisu, tegutsedes sisuliselt üksiktäideviijana). Riigikohus sellega ei nõustunud ning nentis, et alati on võimalik vähemalt kahe isiku tegutsemine kuriteo toimepanemisel ühiselt ja kooskõlastatult. Seega ei ole välistatud, et kuriteo täideviimine võib olla grupiline või et peale täideviija võtab kuriteost osa veel ka kihutaja või kaasaaitaja. Vastasel korral oleks välistatud näiteks ka tapmisele kihutamine või tapmine mitme isiku poolt. Riigikohus tühistas mõlema kohtu otsused ja saatis asja uueks arutamiseks maakohtule (otsus nr 3-1-1-116-01 p 6). Väitega, et ringkonnakohtu põhistustega nõustumise korral oleks välistatud ka vastutus grupilise tapmise eest (vastav tunnus puudub nii tapmise põhikoosseisus §-s 113 kui ka kvalifitseeritud

⁸Lünga mõistest, selle seosest tõlgendamise ja analoogiaga ning lünga täitmise võtetest vt lähemalt Luts 1996: 348 jj.

koosseisus ehk mõrvas § 114 järgi), toetus Riigikohus kvaasilünga täitmisel ka argumendile *ad absurdum*. Kui teo eest karistatakse ühte isikut, siis seda enam on karistatav selle ohtlikum vorm — grupilisus.

Sarnasusargument (*argumentum a simile*) tähendab, et kui ühte sätet kohaldatakse teatud juhtudel, siis tuleb sama sätet kohaldada ka teistel, reguleerituga sarnastel juhtudel. Seaduse ühesuguse kohaldamise huvides on vajalik ühe tunnuse sisustamine kogu seadustiku ulatuses ühtemoodi. Karistusseadustiku 9. pkt (“Isikuvastased süüteod”) 2. jao 2. jaotis kannab nimetust “Vägivallateod” ning sisaldab kahte koosseisu: ähvardamine (§ 120) ja kehaline väärkohtlemine (§ 121). *Argumentum a simile* jäik kasutuselevõtt Riigikohtus tõi kaasa olulise muudatuse kohtupraktikas. Kui varem peeti vägivallaks § 141 mõttes (vägistamine) kannatanu igasugust füüsilist mõjutamist tema vastupanu mahasurumiseks, siis edaspidi tuleb vägivallana mõista ainult §-des 120–121 sätestatud tegusid (Riigikohtu otsus nr 3-1-1-25-07).⁹ Juba terminoloogiliselt, aga ka sisuliselt ei ole raske märgata, et *argumentum a simile* külgneb analoogiaga, mistõttu selle probleemi juurde tuleme veel tagasi.

2. Otsene analoogiakeeld

Karistusseadustiku § 2 lg 4 keelab tunnistada tegu süüteoaks seaduse analoogia põhjal. Seega on karistamine võimalik ainult *lex stricta* nõudele vastava, konkreetset tegu karistatavaks nimetatava seaduse alusel. Lubamatu on võtta isik vastutusele või raskendada tema vastutust seaduse järgi, mis ei kirjelda tema tehtut, vaid sellega sarnast tegu. Eelkõige puudutab analoogia kohaldamine konkreetse juhtumi kohta käiva süüteo-koosseisu laiendamist, ehkki karistatavust võib avardada või karistust raskendada

⁹On ka arvatud, et Riigikohus on vägivalla mõistet alusetult kitsendanud (Randma 2007: 696).

ka analoogia kohaldamine seadustiku üldosas.¹⁰ Keelatud analoogia tuleb kõne alla kaks varianti. Esiteks kontrollitava koosseisu kohaldamine isegi laiendavat tõlgendamist ületades juhtumile, mille jaoks see ei ole mõeldud, seega sisuliselt uue, seadustikus puuduva normi loomine (nt Kindhäuser 2015: § 3 vnr 5; Heinrich 2016: vnr 138, näide vnr 136; Hirsch 1999: 408 viide 18). Teine keelatud analoogia vorm on mõne seadustikus oleva sarnase koosseisu kohaldamine. Selle kohta mõned näited lähiajaloost.

Nõukogude Vene 1922. aasta kriminaalkodeksi § 6 ütleb, et kuriteoks tunnistatakse mis tahes ühiskonnaohtlik tegevus või tegevusetus, mis ohustab tööliste-talupoegade võimu kehtestatud nõukogude korra aluseid ja õiguskorda. Siit on analoogiani ainult üks samm. Selle tegi § 10 (tsit. Sootak 1998: 259–260 kaudu):

Kui kriminaalkodeksis puuduvad otsesed viited üksikutele kuriteoliikidele, kohaldatakse karistust või sotsiaalse kaitse vahendeid vastavalt KrK paragrahvidele, mis näevad ette tähtsuse ja kuriteoliigilt kõige sarnasemad kuriteod.

Sisuliselt sama regulatsiooni sisaldas ka järgmise, Eestiski 1940. aastal tagasiulatuvalt kehtestatud 1926. a kriminaalkodeksi § 16. Vastavalt §-le 7 võis kohaldada karistust peale ühiskonnaohtliku teo toime pannud isikute ka neile, kes olid ohtlikud sidemete tõttu kuritegeliku keskkonnaga või oma “möödunud tegevusega”.¹¹

Analoogia toetuva süüdimõistmise nägi ette ka natsionaal-sotsialistliku Saksamaa karistusseadustiku § 2 (1935. a seaduse redaktsioonis; tsit. Gropp 2015: § 3 vnr 57 kaudu):

¹⁰1937. a IV rahvusvahelise karistusõiguse kongressi resolutsioonis asuti seisukohale, et analoogiakeeld ei puuduta karistusõiguse üldosa regulatsioone. Praeguseks on sellest ilmselgelt põhjendamatust seiskohast loobunud (lähemalt nt Hirsch 1999: 410; Murmann 2017: § 10 vnr 6). Küll on aga vaieldav, kas analoogiakeeld käib õigusvastasust välistavate asjaolude kohta (vt lähemalt siin 4. alalõiku).

¹¹Kodeksi tekste eesti keeles vt *VNFSV kriminaalkodeks...* 1940; *Eesti NSV...* 1952; vene keeles *Ugolovnoi...* 1947. Analooigiast, kodeksitest ja kogu tolleaegse Nõukogude Vene karistusõiguse sanktsioonisüsteemist põhjalikult vt Schittenhelm 1994: 41 jj, 67 jj; eesti keeles ülevaatlilikult Sootak 1998: 255 jj.

Karistatakse isikut, kes paneb toime teo, mille seadus loeb karistatavaks või mis karistusseaduse põhimõtte ja terve rahvatundmuse [*gesundes Volksempfinden*] järgi väärrib karistamist. Kui teole ei leidu täpset vahetult kohaldatavat karistusseadust, karistatakse teo eest seaduse järgi, mille põhimõtte sellele kõige paremini vastab.

Toodud näidetest ei tasu siiski järeldada, nagu oleks analoogia peamine eesmärk rakendada karistusõigus poliitiliste või ideoloogiliste eesmärkide teenistusse. Asjale veidi rahulikumalt lähenedes ei tuleks analoogias näha mitte suvalise sarnase või poliitiliselt õigustatud koosseisu kohaldamist, vaid sellist, mille kohaldamine oleks kohtuniku arvates vastavuses seaduse mõttega. Analoogiakeelu tõttu jääb karistamata tegu, mis oleks samavõrd või rohkemgi karistusväärne kui koosseisus kirjeldatu. Analoogia poolt räägib sellistel juhtudel asjaolu, et kohtunik peab tegema *lex stricta* põhimõttele alludes otsuse, mida ta peab ebaõigeks ja ebaõiglaseks (Frister 2015: 4. ptk vnr 23). Ka võiks analoogias näha vajadust õigluse järele — kõiki sarnased juhtumeid tuleb sarnasena ka menetleda, olenemata nende täpsest kirjeldusest seaduses.

Neile kaalutlustele eelistab analoogiakeeld aga õiguskindlust, mis annab nii normirikkujale kui kohtunikule ette teada keelatud ja lubatud teo piirid (Murmman 2017: § 10 vnr 5). Kui mõnel juhul olekski seaduse sõnastusega paikapandud piiridest üleastumine põhjendatud, viiks see olukorrani, kus *lex stricta* oleks määratletud kohtuniku, mitte enam seadusandja poolt. Nii kannataks karistusõiguse fragmentaarsuse (ainult konkreetsete õigushüvede kaitse) ja *ultima ratio* põhimõte (sekkumine ainult äärmisel vajadusel). Analoogiakeelu kasuks räägib ka vajadus eristada ühelt poolt teo karistatavust vajalikult distantsilt kaaluvat seadusandjat ja teisalt konkreetseid asjaolusid mõneti ka emotsionaalselt hindavat kohtunikku (Jescheck, Weigend 1996: 134–135). Seepärast kehtibki nn suletud regulatsiooni põhimõte — seaduse kohaldaja ei tohi normiga sõnastuslikult määratletud karistatavuspiiridest tõlgendamisega väljuda ega hakata täitma seadusandlikku tühi-mikku.

Seaduse piiridest väljuv ja karistatavust loov analoogia on keelatud vaatamata sellele, kas tegemist on seadusandja teadliku regulatsioonitühimiku või n-ö plaanivälise, tähelepanematu-

sest või järelemõtlematusest tekkinud lüngaga. Esimese näitena võib meie praktikast tuua Riigikohtu otsuse nr 3-1-1-17-03. Maa-kohus mõistis S-i tapmise ettevalmistamises õigeks ja märkis, et varem kehtinud kriminaalkoodeksi järgi oli karistatav ka kuriteo ettevalmistamine, kuid karistusseadustik ei näe enam ette vastutust selle eest. Ringkonnakohus maakohtuga ei nõustunud ning mõistis S-i süüdi. Kohus möönis, et karistusseadustik tõesti ei sätesta enam eraldi vastutust kuriteo ettevalmistamise eest, kuid see-eest on vastukaaluks avardanud süüteokatse mõistet ning katse algab vastavalt §-le 25 lg 2 hetkest, mil isik vastavalt oma ettekujutusele teost vahetult alustab süüteo toimepanemist. Riigikohus tühistas omakorda ringkonnakohtu otsuse ning ütles otse välja, et karistusseadustik ei tunnista teo toimepanemise eri staadiume — ettevalmistamist ja katset — üheks katse staadiumiks. Erinevalt kriminaalkoodeksist peab karistusseadustik süüteo ettevalmistamist mittekaristatavaks (p 24). Seega on tegemist seadusandja õiguspoliitilise otsusega ning süüdimõistmine kuriteo ettevalmistamises oleks selgelt väljunud seaduse piiridest ja tähendanud lünga täitmist karistatavust täitva analoogiaga.

Analoogiakeelu järgimise näiteid võib tuua teisigi. KarS § 214 näeb ette vastutuse väljapressimise eest, kui nõutakse varalise kasu üleandmist ähvardusega hävitada või rikkuda vara. Otsuses nr 3-1-1-103-12 p 9 rõhutas Riigikohus, et väljapressimise koosseisu ei täida pelgalt nõue anda üle varaline kasu. Antud asjas nõuti omanikult tasu ärandatud auto tagastamise eest ähvardusega jätta ta vastasel korral autost ilma. Iseenesest on kahtlemata õige, et kannatanule ei ole vahet, kas ta jääb oma varaosast ilma selle hävitamise tõttu või seepärast, et temalt eelnevalt varastatud asja ei tagastata. KarS § 214 kontekstis on aga siiski määrav just see, millise teoga ähvardades kannatanu tahet painutada püütakse. KarS § 2 lõikest 4 nähtuvalt on keelatud tunnistada tegu süüteoks analoogia põhjal, millest tuleneb keeld arendada karistusseaduse regulatsiooni edasi väljapoole seaduses endas ette antud karistatavuspiire.

Vara hävitamise mõiste laienduse põrkumine vastu analoogiakeeldu kajastub ka näiteks trükisõnas sageli osutatavas juhtumis, kus kannatanult varastatakse midagi, aga mitte selle omas-

tamiseks, vaid hävitamiseks. Tavaliselt on siis tegemist asja kahjustamisega § 203 järgi. Kui aga asi ei hävine — näiteks merre visatud kuldsõrmus muutub vees ilusamakski —, puudub nii see kui ka varguse koosseis, sest viimasel juhul ei pööra süüdlane asja enda kasuks (nt Rengier 2017: § 2 vnr 138, § 24 vnr 15–16; eesti keeles Samson 2005: 187). Sellise teo pidamine karistatavaks tähendaks uue koosseisu loomist (asja äravõtmine seda omastamata ega hävitamata) ning oleks otseses vastuolus § 2 lõikes 4 sisalduva analoogiakeeluga.

Teist liiki lünk ilmnes varsti pärast karistusseadustiku kehtestamist. Nimelt nägi § 201 ette võõra vallasasja omastamise. Õige pea ilmnes lünk — pangaarvel oleva raha ebaseaduslik enda kasuks pööramine ei ole subsumeeritav vargusena (§ 199), sest kontol olev raha ei ole vallasasi ja seda ei saa ära võtta (pangarööv või sularahaautomaadi rüüstamine ei tule praegu arvesse); ka omastamise koosseis hõlmas ainult vallasasja (vt ka Riigikohtu otsused nr 3-1-1-130-04 p 9 ja 3-1-1-144-05 p 16–17). Ükskõik kumma paragrahvi kohaldamine oleks tähendanud väljumist seaduse sõnastuslikest ja sisulistest piiridest ning analoogia alusel uue koosseisu loomist — vargust või omastamist, mille objekt ei ole vallasasi. Lünk täideti 17. detsembri 2003. aasta seadusemuudatusega, mis luges omastamise objektiks vallasasja kõrval ka *muu võõra vara*.¹²

3. Lubatud ebasoodne analoogia

Toetumisega seadustiku § 2 lõikele 4 on karistusõiguses siiski välistatud ainult üks, ehkki vahest kõige selgem analoogia liik — süüdistatavale ebasoodne analoogia: *in malam partem*. Tegelikult tuleb selles sättes sisalduvat analoogia mõistet veelgi kitsendada, sest jutt on ainult sellisest analoogiast, mis peab tegu karistatavaks, seega karistatavust loovast analoogiast. Järelikult tuleb küsida: kas muu analoogia *in malam partem* on lubatud?

Kindlasti oleks tegemist karistatavust loova või vähemalt laiendava ja seega keelatud analoogiaga, kui isik tunnistataks süü-

¹²Riigi Teataja I 2003, 83, 557. Vt www.riigiteataja.ee/akt/688616.

di teos, mis väljub suletud loetelus toodutest. Näiteks grupiline tapmine subsumeerub põhikoosseisu alla (§ 113) ning selle pidamine mõrvaks ehk § 114 kinnise loetelu avamine oleks kindlasti keelatud analoogia. Seevastu võib näha süüdistatavale ebasoodsat analoogiat avatud loetelus, kus seadusandja ise lubab seaduse kohaldajal loetelu täiendada. Sellise levinud seadustehnilise võttena on kasutusel tunnus *muu*, mida leidub karistusseadustiku eriosa paragrahvides rohkem kui 50 korda (tõsi, mõni neist jookseb läbi mitme koosseisu, näiteks *muu sugulise iseloomuga tegu* §-des 143 jj või *relvana kasutatav muu ese* §-des 200, 251 jm). Trükisõnas nimetatakse seda võtet *analoogia laiendamiseks* ning sisu poolest saame rääkida süüdistatavale ebasoodstast analoogiast (Jescheck, Weigend 1996: 135–136).

Karistatavuse laiendamisega võib olla tegemist ka analoogia korral teiste õigusharudega, välja arvatud viitelisuse korral. Sellel juhul osutab karistusseadus mõnele teisele omaenda normile või muu seaduse normile ning need kaks allikat annavad kokku tervikliku karistusnormi, näiteks § 422 (liiklusavarii) koosneb kahest osast: liiklusseaduses sätestatud nõude rikkumine ja sellega põhjustatud raske tervisekahjustus või surm. Ka ei ole tegemist keelatud analoogiaga, kui õiguskorra ühtsuse huvides võetakse üle teiste õigusharude mõisteid, näiteks kasutab karistusõigus rahumeeli varguse (§ 199) koosseisu sisustamisel tsiviilõigusest pärit faktilise valduse mõistet (asjaõigusseaduse § 32). Küll aga on püstitatud küsimus, kas põhiliselt karistusõiguses ja tsiviilõiguses (tsiviilseadustiku üldosa seaduse § 49 lg 3) kokku langevat asja mõistet ei ole karistusõigus analoogia alusel laiendanud, pidades asjaks ka kodulooma. Valitsev aramus ja kohutupraktika (vt ka meie Riigikohtu lahend nr 3-1-1-60-16 p 11, 16) leiab siiski, et ka sellistel juhtudel (sama probleem kehtib sularaha kohta) tuleb küll tunnistada tsiviilõiguslikult põhistatud analoogiat, kuid eelistada õigismõistete aktsessoorsust, s.t õiguskorra ühtsuse põhimõttel rajanevat õigusharude koostööd (Krey, Hellmann 2002: § 1 vnr 1; Kairjak, Sootak 2017: II ptk vnr 43–44). Trükisõnas leitakse siiski, et juba tsiviilõigus ise kasutab siin analoogiat, nimelt ütleb Saksamaa tsiviilseadustiku (BGB) § 90a (nagu ka meie tsiviilseadustiku üldosa seaduse § 49), et asi

on kehaline ese ja loomadele kohaldatakse asjade suhtes kehtivaid sätteid, ehkki loomad tegelikult ei ole asjad (Varul jt 2010: § 49 komm. 3.3 (Kaupo Paal)). Sellise kahekordse analoogia välitimiseks soovitatakse toetuda hoopis karistusõiguse enda autonoomsele asjamõistele, s.t pidada looma karistusõiguslikult asjaks ilma tsiviilõigusliku ümbersõiduta (Rengier 2017: § 2 vnr 7). Kummagi tõestuskäigu puhul ei saa aga eitada tõsiasja, et tegemist on asja mõiste (seega ka varguse koosseisu) laiendava tõlgendamisega ning analoogia jääb lahendust kummitama seni, kuni karistusõigus ei ole seaduse tasemel (kas või tsiviilõiguse regulatsiooniga sarnaselt) looma asjaga võrdsustanud.

Argumentum a simile kui tõlgendusvõtte ja keelatud analoogia piiritlemise küsimus tekib teo pidamisel karistatavaks selle süstemaatilise korral. Nii nimetab KarS § 199 lg 2 p 9 üheks varguse raskendavaks asjaoluks süstemaatilisust. Riigikohus sisustab selle tunnuse kui varguse vähemalt kolm korda. Lisaks on vajalik, et teod oleksid omavahel seotud, s.t üksikud vargused moodustaksid teatud sisulise süsteemi. Seotud on teod omavahel eelkõige juhul, kui varastamine on kujunenud isikule elustiiliks — nt ta hangib endale varastades elatist, see on talle püsiva sissetuleku allikas või sooritab ta süütegusid lihtsalt harjumusest (Riigikohtu otsused nr 3-1-1-87-08 p 10, 3-1-1-66-13 p 6–8; lähemalt Sootak, Pikamäe 2021: § 199 vnr 44 (Jaan Sootak)). Seda tunnust kasutab ka § 423¹: sõiduki süstemaatiline juhtimine vastava õiguse ta isiku poolt. Koosseis eeldab samuti vähemalt kolme episoodi. Siin ei ole aga nõutav, et analoogiliselt §-ga 199 peaksid need kolm tegu olema omavahel ka sisulises seoses (Sootak, Pikamäe 2021: § 423¹ komm. 3.4 (Priit Pikamäe)). Ei ole raske märgata, et viimasel juhul on koosseisu kohaldamisvõimalus märksa laiem, sest puudub teine, kvalitatiivne ja kitsendav tunnus. Mööndust argumentis *a simile* võib käsitada kahesugusena. Süstemaatilise ühest tunnusest loobumine §-s 423¹ on vaadeldav analoogiana, sest § 199 lõike 2 p 9 kõrvale luuakse sellega sarnane, kuid siiski erinev ja laiemat kohaldamist pakkuv koosseis. Teisalt võib aga argumentatsiooni ümber pöörata ja väita, et hoopis § 432¹ on n-ö reegeljuhtum ning süstemaatilise varguse mõistet on tõlgendamise teel kitsendatud — jäetud selle sätte kohaldamisalast välja

korduvad vargused, milles ei ilmne süüdistatava elulaad. Nii on kohtupraktika loonud teistsuguse koosseisu, mis kujutab endast küll analoogiat, kuid on süüdistatavale soodne. Selline analoogia on lubatud.

4. Lubatud soodne analoogia

Kui §-s 2 lg 4 on sätestatud otsene karistatavust loov keelatud analoogia, siis selle vastandina nähakse süüdistatavale soodsat, tema õiguslikku olukorda kergendavat lubatud analoogiat — *in bonam partem*. Sellegi analoogialiigi kasutamine on piiratud. Esi- teks peab siiski tegemist olema lüngaga, s.t analüüsiv juhtum ei sobi ka normi laiendava tõlgenduse korral selle alla; teiseks ei tohi olla tegemist seadusandja tahtliku regulatsioonitühimikuga. Viimast nõuet eirates muutuks õiguslik regulatsioon üldse mõt- tetuks, sest siis tuleks hakata põhimõttel *in dubio mitius* otsima seaduse kirjatähele ja mõttele vastava õige asemel hoopis süüdis- tatavale kõige soodsamat lahendust. Nagu analoogia korral üld- se on ka siin kolmanda nõudena vajalik *sarnasusvõrdlus* — ole- masolev norm ja lõnga täitmiseks kasutatav surrogaat peavad ole- ma suunatud sarnaste olukordade lahendamiseks (Heinrich 2016: vnr 138–139; Murmann 2017: § 10 vnr 6).

Viimase näitena võib tuua õigusvastasust ja süüd välista- vad asjaolud. Karistusseadustikus on positiveeritud kolm õigus- tavat (hädakaitse, hädaseisund ja kohustuste kollisioon) ning neli süüd välistavat asjaolu, kusjuures §-d 27 ja 32 lubavad neid tuua ka muudest õigusharudest. Näiteks asjaõigusseaduse § 41 an- nab asja valdajale õiguse oma valdust omavoli vastu jõuga kaits- ta, samuti on tal õigus teolt tabatud või jälitatavalt omavolitse- jalt vallasasi kohe ära võtta. Säte seab omaabile hädakaitse pii- rid (... *ületamata hädakaitse piire*), mistõttu tuleb omakorda ana- loogia korras lähtuda KarS § 28 lõike 2 regulatsioonist (Toomela 2008: 569–572; Varul jt 2014: § 41 komm. 3.2 (Kaupo Paal)). Siiski on omaabi iseseisev õigustav asjaolu, mille õiguslik regu- latsioon on autonoomne ega lange kokku hädakaitsega (Riigikoh- tu otsus nr 3-1-1-25-13 p 6).

Õigustavate asjaoludega seoses tuleb aga nentida analoogia mõiste suhtelisust ja toime paradoksaalsust. Nimelt tehakse vahet *laiendaval* ja *kitsendaval* analoogial. Kui süüteokoosseisu tasan-dil on laiendav analoogia kui karistatavust lisav asjaolu keelatud, siis õigusvastasuse korral soodustab laiendav analoogia süüdis-tatava olukorda ja kitsendab karistatavust — üha enam tegusid osutub õigustatuks, vabastades ta vastutusest. Paradoks seisneb aga selles, et õigustavate asjaolude endi ringi või konkreetse asja-olu sisu laienemine võib halvendada konflikti teise poole seisun-dit — õigustava asjaolu laiendused tähendavad tema jaoks kohus-tust taluda kaitsja tegusid, mis on hädakaitsega õigustatud, sest tema varem õigusneutraalseks peetud teod on käsitatavad karis-tatavana, seega ründena, ja ta peab taluma nende tõrjumist. Selli-ne tõdemus seab järelikult ka piirid vähemalt karistusseadustikus sisalduvate õigustavate asjaolude sisu piiramatule laiendamisele. Siin tuleb aga arvestada ülalnimetatud *sarnasusvõrdluse* nõuet, sest vastasel juhul kaoks üldse nende asjaolude õigusliku regu-leerimise mõte. Samas on ilmne, et neid asjaolusid ei saa süü-distatavale ebasoodsalt kitsendada (Hirsch 1999: 408–409, 420). Seevastu muudest õigusharudest ja tavaõigusest pärinevate õigus-tavate asjaolude kohta analoogiakeeld ei kehti (Heinrich 2016: vnr 327).

In bonam partem analoogia näitena võib tuua KarS § 169 kohaldamise (lapsle elatise maksmata jätmine). Süüteokoosseisu varasem redaktsioon nägi ette vastutuse *kuritahtlikkuse* korral, praeguse sõnastuse järgi on karistatav lihtsalt *teadev* kõrvale-hoidmine maksmisest. Riigikohus on siiski seisukohal, et karista-tav on elatise maksmata jätmine ainult siis, kui seda tehti pikka aega või süstemaatilisel (otsused nr 1-18-5813 p 28 ja 3-1-1-59-16 p 27). Sellise koosseisu oluliselt kitsendava tõlgendamisega on kohus kindlasti rakendanud süüdistatavale soodsat analoogiat; iseasi, kas jäänud üldse sama koosseisu piiridesse või loonud hoo-pis uue, mis peab karistatavaks ainult süstemaatilise või pikaajali-se kõrvalehoidmise. Samas ei saa jätta märkimata, et sellisel viisil toimides on kohus korrigeerinud koosseisu ebamäärast sõnastust ja moodustanud uue *lex certa* nõuetele vastava teokirjelduse.

Nüüd on kohaldaja siis õige seaduse välja valinud ning vajadusel täpsustanud tõlgenduse teel selle sisu. Lihtsamatel juhtudel on seega õigust mõistetud, kohtualune süüdi mõistetud ja karistatud või õigeks mõistetud. Aga nagu eespool märkisime, ei ole kõik asjad lihtsad. Paljude paragrahvide kohaldamine, olgu siis vastutuse aluseid ja piire määravad üldosa normid või konkreetseid süütegusid määratlevad eriosa koosseisud, vajab kohaldamiseks veel ühte vaheastet.

VI. DOGMAATIKA

Sageli kasutatakse õigusteaduse tähistamiseks *dogmaatika* mõistet. Üldkeeles tähendab dogma tõestuseta õigeks peetavat väidet, jääka täht-tähelt järgitavat eeskirja; dogmaatika ehk dogmadest kinnipidamine on siis jäikus ja kitsarinnalisus, mille taha peidab end tagurlik ja uuendusi pelgav kabinetiteadlane. Õigusteaduses on dogmaatika siiski midagi muud. Kui karistusõigus positiivse õigusena on objektiivselt eksisteeriv normistik, siis on õigusdogmaatika selle normistiku süsteemne analüüs, mis seisneb õiguse rakendamiseks olulistes selgitustes ja skeemides, korrastades ja arendades vastavat õigusmaterjali. Karistusõigusdogmaatikat võib käsitada ka konkreetse juhtumi ja seaduse vahele jääva keskmise abstraktsioonitasandina, mis püüab korrastada ja läbida seal paratamatult tekkivat vahe ruumi.

Dogmaatika mõiste ja sisu (kr *doxa* — arvamus, põhilause) tuleneb kreeka keelest ja Platonilt, kellel see tähendab kolmeastmelise tunnetuse teist astet teadmise ja teadmatuse vahel. Ta on “tuhmim kui tunnetus, idee, aga heledam kui teadmatus”, ühteaegu nii teadmine kui mitteteadmine, olemine ja mitteolemine. Kui õppida *doxa*’ga ümber käima, juhib ta tõese teadmise ja idee enda juurde. Kuid *doxa* ei ole midagi muutumatut ega kivinenut, selle sisu tuleb ideede selginemise nimel pidevalt uuendada (Lepajõe 2000: 559–560). Nagu *doxa*, nii tähendab ka dogmaatika vaheastet, argumentatsioonilist vahekihti seaduse teksti ja selle kohaldamise vahel, mis tagab teatud tüüpi juhtumitele neile vastavad, teaduslikult läbitöötatud ja põhistatud lahendused. Õiguse ja dogmaatika suhet on võrreldud ka keeleõppega —

kui seadus on sõnad, siis nende päheõppimine ei anna veel keeleoskust. Alles grammatika omandamise järel saab öelda, et keel on selge (Hruschka 1983: xvi).

Dogmaatika täidab mitut ülesannet, eelkõige aga juba nimetatud korrastamis- ja süstematiseerimisülesannet. Sellega tagab ta ühtlasi ka stabiilsuse — kord saavutatud lahenduse üle ei pea hakkama enam otsast peale vaidlema. Nii tagatakse omakorda õigusemõistmise kindlus ja ootuspärasus, kohtulahendite üheselt mõistetavus ja ettenähtavus (lähemalt nt Kairjak 2015: 25–30). See võtab õiguse rakendajalt raske koorma hakata iga otsust uut moodi põhjendama. Veelgi enam, negatsiooni- ehk eitamiskeeld ei lubagi juba olemasolevaid dogmaatilisi skeeme lihtsalt kõrvale heita. Lähtumist juba kord omaksvõetud skeemidest võib nimetada ka intellektuaalseks aususeks — nii õiguse kohaldaja kui ka selle adressaat teavad ette, et vastavat küsimust lahendatakse kindlate tõekspidamiste alusel (Hruschka 1983: xviii). Kui kohtunik tahab teisiti otsustada, tuleb tal leida või välja töötada uus ja parem argumentatsioon, seega sisuliselt uus dogmaatiline skeem, ja selle paremust või enamat asjakohasust eraldi põhjendada. Tegelikult kujunevad ja juurduvad dogmaatikaskeemid ajapikku, nagu ka üks ei asendu teisega üleöö.

Dogmaatika on lahutamatult seotud kehtiva õigusega. Selles mõttes ei ole dogmaatikale alternatiivi, kui sellena mitte näha nn *kaadijustiitsi* (nt kuningas Saalomoni otsus kahe naise vaidluses, kes mõlemad väitsid end olevat lapse ema). On selge, et kehtiva õigusega töötav dogmaatika loob oma reeglid ise. Siin on dogmaatika vastandmõiste *naturalism*, täpsemalt öeldes vastanduvad dogmaatikamõistetele naturalistlikud mõisted. Nende vahel võib valitseda vastavus (nt põhjuslik seos tegevusdeliktist korral) või ka mittevastavus (nt naturalistliku põhjuslikkuse puudumine tegevusetusdeliktis). Sellistel juhtudel peab dogmaatika otsustama, kas mitte loobuda naturalistlikul seaduspärasusel põhinevatest mõistetest ning luua omad, normatiivsed mõisted. Nii vastandub õigusdogmaatika normatiivne regulatsioon naturalistlikele seaduspärasustele põhjendusega “õigusteadusel on oma füüsika” (Sootak 2020: 1155 jj).

Dogmaatikaskeemide olulisest osast õigusnormide kohaldamisel mõni näide meie praktikast. Karistusseadustiku § 21 näeb ette täideviija mõiste — see on isik, kes ise paneb süüteo toime. Paragrahv 22 järgi võib olla tegemist veel osavõtjatega — kihutaja või kaasaaitajaga. Täideviimise ja osavõtu piiritlemiseks on dogmaatikas enam levinud kolm skeemi: formaal-objektiivne, subjektiivne ja teovalitsemise teooria. Esimese järgi on täideviija isik, kes täidab koosseisutunnused, teise järgi saab pidada täideviijaks ka isikut, kes ise midagi ei varasta, aga kelle tahe kujundab ja valitseb tegu (*animus*-teooria). Kolmas teooria lähtub teisest, kuid seob täideviija mõiste esimese teooria abil ka koosseisutunnuste täitmisega.

A. kavatseb varastada lukustatud garaažis olevast autost hinnalise eseme. Olukorda arvestades on ainuke võimalus ronida sinna akna kaudu, aga selleks on ta liiga kogukas. Paarikümne euro eest on 14-aastane B. valmis aknast läbi pugema ja asja ära tooma. Formaal-objektiivse teooria järgi on B. täideviija, A. üksnes osavõtja (kihutaja või kaasaaitaja), sest tema ühtegi varguse koosseisutunnust (§ 199: võõra asja äravõtmine) ei täitnud. Tegelikult on aga ilmne, et tegu kujundav ja valitsev oli A. (*animus auctoris*), kuna B. tahe oli üksnes abistav (*animus socii*). Seega on nii subjektiivse kui ka teovalitsemise teooria järgi täideviija hoopis A. (kaasusest lähemalt Sootak 2018: ptk XII vnr 23–24). Lahendus sobib igati B. kaitsjale, ei sobi aga sugugi A. kaitsjale (tema klient ei täitnud ühtegi varguse koosseisutunnust) ega ka prokurörile, kes ei saa lepitada tõsiasju, et B. üksi realiseeris kogu varguse koosseisu, aga on üksnes A. teost osavõtja. Kohus peab nüüd selle vaidluse lahendama ja otsustama, millise osavõtuteooria alusel A. ja B. süüdi mõista.

KarS § 25 lõike 2 järgi algab süüteokatse hetkest, mil isik vastavalt oma ettekujutusele teost vahetult alustab süüteo toimepanemist. Selle lühikese formuleeringu taga on pikad dogmaajaloolised ja tänapäevani käivad vaidlused katseteooriate üle. Formaal-objektiivne teooria peab katset alanuks, kui isik on jõudnud juba täita mõne koosseisutunnuse. Materiaal-objektiivse teooria järgi ei ole vaja nii kaua oodata, katse algab objekti vahetu ohustamisega; piisab teo ja objekti ajalis-ruumilisest lähedusest. Subjek-

tiivne teooria ei hooli üldse koosseisutunnustest ning näeb katse algust juba isiku õigusvaenuliku tahte kujunemises, mida ta kohe kavatseb hakata teoks tegema (kuldreegel “Nüüd läheb lahti!”). Selle teooria äärmist subjektiivsust ja seetõttu ka vastuolu *lex certa* nõudega püüab leevendada kombineeritus muljeteooriaga — määrav on küll tegija õigusvaenulik tahe, kuid katse on karistatav üksnes siis, kui teos ilmnev ebaõigus avaldub objektiivsele kõrvalseisjale arusaadaval kujul ning kõigutab seeläbi üldsuse usku õiguskorda ja normi kehtivusse (Kühl 2002: § 15 vnr 40).

Talupidaja T. otsustab varastada ja viia lihakombinaati naaber O. mullikad, kes elutsevad elamutes mõni kilomeeter eemal asuval narmel aedikus. Ta haagib oma maasturi taha loomatranspordiks sobiva järelkäru ning alustab sõitu nurmele. Jõudnud kohale ja asunud aedikuvärava riivi eest lükkama, märkab ta, et loomi ei olegi aedikus — O. oli loomad eelmisel päeval ise lihakombinaati viinud. Pettunud T. sõidab koju tagasi.

Formaal-objektiivse teooria järgi võiks rääkida katse algusest, kui T. oleks asunud loomi ära viima. Aedikuvärava avamine ei ole katse algus, sest varguse objekt puudus, loomade hõivamisele ei olnud võimalik asuda ning mingit tegelikku kahju õigushüvele ei saanudki tekkida. Materiaal-objektiivse teooria järgi algas katse aedikuvärava avamisega. Sellega oli T. asunud murdma O. valdust. Teoplaani täitmine ja koosseisutunnuse realiseerimine langevad kokku. Range objektiivne teooria jääks raskustesse ka seetõttu, et õigushüve kahjustamine ei olnudki võimalik. See ongi koht, kus subjektiivne aspekt laiendab katse piire ning ütleb, et katse ei alga mitte õigushüve reaalse kahjustamise algusega, vaid süüteo vahetu alustamisega *vastavalt oma ettekujutusele teost*. Ilma selle subjektiivse lisandita ei saaks T. katse eest vastutada. Subjektiivse teooria järgi ei ole kahtlust, et T. tegu jõudis katse järku juba siis, kui ta oli sisimas öelnud “Nüüd läheb lahti!” ning alustanud sõitu nurmele. Teoplaan oli välja kujunenud ning ta asus täiesti ühemõtteliselt ja otsustavalt seda täitma.

Meie karistusseadustiku § 25 lg 2 on sõnastatud kombineeritud formaal- ja materiaal-objektiivse teooria alusel ning annaks

tõenäoliselt lahenduse, et katse algas aedikuvärava avamisega.¹³ Kaitsel ei ole mõtet välja tulla argumendiga, et loomi aedikus ei olnudki, sest vargus on kuritegu valduse vastu ja seda hakkas T. murdma; objekti puudumine ei välista vargusekatset. Prokurör võib rahul olla ega pea kindlustama oma positsiooni väitega, et aedikuvärava avamisel ja loomade puudumisel ei ole mingit tähtsust, sest katse oli juba T. koduõuest välja sõitmise ja nurmele suundumisega alanud — meie karistusõigusdogmaatika ei ole subjektiivset katseteooriat omaks võtnud.

Sedalaadi näidetega võiks pikalt jätkata. Loodetavasti selgus neist veel üks dogmaatika oluline roll. Kuivõrd kohtupidamine tähendab enamasti vaidlust, siis tagab dogmaatika selle, et pooled annavad endale aru, mille üle täpselt vaieldakse: milline osavõtu- või katseteooria on võitluse tallermaa ja millise teooriaga ei ole mõtet oma seisukohti põhjendada.

VII. KOKKUVÕTTEKS

Eelöelduga ei ole sugugi tahetud väita, et iga kriminaalasja lahendamiseks on vaja kogu kirjeldatud Kolgata tee läbi käia. Praktikas on palju üsnagi lihtsaid asju, kus faktilised asjaolud on selgelt tuvastatud ja nende karistusõiguslik hindamine ei tekita suuri probleeme. Paraku ei koosne elu — ja ka selle pahupool ehk karistusõiguse maailm — ainult lihtsatest asjadest. Õigesti öeldakse, et ei ole midagi praktilisemat kui hea teooria. Tõeliselt hea teooria, kuulugu sinna siis analoogiakeeld, tõlgendusvõtted või dogmaatikaskeemid, peab olema kohaldatav mitte ainult tavalistel, tüüpilistel juhtudel, vaid ka keerulistes ja piiripealsetes asjades. Küberneetikast on teada, et ükski süsteem ei ole mõeldud toimimiseks ainult äärmuslikes olukordades, kuid ökoloogia tunneb sellist asja nagu servaepekt. Õiguse rakendaja peab oskama kasutada kogu tema käsutuses olevat paletti kõigis selle värvides. Õiguse adres-

¹³Kaasus koos erinevatest katseteooriatest tulenevate lahendusvariantidega Saksamaa karistusõiguse alusel: Gropp 2015: § 9 vnr 13, 25, 47, 63, terviklahendus vnr 226 (varguse katse, mis seisnes aedikuvärava avamises).

saat peab kohaldamist taluma ja mõistma, et tulemuseni — meeldigu see talle või mitte — ei jõutud mitte seadust väänates või “teadusliku” esoteerika kõrgustes hõljudes, vaid kõiki vajalikke lahenduskäike läbides.

Ja päris lõpetuseks tahaksin nõustuda Jan Kausiga, kelle väitel parimad lood algavad alles pärast teose viimast punkti, mille järel lugeja loeb ennast teksti tagasi (Kaus 2021: 273). Kas see just käesoleva artikli kohta käib, aga selle sisu kohta küll. Lõplikult otsustab seaduse kohaldamise kohus, kuid sellele eelneb uurija ja prokuröri töö tulemusena valminud süüdistusakt. Kohtumenetluse käigus võetakse kogu materjal uuesti algusest peale läbi, kusjuures süüdistus ja kaitse näevad seda erinevalt. Kohtuotsus võidakse edasi kaevata ja vaidlus seaduse kohaldamise üle läbib veel kaks kohtuastet. Alles Riigikohtu lahend paneb konkreetse asja paika, aga sellest tulenevad omakorda kas nõuded konkreetse asja uuesti arutamiseks või juhised tulevastele sama liiki asjadele. Järgmine toimik ootab seifis. . .

Kirjandus

- E c o, Umberto 2004. Järeldusi Roosi nimele. Tlk Merje Kala. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1210–1248
- E e s t i N S V territooriumil kehtiv kriminaalkodeks: Ametlik tekst muudatustega kuni 1. juulini 1951. a. ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. 1952. Eesti NSV Kohtuministeerium. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- F e u e r b a c h, Paul Johann Anselm 1801. *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts*. Gießen: Heyer
- F r i s t e r, Helmut 2015. *Strafrecht: Allgemeiner Teil. Ein Studienbuch*. (Juristische Kurz-Lehrbücher.) 7. Aufl. München: Beck
- G r o p p, Walter 2015. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Springer-Lehrbuch.) 4. Aufl. Berlin—Heidelberg: Springer
- H a s s e m e r, Winfried 1990. *Einführung in die Grundlagen des Strafrechts*. (Schriftenreihe der Juristischen Schulung 77.) 2. Aufl. München: Beck
- H e i n r i c h, Bernd 2016. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. (Studienreihe Rechtswissenschaften: Rechtswissenschaften und Verwaltung.) 5., aktualisierte Aufl. Stuttgart: Kohlhammer

- Hirsch, Hans Joachim 1999. Rechtfertigungsgründe und Analogieverbot. — Hans Joachim Hirsch. *Strafrechtliche Probleme: Schriften aus drei Jahrzehnten*. (Kölner kriminalwissenschaftliche Schriften 29.) Hrsg. von Günter Kohlmann. Berlin: Duncker & Humblot, S. 405–421
- Hruschka, Joachim 1983. *Strafrecht nach logisch-analytischer Methode: Systematisch entwickelte Fälle mit Lösungen zum Allgemeinen Teil*. Berlin: Gruyter
- Jeschek, Hans-Heinrich, Thomas Weigend 1996. *Lehrbuch des Strafrechts: Allgemeiner Teil*. 5., neubearb. und erw. Aufl. Berlin: Duncker & Humblot
- Kairjak, Marko 2015. *Keerukuse redutseerimine Eesti õiguses karistusseadustiku § 217² objektiivse koosseisu relatiivsete õigusmõistete sisustamise näitel*. (Dissertationes iuridicae Universitatis Tartuens 51). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Kairjak, Marko, Jaan Sootak 2017. *Varavastased süüteod*. 4., täiend. ja ümbertööt. vlj. Tallinn: Juura
- Kaus, Jan 2021. Sidesõnade kiituseks. — *Looming*, nr 2, lk 271–274
- Kerge, Krista 2002. Emakeel kui vaimne keskkond. — *Sirp*, 22. III, lk 3, 21
- Kindhäuser, Urs 2015. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. 7. Aufl. Baden-Baden: Nomos
- Koller, Peter 1997. *Theorie des Rechts: Eine Einführung*. (Böhlau-Studienbücher.) 2., verb. und erw. Aufl. Wien—Köln—Weimar: Böhlau
- Kormašov, Peeter 2021. Ain Anger: Estonias toimuv ei erine teiste ooperimajade intriigidest. — *LP: Eesti Päevaleht*, 12. II, lk 50–53
- Krey, Volker, Uwe Hellmann 2002. *Strafrecht: Besonderer Teil. Studienbuch in systematisch-induktiver Darstellung*. Band 2: *Vermögensdelikte*. (Kohlhammer-Studienbücher: Rechtswissenschaft; Rechtswissenschaften und Verwaltung: Studienbücher.) 13., neubearb. Aufl. Stuttgart: Kohlhammer
- Kull, Irene 2010. Eesti tsiviilõiguse allikate tugev ja nõrk kohustuslikkus. — *Juridica: Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Ajakiri*, nr 7, lk 463–472
- Kühli, Kristian 2002. *Karistusõigus: Üldosa*. Tlk Triin Kivisild, Olavi Jaggo, Ursula Nagel, Leelo Oja, Kaupo Paal, Hesi Siimets-Gross. Tallinn: Juura

- L a r e n z, Karl, Claus-Wilhelm C a n a r i s 1995. *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. (Springer-Lehrbuch.) 3., neu bearbeitete Aufl. Berlin: Springer
- L e p a j õ e, Marju 2000. *Techne mõiste Platonil.* — *Akadeemia*, nr 3, lk 552–561
- L u t s, Marju 1996. Lünga vastu tõlgendamise või analoogiaga?: (Diskussioonist juriidilises meetodiõpetuses). — *Juridica: Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Ajakiri*, nr 7, lk 348–352
- L u t s, Oskar 1957. Kirjamapp. — Oskar Luts. *Följetonid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- M a d i s e, Ülle (peatoim.) 2020. *Eesti Vabariigi põhiseadus: Kommenteeritud väljaanne*. Toimetuskolleegium Hent Kalmo, Oliver Kask, Peep Pruks. 5., parand. ja täiend. vlj. *S.l.*: Iuridicum
- M a r u s t e, Rait 2004. *Konstitutsionalism ning põhiõiguste ja -vabaduste kaitse*. Tallinn: Juura
- M a u r a c h, Reinhart, Heinz Z i p f 1987. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. Teilband 1: *Grundlehren des Strafrechts und Aufbau der Straftat*. Ein Lehrbuch. 7., neubearb. und erw. Aufl. Heidelberg: Müller
- M u r m a n n, Uwe 2017. *Grundkurs Strafrecht: Allgemeiner Teil, Tötungsdelikte, Körperverletzungsdelikte*. (Grundkurs.) 4., neu bearbeitete Auflage. München: Beck
- N e u m a n n, Ulfried 2001. Juristide keel. Tlk Marju Luts. — *Akadeemia*, nr 4, lk 782–793
- N o r m a n n, Herbert 2021. Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXXII. — *Akadeemia*, nr 2, lk 371–384
- P a r m a s, Andres 2018. Rahvusvaheline karistusõigus. — *Karistusõigus: Üldosa*. (Õigusteaduse õpik.) 2., par tr. Koost. Jaan Sootak. Tallinn: Juura, lk 632–662
- R a n d m a, Paavo 2007. Vägivalla mõiste karistusseadustikus ja seksuaalse enesemääramise vastaste süütegude sisustamise mõningad probleemid. — *Juridica: Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Ajakiri*, nr 10, lk 695–704
- R e n g i e r, Rudolf 2017. *Strafrecht, Besonderer Teil I: Vermögensdelikte*. (Grundrisse des Rechts.) 19., neu bearb. Aufl. München: Beck
- R ü t h e r s, Bernd 1999. *Rechtstheorie: Begriff, Geltung und Anwendung des Rechts*. (Grundrisse des Rechts.) München: Beck
- S a m s o n, Erich 2005. *Kriminaalõiguse eriosa*. (Õppematerjal kohtunikele.) Tlk Olavi Jagger. Tartu: Eesti Õiguskeskus

- Schittenhelm, Ulrike 1994. *Strafe und Sanktionensystem im sowjetischen Recht: Grundlinien der Kriminalpolitik von den Anfängen bis zum Ende des Sowjetstaates*. (Beiträge und Materialien aus dem Max-Planck-Institut für Ausländisches und Internationales Strafrecht Freiburg i. Br., Bd. S 46.) Freiburg im Bresgau: Max-Planck-Institut für Ausländisches und Internationales Strafrecht
- Sootak, Jaan 1998. *Veritasust kriminaalteraapiani: Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost*. 2. ümbertööt. ja täiend. vlj.. Tallinn: Juura
- Sootak, Jaan 2015. *Kriminaalpoliitika*. Tallinn: Juura
- Sootak, Jaan 2016. Korduvarvestamise keeld karistuse kohaldamisel. — *Juridica: Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Ajakiri*, nr 8, lk 581–592
- Sootak, Jaan (koost.) 2018. *Karistusõigus: Üldosa*. (Õigusteaduse õpik.) 2., parand. tr. Tallinn: Juura
- Sootak, Jaan 2020. Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistusõiguslikke mõttekäike ja paradokse kausaalseosest. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1155–1174
- Sootak, Jaan, Priit Pikamäe (koost.) 2021. *Karistusseadustik: Kommenteeritud väljaanne*. 5., täiend. ja ümbertööt. vlj. Tallinn: Juura
- Zippelius, Reinhold 1999. *Juristische Methodenlehre*. (Schriftenreihe der Juristischen Schulung 93.) 7., neubearb. Aufl. München: Beck
- Toomela, Tambet 2008. Valduse kaitse jõuga — asjaõigusliku omaabi teostamine ja selle piirid. — *Juridica: Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna Ajakiri*, nr 8, lk 561–573
- Triffterer, Otto 1966. *Dogmatische Untersuchungen zur Entwicklung des materiellen Völkerstrafrechts seit Nürnberg*. Freiburg i Br.: Albert
- Ugolovnõi... 1947 = *Уголовный кодекс: Официальный текст*. Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР
- Varul, Paul, Irene Kull, Villu Kõve, Martin Käerdi (koost.) 2010. *Tsiviilseadustiku üldosa seadus: Kommenteeritud väljaanne*. Tallinn: Juura
- Varul, Paul, Irene Kull, Villu Kõve, Martin Käerdi, Tarvo Puri 2014. *Asjaõigusseadus I, 1.–3. osa (§-d 1–167): Kommenteeritud väljaanne*. Tallinn: Juura

VNFSV kriminaalkodeks: Muudatustega kuni 1. detsembrini 1938: Ametlik tõlge. 1940. Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat

Welzel, Hans 1969. *Das deutsche Strafrecht: Eine systematische Darstellung.* (De Gruyter Lehrbuch.) 11. Aufl. Berlin: Gruyter

JAAK SOOTAK (1948) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1971, õigusteaduse kandidaat 1980 (Moskva Juriidiline Kaugõppeinstituut). ENSV Prokuratuuri kriminaalkohtu osakonna prokurör 1971–1974, TÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja 1974–1982, dotsent 1982–1992, kriminaalõiguse professor a-st 1992. Riigikohtu kriminaalkolleegiumi nõunik a-st 1994. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kain, kus on su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimest)” (1989, nr 3, lk 451–471), “Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijaid?” (1990, nr 4, lk 775–799), “Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõiguse kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb” (1991, nr 3, lk 451–471), “Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaegse kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust” (1992, nr 2, lk 319–336), “Nägi ja Tema: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?” (1993, nr 1, lk 69–91), “Kaheksas loomispäev?: Inimengotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme” (1994, nr 4, lk 773–797), “Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile” (1995, nr 11, lk 2390–2393), “Surma kui kokkulepe: Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme” (1996, nr 9, lk 1814–1839), “Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest kriminaalõiguses” (1998, nr 2, lk 298–328), “Kuritegevusehirm, sotsiaalkontroll ja kommunitarism: Kas kriminaalõiguse suund suuremale ühiskondlikkusele?” (2000, nr 10, lk 2069–2102), “Norm ja käitumine: Karistusõigusliku normiteooria paradokse” (2005, nr 5, lk 1005–1032), “Narkokriminaalpoliitika või narkopoliitika?” (koos Paavo Randmaga; 2006, nr 6, lk 1325–1364), “Sõber, kodanik, vastane ja vaenlane: Kellele on suunatud tänapäeva karistusõigus?” (2007, nr 8, lk 1714–1741), “Karistusõiguse arengumudelid: Enklaavid ja nende iseseisvusmine” (2014, nr 4, lk 687–713), “Täiesti tavaline äärmine abinõu: Kuidas karistusõiguslik põhimõte *ultima ratio* püüab piirata kriminaliseerimist” (koos Kristel Siitam-Nyiriga; 2015, nr 11, lk 1944–1967) ja “Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistusõiguslikke mõttekäike ja paradokse kausaalsest” (2020, nr 7, lk 1155–1176).

KIRI KRISTLASTE TAGAKIUSAMISE KOHTA NAGRĀNIS

Siimeon Bet Aršamist

Tõlkinud Amar Annus

PĀRSIA KRISTLASTE PIISKOP SIIMEONI KIRI EHK
JUTUSTUS HIMJAARI MĀRTRITEST, SAADETUD
ĤIRTAST BĒT NU^ʿMĀNIS

Me anname teile teada, armastatud, et 20. teise Kanuni kuu päeval aastal 835 pärast Aleksandrit¹ me asusime teele Ĥirtast Nu^ʿmānis, koos auvääarse preestri Mār Abrahami, Euphrasiose pojaga, kes oli saadetud Justinuse, roomlaste kuninga poolt Ĥirta kuninga Mundiri juurde, et sõlmida roomlastega rahu. Temast me oleme juba varem kirjutanud ühes varasemas kirjas,² sest meie ja kõik teised usklikud, kes on meiega, saame osa tema headusest, sest ta aitab igas asjas meie usklikke. Ja tema teab hästi seda, mida me enne kirjutanud oleme ja ka seda, mida praegu kirjutame.

Ignazio Guidi. La lettera di Simeone vescovo di Bêth-Aršām sopra i martiri omeriti. — *Reale Accademia dei Lincei; Memorie della Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, serie terza 7. Roma: Salviucci, 1881, p. 501–515.

¹See daatum vastab jaanuarile aastal 524 m.a.j. Siin ja edaspidi tõl-
kija märkused.

²Siin mainitud kiri ei ole säilinud.

Kui me olime rännanud kõrbes lõuna ja ida suunas kümme päeva, jõudsimme pärale kuningas Mundiri juurde mägede vastas, mida kutsutakse Liivamägedeks, kohalikus araabia keeles Ramla.³ Kui me sisenesime Mundiri laagrisse, tulid meiega kohtuma paganlike araablaste ja ma^ʿadilaste hõimlased, kes ütlesid meile: “Mis teil nüüd teha on, pärast seda kui teie Kristus on minema aetud roomlaste, pärslaste ja himjariitide poolt ja kõikidest maa-dest?”⁴ Ja veel selletaoliste solvangutega paganlikud araablased ja ma^ʿadilased halvustasid auväärset Mār Abrahami ja meid koos temaga. Meile tuli peale suur kurbus, see oli suur mure kõikide tõeliste uskllike pärast. Meie sealviibimise ajal tuli Himjaari kuninga käskjalg Hīrtast kuninga Mundiri juurde. Tal oli läkitus, mis oli täis igasugu ülistust, selles andis kuningas teada, mida kurja ta oli teinud kristlastele Nagrānis, himjariitide linnas. Ta kirjutas talle nõnda:

“Kuningas, kelle etiooplased panid siia meie üle valitsema,⁵ on surnud. Talvine aastaaeg on saabunud, etiooplased pole suutnud siia kohale jõuda. Mina sain kuningaks kogu himjariitide maa üle. Ja ennekoike ma tahtsin seda teha — ma hävitan kõik need kristlased ära himjariitide maal, kes ei pöördu ära Kristusest ega hakka juutideks nagu meie. Esiteks, kõik etiooplased, kes olid maha jäetud meie maale, et valvata kirikut, mida nad lootsid enesele olevat ehitanud meie maal — ma suutsin nad välja meelitada ja kinni püüda, ma tapsin nad kõik. Neid oli kakssada kaheksakümmend meest, nii lepingu poegi kui ilmalikke.⁶ Aga nende kiriku ma tegin ümber meie sünagoogiks.

³Ramla ‘liiv’ asub Hīrtast kagu pool. Ramla kokkusaamine oli diplomaatiline sündmus aastal 524, Bütsantsi keisri Justinus I (518–527) esindaja Abraham tuli sinna läbi rääkima Lahmiidi kuninga Mundiriga (vt Shahîd 1964).

⁴Justinus I toetas oma valitsusajal Halkedoni kirikukogu otsuseid, selle tagajärjel suurenes poliitiline surve nendele kristlikele kogukondadele, kes neid ei tunnistanud, nt nestorianid ja monofüsiidid.

⁵Kuningas Maʿdīkarib Yafur (519–522).

⁶Termin “lepingu pojad” käib pühendunud kristlaste kohta.

Pärast seda ma asusin juhtima sada kahtkümmend tuhandet meest ja läksin Nagrāni linna juurde, ma piirasin seda hea hulga päevi. Aga kui ma nägin, et seda ei saa peatselt vallutada, siis andsin ma neile vandega sõna, et nad ei pea kannatama midagi kurja, kui nad oma linnaga mulle omaenda tahtest alistuvad. Sellisel viisil nad andsid alla, nad avasid linna väravad ja kõik nende pealikud tulid minu juurde. Kuid mulle tundus, et ei oleks õige olla kristlaste suhtes sõnapidaja, ja ma nõudsin kõigepealt neilt, et nad tooksid mulle oma kulla, hõbeda ja muu varanduse. Kui nad selle olid mulle toonud ja mina nendelt ära võtnud, ma nõudsin, et nad näitaksid mulle Pauli, oma piiskoppi. Nad ütlesid mulle, et ta on surnud, aga ma ei uskunud neid enne, kui nad näitasid mulle tema hauda. Ma kaevasin üles tema kondid ja põletasin need tules. Ja ma põletasin ka nende kiriku ja nende preestrid ning kõik, mis seal leidis.

Pärast seda ma nõudsin nendelt, et nad pöörduksid ära Kristusest ja ristist ning hakkaksid juutideks nagu meie, aga nad ei tahtnud. Ja ma ütlesin neile: “Praegu roomlased tunnistavad, et Kristus oli inimese poeg, miks te käite eksiteel tema järel? Kas tõesti te olete roomlastest paremad?” Ja me ütlesime neile: “Me ei soovi teilt, et te pöörduksite ära Jumalast, taeva ja maa loojast, ega seda, et te kummardaksite päikest ja kuud või teisi valgusallikaid või midagi loodu seast. Te peate pöörduma ära Jeesusest, kes pidas ennast Jumalaks ja ütlema ainult, et ta on inimene ja mitte jumal.” Palju kordi me käisime neile peale, aga nemad ei tahtnud Kristusest ära pöörduda ega öelda, et ta on inimene, vaid ütlesid oma sõgeduses, et ta on Jumal ja Armulise poeg.⁷ Ja nad tegid oma valiku, et nad surevad tema eest. Aga nende pealik rääkis palju meie vastu ja nõnda, nagu ta väärt oli, sai ta ka enesele tasu — kõik nende pealikud tapeti. Aga ülejäänud põgenesid ja peitsid ennast ära. Neile me pole veel peale sattunud,

⁷“Armuline” on kõige sagedasem Jumala epiteet Koraanis, kuid arameakeelsete kristlaste seas kasutati samatüvelist epiteeti (*raḥmānā*) juba sajandeid varem.

aga me andsime käsu, et kust iganes nad leitakse, nad tapetagu, kui nad ei pöördu ära Kristusest ega hakka juutideks nagu meie.

Ja seejärel me lasksime tuua nende naised ja ütlesime neile: “Ennäe, te nägite oma silmaga, kuidas teie mehed kõik tapeti sellepärast, et nad teotasid Jumalat ja ütlesid, et Kristus on Jumal ja Adonai poeg.⁸ Kas te nüüd säästaksite oma hinged, oma pojad ja tütreid ning pöörduksite ära Kristusest ja ristist ning hakkaksite juutideks nagu meie? Siis te jääte elama, aga kui mitte, siis te saate surma!” Aga nemad, veel rohkem kui nende mehed, teotasid Jumalat ja ütlesid: “Kristus on Jumal ja Armulise poeg, temasse meie usume, risti me kummardame ja tema pärast me sureme! Ärgu olgu meil mingit ärapäordumist, ärgu elagu me pärast oma mehi. Me sureme koos nendega ja nagu nemadki Kristuse pärast.” Me nõudsim neilt, et nad ütleksid, et Kristus on inimene, et nad elama jääksid. Aga nad ei tahtnud seda öelda ja valisid endile surma selle petise ja nõia pärast.

Aga seal nende hulgas oli ka naisi, keda kutsutakse pühendunuteks. Me nägime, et nad vaidlesid nendega, kelle mehed olid juba surnud, ja ütlesid: “Oleks õiglane, kui meid tapetaks esimestena pärast meie mehi!” Ja nad kiirustasid veenma üksteist, kes nendest peaks surema kõige esimesena. Aga meie, kui me kuulsime neid vaidlemas ja nägime neid üksteist veenmas, kes nendest peaks surema esimesena, siis me naersime nende hullumeelsuse üle, kuidas nad käivad mehe järel, kellel jätkus jultumust pühadust teotada ja pidada ennast Jumalaks. Me panime imeks, et isegi lapsed, kellest me ei oodanud, et nad sellest midagi teavad, olid selles eksituses üles kasvatatud. Ja kui me nägime, kuidas nad oma hullumeelsuses üksteisega vaidlevad, me käskisime nad kõik tappa. Aga üht nende seast, kelle suursuguse päritolu ja kauniduse pärast me arvasime, et ta võib-olla halastab iseenda ja oma tütarde peale ja keda võib veenda Kris-

⁸Adonai ehk “Issand” on Jumala tiitel judaismis.

tusest ära pöörduma, me käskisime mitte tappa. Nõnda ta tuli linna kurvastades, et ta pole surnud.

Kolmandal päeval me saatsime talle järele — kui ta pöördub ära Kristusest, siis jääb ta elama, aga kui ei, siis sureb. Aga seda sõna kuuldes jooksis ta välja turuplatsile keset linna. Nagu me olime tema kohta kuulnud, oli ta naine, kelle nägu polnud ükski mees kunagi näinud ega olnud ta läinud päevasel ajal linna kuni selle päevani, kui ta seisis linnas katmata peaga. Ja nagu rääkisid mulle need, kes seal olid, ta karjus niimoodi: “Nagrāni naised, minu kaaslased, kristlased, juudid ja paganad, kuulake! Teie teate minu kohta, et ma olen kristlane, te teate minu suursugust päritolu — kes ma olen ja kelle tütar ma olen ja et mul on kulda ja hõbedat, orje ja teenijannasid, põllumaid ja sissetulekuid ning mul ei ole millestki puudust. Ja nüüd on mu mees tapetud Kristuse pärast! Kui ma otsiksin uut meest, siis poleks mul meestest puudust. Aga ennäe, ma ütlen teile, et just tänasel päeval on mul nelikümmend tuhat pitseeritud Dariuse kuld-münti,⁹ mis on hoiustatud minu varakambrisse eraldi minu mehe varast ja eraldi kullast, hõbedast, ehetest, kalliskividest ja hüatsindikividest minu kaunistamiseks. Teie hulgas on naised, kes on näinud neid asju minu majas. Ja te teate, teie, mu kaaslased, et naisel pole õnnelikumaid päevi kui tema pulmapeo päevad. Ja sealtmaalt edasi on mured ja ohkamised ning kui ta sünnitab lapsi, siis ta sünnitab vaevades ja valudes. Ja kui ta oma lastest ilma jääb, siis on ta mures ja kurbuses. Aga kui ta matab oma poegi, siis teeb ta seda nuttes ja kaeveldes. Aga tänasest päevast peale olen mina kõigest sellest vabastatud. Oma esimestel pulmapeo päevadel ma olin õnnelik ja oma neitsitest tütreid, selle asemel et nad panna mehele, ma kaunistasin Kristuse jaoks. Vaadake mind, mu kaaslased! Ennäe, kaks korda te olete näinud mu palet — mu eelmisel pulmapeol ja nüüd teist korda. Enne ma

⁹See on üle 300 kilo kulda, arvatavasti kuulus see rikas naine linna ärieliiti, kes tegeles karavanide kaubandusega. Allpool on mainitud ka tema nimi Dūmā.

läksin katmata näoga kõigi teie ees oma eelmise peigmehe juurde, aga nüüd ma lähen katmata näoga Kristuse, minu ja mu tütarde Jumala ja Issanda juurde, nagu Sina tulid meie juurde. Vaadake mind, mu kaaslased! Vaadake mind ja minu tütreid — mu välimus on sama ilus kui teil ja sellisena ma lähen Kristuse, oma Issanda juurde, juudi uskmatuses kahjustamata. Minu ilu saab mulle tunnistajaks minu Issanda ees, et mind ei suudetud Kristusest ärapöördumise patu poole eksitada. Minu kuld ja hõbe, minu ehted, mis on mu kaunistuseks, minu orjad ja teenijannad ning kõik, mis mul on, saagu mulle tunnistajaks, et ma armastusest nende vastu ei pöördunud ära Kristusest, oma Issandast. Ja nüüd saatis kuningas mulle sõna, et ma pöörduksin ära Kristusest, et ellu jääda. Aga mina saatsin talle sõna, et kui ma Kristusest ära pöördun, siis ma suren; aga kui ma suren Kristuse pärast, siis ma elan. See olgu minust kaugel, mu kaaslased, olgu kaugel minust, et ma pöördun ära Kristusest, oma Jumalast! Tema on see, kellesse ma usun ja kelle nimesse mind ristiti ning ristiti ka minu tütreid. Tema risti ma kummardan ja tema pärast ma suren — mina ja mu tütreid, nagu tema suri meie eest! Ennäe, ma jätan maise kulla maa peale — kõik, kes tahavad võtta mu kulda, võtku! Kõik, kes tahavad võtta mu hõbedat ja mu kaunistamise ehteid, võtku! Ennäe, ma olen maha jätnud kõik, et minna ja võtta Kristuselt, oma Issandalt vastu tasu. Õnnistatud olete teie, mu kaaslased, kui te kuulate mu sõnu! Õnnistatud olete teie, mu kaaslased, kui te teate tõde, mille pärast sureme mina ja mu tütreid. Õnnistatud olete teie, kui te armastate Kristust! Õnnistatud olen mina, õnnistatud oleme mina ja mu tütreid, kes lähevad sellesse õndsusesse! Täna alates saagu ristirahvale osaks rahu ja turvalisus. Nende vendade ja õdede veri, kes tapeti Kristuse pärast, saagu selle linna müüriks, kui ta jääb Kristuse, meie Issanda juurde. Ennäe, katmata näoga ma lähen välja sellest linnast, kus ma elasin nagu ajutises eluasemes, kuid ma sisenen oma tütardega ühte teise linna, et ma saaksin seal nad mehele panna. Palvetage minu eest, mu kaaslased, et minu

Issand Kristus võtaks mu vastu, ja andke mulle andeks, et ma olin elus veel need kolm päeva pärast mu tütarde isa!”

Siis me hakkasime kuulma hädakisakarjeid linnast, kuni me kõik ära kohkusime, sest me ei teadnud, mille pärast naised hädaldavad. Aga kui tulid mehed, kelle me sinna lähetasime, ja rääkisid meile kõikidest nendest asjadest, kuidas ta oli käinud kogu linna eest läbi ja tema pärast naised hädaldavadki, siis me tahtsime nad ära tappa, et nad olid lasknud tal kogu seda kõnet pidada ja oma nõidustega linna eksitada. Ja pärast seda ta läks välja oma tütardega linna peale katmata peaga nagu hullumeelne. Ta tuli ja seisis minu ette katmata näoga ilma häbita, hoides oma tütreid käes, kes olid rietatud nagu pulmapeoks. Siis päästis ta lahti oma juuste paela, võttis need oma pihku, kergitas oma kõri, sirutas välja kaela ja langetas pea minu ette, hüüdes: “Mina ja minu tütreid oleme kristlased, Kristuse pärast me sureme. Lõika maha meie pead, et me läheksime ja saaksime kokku oma vendade ja õdedega ja oma tütarde isaga.”

Mina aga, pärast kõike seda hullumeelsust jälle veensin ja keelitasin teda, et ta pöörduks ära Kristusest ja ütleks ainult, et ta oli inimene, aga ta ei tahtnud. Aga üks tema tütardest julges isegi meid jultunult solvata, kui kuulis meid tema emale ütlemas, et ta pöörduks ära Kristusest. Siis ma nägin, et ei ole ühtegi vahendit, et panna ta Kristusest ära pöörduma. Ma andsin käsu kõikide kristlaste hirmutamiseks. Nad tõukasid ta pikali, ma käskisin maha lüüa tema tütreid ja kallata nende verd tema suhu, ning hiljem lõigata maha ka tema pea. Ja nõnda me temaga tegimegi. Pärast seda ma käskisin ta maast üles tõsta ja küsisin, kuidas talle maitstes tema tütarde veri. Tema ikka oma hulluses vandus selle petise nimel: “Nagu puhas ilma veata ohvriand — nõnda maitstes see minu suus ja hinges!” Siis me andsime käsu ja tema pea lõigati maha. Aga ma vannun Adonai, Iisraeli kuninga nimel, et mul oli väga kahju tema ja ta tütarde ilu pärast. Ma imestasin väga tema hullumeelsuse üle, kuidas ta käis selle nõia ja petisest mehe järel, kellel jätkus jultu-

must pühadust teotada ja pidada ennast Jumalaks ning et ta ei halastanud enese ega oma tütarde peale.

Aga tapetute poegade ja tütardega tundus meie pea-preestritele ja ka meile õige teha, nagu on kirjas “Seaduses”, et ei tohiks karistada poega tema isa pattude eest.¹⁰ Me käskisime lapsed ellu jätta, kuni nad jõuavad täisikka. Ja kui nad siis pöörduvad ära Kristusest ja saavad juutideks, siis nad jäävad ellu, aga kui mitte, siis surevad ka nemad. Ja me jagasime nad oma väepealikute vahel ära.

Me kirjutasime neid asju tema Majesteedile, et ta rõõmustaks selle üle, et me pole alles jätnud ühtegi kristlast, mitte ainumastki siia meie maale. Nõnda võid ka sina teha kõikide kristlastega, kes on sinu kuningriigis. Tee nad oma usu järgijateks, nagu meie tegime oma kuningriigis. Aga juutide suhtes, kes elavad sinu kuningriigis, ole igas asjas neile abiks ja mida iganes on Majesteedile selle jaoks tarvis, anna meile teada ja me saadame sulle.”

Kõiki neid asju kirjutas Himjaari kuningas Ĥirta kuningas Mundirile, kui me tulime tema juurde kõrbesse koos auväärse preestri Mār Abrahami, Euphrasiose pojaga, nagu me ülalpool mainisime, kes oli saadetud keiser Justinuse poolt koos vaga ja püha Mār Sergiuse, Bēt Rūšāfā piiskopiga tegema rahu Pärsias elavate araablaste ja roomlaste vahel. Ja kui need üles kirjutatud asjad loeti ette Mundiri ees Ĥirtas ja paljude teiste ees, oli veel palju teisi asju, mida ütles Himjaari saadik kristlaste üle naerdes ja nalja tehes ning neid naeruvääristades, ülistades aga himjariitide kuninga põhjustatud kannatusi õndsatele veretunnistajatele, üllale Dūmāle ja tema tütardele — sellest kõigest himjariitide kuningas oma läkituses ei kirjutanud, kuid käskjalal jutustas neid asju kuningale juutide ja paganate ees. Siis tuli suur mure kõigile kristlastele ning rõõm paganatele ja juutidele. Seda kõike me kirjutasime Mundirile saadetud läkituse ja käskjala sõnade põhjal.

Ja pärast seda, kui oli ette loetud himjariitide kuninga saadetud läkitus Ĥirta kuninga Mundiri ees, kuidas oli tapetud sealseid

¹⁰Tekst viitab 5Mo 24:16-le. Võimalik, et 6. sajandi Lõuna-Araabias olid juudiusuliste jaoks käibel araabiakeelsed tõlked Toorast.

kristlasi ning tõusnud suur tagakiusamine ja viletsus Kristuse nime pärast, siis sai kuningas Mundir vihaseks ning naeruvääristades ja pilgates pöördus ta kristlastest ülikute poole oma võimu all ja ütles neile: “Ennäe, vaadake, kristlased, mida ma teile ütlesin ja teie ei kuulanud! Ma ju ütlesin teile, et jätke Kristus maha, aga teie ei tahtnud! Jätke siis nüüd Kristuse usk maha! Ennäe, te ju ba kuulsite, mis juhtus nendega, kes ei pöördunud Kristusest ära, kuidas neid tappis ja hävitas himjariitide kuningas ja hävitas ka nende kiriku. Vaadake, kuidas Kristus on välja aetud himjariitide, pärslaste ja roomlaste poolt. Aga teie pole ikka veendunud, et Kristust maha jätta! Mina pole parem pärslaste ega roomlaste kuningatest, kes ajasid ära ja saatsid minema kristlased, ega himjariitide kuningast, kes tappis ja hävitas nad oma paigas. Vaadake, kuidas mina teile ütlen — aga teie ei kuula ega jäta Kristust maha!”

Ja kui kuningas Mundir oli öelnud seda kõikide oma ülikute ees, siis üks nendest ülikutest, kristlane, tõusis suurest innukusest liigutatuna ja ütles kuningale söakalt: “Nõnda ei sobi sul rääkida, kuningas! Kas me sinu aastatel hakkasime kristlasteks, et sa annad meile nõu Kristus maha jätta ja oma kristlusest ära pöörduda? Meie oleme kristlased, aga olid ka meie isad ja meie isade isad.” Siis sai kuningas tema peale vihaseks ja ütles talle: “Sina, kuidas sa julged minu ees kõneleda?” Aga üliku poeg, kes oli usklik, vastas ja ütles kuninga ees: “Mina kõnelen usu nimel Jumalasse ja ma ei karda. Ja keegi ei suuda mind tagasi hoida, sest mu mõök ei ole lühem teiste omadest. Usu nimel Jumalasse ma seisan kuni surmani ja võitlen ning ma ei karda!” Kui siis kuningas Mundir nägi tema söakust, kuidas ta kartmatult tema ees kõneles, ei suutnud kuningas enam midagi rohkem öelda tema päritolu ja tema tuntuse tõttu, oli ta ju tähtis mees sealses maailmas ja üks Hīrtta pealikutest.

Kui me tulime Hīrtasse Nuṣmānis teisel päeval pärast paastu esimese nädala laupäeva, siis me saime teada asju, mis ei olnud kirjas läkituses Mundirile. Keegi himjariitidest usklik, Himjaari kristlane oli koos käskjalaga saadetud kristlasest kuninga poolt, kelle olid himjariitide maal valitsema pannud etiooplased, ja kui Nuṣmāni Hīrtas viibides jõudsid nendeni kuuldused selle kristla-

sest kuninga surmast, kes neid oli saatnud, siis nad palkasid ühe mehe Hīrtast ja saatsid ta Nagrāni, et ta seal ringi vaataks ja tõe teada saaks ning tooks neile teavitust Nagrānist. Nõnda see mees läks ja tõi neile järgmise teavituse. Kui kuningas oli andnud vande sõna Nagrāni elanikele ja nad olid linnavärad lahti teinud ja välja tulnud, et teda vastu võtta ja talle linn üle anda, siis murdis ta oma vannet ja võttis ära nende kulla ja hõbeda, põletas piiskopi kondid tules ja põletas kiriku, lepingu pojad, rahva ja kõik, mis seal leidis. Siis tulid tema ette kõik ülikud, keda oli kolmsada nelikümmend meest, ja ta hakkas ähvardades rääkima suurele ja üllale Hārīt ibn Kaʿbile, kes oli nende pealik: “Miks sa üritasid mulle vastu hakata ja lootsid selle nõia ja petise peale? Kas sa arvasid, et sa minu käest pääsed? Aga nüüd halasta oma vanale eale ja pöördu ära sellest petisest ja tema ristist ning sa jääd elu. Aga kui mitte, siis sured sa halba surma — sina, su kaaslased ja kõik need, kes ei pöördu ära Kristusest ja tema ristist.” Vana mees vastas talle: “Tõesti, ma olen kurb koos kõigi oma kristlastest kaaslastega, kes olid minuga linnas. Ma ütlesin neile, aga nad ei kuulanud mind! Ma olin ju valmis välja minema, sinuga lahingus kohtuma ja võitlema Kristuse nimel. Siis oleksid sina mu tapnud või mina sind tapnud. Ma lootsin oma Issanda Kristuse peale, et ta teeb mind võitjaks sinu üle. Aga minu kaaslased ei lasknud mul seda teha. Siis ma tahtsin viia ainult oma pere ja teenijad ning minna välja sinuga võitlema, aga kristlased sulgesid linnavärad ega lasknud mind välja. Ma ütlesin neile veel kord, et nad oleksid linna suhtes hoolsad ega avaks sulle väravaid. Ma lootsin oma Issanda Kristuse peale, et linn ei saaks sinu poolt vallutatud, sest seal polnud millestki puudu. Aga ka selles asjas mu kaaslased ei kuulanud mind. Ja kui sa saatsid neile vande sõna, siis ma andsin neile nõu sind mitte uskuda. Ma ütlesin neile, et sa oled valetaja ja sinus pole tõtt. Aga ma ei suutnud veenda oma kaaslasi ennast kuulda võtma ja nüüd minu vanas eas sina ütled mulle, et ma pean Kristusest, oma Jumalast, ära pöörduma ja saama juudiks nagu sina. Ärgu elagu ma ainsatki tundi ega ainsatki päeva pärast oma pöördumist! Sa tahad mind teha võõraks mu Issandale Kristusele minu vanas eas! Tõeliselt sa pole rääkinud nagu kuningas ega käitunud nagu kuningas, sest kuningas, kes on

valetaja, ei ole mingi kuningas. Ma olen näinud palju kuningaid, aga ma pole näinud kuningat, kes valetab. Mina aga valitsen endiselt iseenda üle ja oma kuningriigis ei saa ma olla Kristuse suhtes valelik. Olgu kaugel minust see, et ma pöördun ära Kristusest, Jumalast, kellesse ma olen uskunud noorest alates, kelle nimesse ma olen ristitud, kelle risti ma kummardan ja kelle pärast ma suren. Tõeliselt olen ma õnnis, et minu vanas eas Kristus peab mind selle vääriliseks, et tema eest surra. Nüüd ma tean, et Kristus mind armastab, sest palju olen ma elanud selles maailmas oma Issanda Kristuse helduse läbi. Hästi olen ma elanud, mul pole millestki puudus — mul on lapsed ja lapselapsed, perekond ja kõike külluses on andnud mulle mu Issand Kristus selles maailmas. Paljudes lahingutes ma võitsin tänu Kristuse väele, samuti võitsin tänu risti väele. Ma olen kindel, et mälestus minust ei hääbu selles linnas ega ka minu suguvõsas. Nüüd tean ma tõeliselt, et ma ei sure igaveseks. Mul on tõeline teadmine, et kui viinapuud harvendatakse, siis kasvab asemele rohkem oksi — nõnda saab suuremaks ka meie ristirahvas selles linnas. Ära kiitle millegagi, mis sa teinud oled, sest näe, mina ütlen sulle, et see linn saab suureks kristluses ja üles ehitatakse see kirik, mille sina täna tulega maha põletasid. Kristlus hakkab siin valitsema, kuningaid ja kuningriike käsutama ja kustutab sinu juudiusu. Sinu kuningaamet saab läbi ja sinu valitsemine lakkab!”

Ja kui see väljapaistev ja üllas vana mees oli niimoodi rääkinud, pööras ta pea oma selja taha ja ütles kõva häälega usklikele, kes olid tema ümber: “Kas te kuulsite, vennad, mida ma ütlesin sellele juudile?” Ja nad kõik hüüdsid: “Me kuulsime kõike, mida sa ütlesid, meie isa!” Ja veel küsis ta neilt: “Kas see on tõsi või mitte?” Ja kõik hüüdsid: “See on tõsi ja tõega öeldud!” Ja veel ta hüüdis ja ütles nendele: “Kuidas see teile paistab? Kas teie hulgas on meest, kes kardab mõõka ja sellepärast pöördub ära Kristusest — tulgu ta välja meie keskest!” Ja nemad kõik hüüdsid: “See olgu meist kaugel, olgu kaugel, et me pöörduksime ära Kristusest. Ole tugev, meie isa, ole tugev! Ära kurvasta selle pärast, sest me kõik oleme nagu sina ja koos sinuga me sureme Kristuse pärast. Meie hulgas pole meest, kes pärast sind jääb elavate sekka!” Ja veel hüüdis ta ja ütles: “Kuulake mind, teie kõik kristlased, paga-

nad ja juudid! Kui ükski mees või naine või keegi minu poegadest ja tütardest, minu perekonnast või suguvõsast pöördub ära Kristusest ja jääb elama koos selle juudiga, kes temasse ei usu, siis pole tema minu perekonnast ega suguvõsast ja mul ei ole temaga ühist osa ega koostööd mitte milleski. Kõik, mis mul on, saagu kirikule, mis saab üles ehitatud selles linnas pärast meid. Kui minu naine või keegi minu poegadest või tütardest peaks juhuslikult ellu jääma, aga ei ole Kristusest ära pöördunud, siis saagu kõik nendele, ainult kolm põllumaad, mida kirik endale valib, saagu kirikule.”

Kui vana mees oli seda öelnud kogu rahva ees, siis pöördus ta kuninga poole ja ütles: “Ennäe, sa kuulsid kõike seda. Ära siis sellepärast nõua meilt selles asjas rohkem. Olgu meist kaugel Kristusest, meie Jumalast ärapöördumine! Ennäe, sellepärast ei takista meid enam miski, et Kristuse eest surra. Ennäe, aeg on käes igaveseks eluks! Neetud olgu igaüks, kes Kristusest ära pöördub! Neetud olgu igaüks, kes ei tunnista, et Kristus on Jumal ja Jumala poeg! Neetud olgu igaüks, kes ei tunnista Jumala risti! Neetud olgu igaüks, kes kokku lepib sinu ja juutidega, sinu kaaslastega! Ennäe, me seisame sinu ees. Kõike, mida sa tahad teha, tee! Tõesti, ma ütlen sulle, et esimese karika joon mina tühjaks sellel pidusöögil enne oma kaaslast. Nüüd on see surma karikas Kristuse pärast, segatagu see mulle esimesena! Ennäe, ma pitseerin iseennast ja kõik oma kaaslased meie tava järgi elustava ristimärgiga Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel.” Nad kõik hüüdsid: “Aamen ja aamen” ning pitseerisid ennast ristimärgiga. Ja nad kõik hüüdsid: “Neetud olgu igaüks, kes Kristusest ära pöördub. Ole tugev, meie isa, ole tugev! Ennäe, esiisade pealik, sinu aastates Aabraham vaatab sinu peale! Neetud olgu igaüks, kes Kristusest ära pöördub ja jääb elama pärast sind!”

Kui kuningas nägi, et pole mingit vahendit, kuidas nad võiksid ära pöörduda Kristusest, siis käskis ta, et neid viidaks selle oru lähedale, mida kutsutakse Wādī, ja käskis neil pead maha raiuda ja nende surnukehad orgu visata. Kui nad jõudsid oru juurde, siis nad jäid seisma kõik koos, sirutasid käed taeva poole ja ütlesid: “Kristus, meie Jumal, tule meile appi! Kristus, meie Jumal, anna meile jõudu! Kristus, meie Jumal, võta vastu meie hinged! Kris-

tus, meie Jumal, olgu meeldiv sulle sinu teenijate veri, mida sinu pärast valatakse! Kristus, meie Jumal, tee meid vääriliseks sind nägema! Kristus, meie Jumal, meie tunnistame sind, nagu sina oled meid õpetanud, tunnista sina meid oma isa ees, nagu sa meile oled lubanud. Kristus, meie Jumal, ehita üles see kirik, mille täna põletas maha see juut. Kristus, meie Jumal, määra sellele linnale piiskop püha Mār Pauli asemele, kelle kondid täna see juut ära põletas.” Ja nad kõik hüüdsid: “Andkem tervitusi üksteisele!” Ja kui nad olid üksteisele tervitusi andnud, sirutas vana mees oma käe nende poole ja hüüdis: “Siin on Kristuse rahuter vitus, mis anti röövlile risti peal, see olgu meiega, mu vennad!” Ja tugevad mehed, vana mehe kaaslased, jooksid teda toetama ja tõid ta tapjate lähedusse nagu pidusöögi isanda,¹¹ rõõmustades ja öeldes: “Kristus, võta vastu meie isa ja meid koos temaga, sest sinu pärast meid tapetakse.” Ja vana mees langes põlvitades maha, tema kaaslased võtsid kinni ja toetasid tema käsi nagu Moosesel mäe peal.¹² Ja tapja lõi ja raius maha tema pea ning tema kaaslased jooksid, haarasid tema verd ja määrisid seda oma näole ja kehale nagu armuandi. Ja igauks neist, kes nägi kuskil välja tõmmatud mõõka, jooksis ja kummardus oma põlvedele, et mõök vastu võtta. Ja nõnda nad kõik võtsid vastu mõõga. Aga selle ülla ja võiduka mehe nimi oli Hārīt ibn Ka^rb.¹³

Ning ka seda ei olnud kirja pandud läkituses Mundirile! See mees, kes käis Nagrānis, jutustas meile nõnda, et seal oli üks kolmeaastane laps, kelle ema oli välja toodud tapmiseks. Tema ema hoidis teda, kui ta temaga kaasa jooksis, aga kui ta nägi kuningat istumas kuninglikesse riietesse rõivastatuna, siis ta jättis oma ema, jooksis kuninga juurde ja suudles tema põlvi. Kuningas võttis ta ja embas teda ning ütles talle: “Mida sa endale loodad — kas minna surma koos oma emaga või jääda minu juurde?” Laps üt-

¹¹Seda veretunnistamise stseeni on kirjeldatud armulaua rituaali ja liturgia eeskujul.

¹²Viidatakse 2Mo 17-le, kus Mooses mäe peal hoiab kätt üleval, senikaua kui Iisrael all orus võitleb amalekkidega.

¹³Kreeka, etioopia, gruusia ja araabia keeles on eraldi säilinud pühakulegendid siin kirjeldatud tagakiusamisest kui “Arethase martüüriumi”. Need tekstid on koostatud sajandeid hiljem kui Siimeoni jutustus.

les talle: “Mu isand, mu isand, ma loodan surra koos oma emaga ja sellepärast ma tuln emaga välja, sest ta ütles mulle: “Tule, mu poeg, lähme surema Kristuse pärast.” Lase mind lahti, ma tahan kõndida oma ema juurde, muidu ta sureb ja ma ei näegi teda, sest ta ütles mulle, et juutide kuningas käskis kõigil surra, kes Kristusest ära ei pöördi. Mu isand, mina ei pöördi Kristusest ära!” Kuningas küsis: “Kuidas sina tead Kristuse kohta?” Laps ütles talle: “Mu isand, iga päev ma näen teda kirikus koos minu emaga. Kui sa tuleksid kirikusse, siis ma näitaksin teda sulle.” Kuningas küsis seepeale: “Kas sa armastad mind või oma ema?” Laps ütles talle: “Mu isand, oma ema ma armastan rohkem kui sind.” Kuningas küsis: “Kas sa armastad mind või Kristust?” Laps ütles talle: “Mu isand, mu isand, ma armastan Kristust rohkem kui sind, sest tema on sinust parem!” Kuningas küsis: “Mille pärast sa tulid ja suudlesid minu põlvi?” Laps ütles talle: “Sest ma arvasin, et sa oled see kristlik kuningas, keda ma olen kirikus näinud. Mu isand, kui ma oleksin teadnud, et sa oled juut, siis ma ei oleks sinu juurde tulnud.” Kuningas ütles talle: “Ma annan sulle pähkleid, mandleid ja viigimarju ja kõike muud, mis sulle maitseb.” Laps ütles talle: “Ei, Kristuse nimel, ma ei söö juutide pähkleid ja minu ema ka ei söö juutide pähkleid.” Kuningas küsis temalt: “Mille pärast?” Laps ütles talle: “Sest juutide pähkliid on rüvedad. Lase mul minna oma ema juurde, kuni ta veel pole surnud ega mind maha jätnud.” Kuningas ütles talle: “Jää minu juurde ja saa minu pojaks.” Laps ütles talle: “Ei, Kristuse nimel, ma ei jää sinu juurde, sest sinu hingeõhk haiseb, aga mu ema hingeõhk on sinu omast palju meeldivam.”

Kuningas ütles nendele, kes tema ees seisis: “Vaadake selle kurja juurt, ta kõneleb niimoodi oma lapseas! Vaadake, kuidas see petis ja nõid on suuteline isegi last petma!” Siis ütles üks kuninga suurnikest lapsele: “Tule minuga, ma viin sind kuninganna juurde ja tema hakkab sulle emaks.” Laps ütles talle: “Löödagu su näo pihta, mu isand! Minu ema on mulle parem kui kuninganna, sest minu ema viib mind kirikusse. Lase mul minna, sest mu ema on läinud ja jätnud mind üksinda!” Aga laps nägi, et kuningas ei lase tal minna. Ta hammustas kuningat reiest ja ütles talle: “Lase mind lahti, kuri juut! Lase mind lahti, et ma saaksin oma

ema juurde minna! Lase mul minna, sest mu ema on surnud ja ma tahan surra koos temaga.” Siis kuningas tõstis lapse üles, andis ta ühele oma suurnikest ja ütles: “Hoiu teda! Kui ta kasvab suureks ja pöördub ära Kristusest, jääb ta ellu, aga kui mitte, siis sureb.” Nõnda üks teenijast mees viis ta ära, kui ta karjus ja peksles jalgadega, hüüdis oma ema ja ütles: “Mu emand, mu emand, juudid viivad mu ära! Tule ja võta mind kaasa, et ma saaksin minna sinuga kirikusse!” Aga kui ta ema seda märkas, siis kisendas ta teisel pool ja ütles: “Tule, mu poeg, ma pühendan su Kristusele! Mu poeg, ära nuta, vaata, ma tulen sinu juurde! Mine, mu poeg, ja oota mind kirikus Kristuse juures, kuni ma tulen, mu poeg! Ma tulen sulle järele! Ära nuta, mu poeg! Ennäe, Kristus on seal kirikus, tema juures oota mind! Tema juures oota mind, mu poeg! Ennäe, ma tulen sulle järele!” Ja kui ta nii oli öelnud, raiusid nad tal pea maha.

Ja ka seda ei olnud kirja pandud himjariitide kuninga läkituses kuningas Mundirile, vaid see, kes käis Nagrānis, rääkis niimoodi. Önnistatud Dūmā väike tütar, üheksa-aastane tüdruk, kuulates, kuidas kuningas ütles tema emale, et ta sülitaks risti peale ja pöörduks ära Kristusest, täitis oma suu süljega ja sülitas kuninga näkku, sõnades: “Sülge sinu peale, sest sa ei häbenenud öelda kuningannale, mu emale, et ta sülitaks eluandvale ristile ja pöörduks ära Kristusest! Ole sa neetud ja kõik sinu juutidest kaaslased! Ja neetud olgu kõik, kes pöörduvad ära Kristusest ja ristist nagu sina! Kristus teab, et minu ema on parem kui sinu ema ja minu perekond on parem kui sinu pere. Aga sul on jultumust öelda mu emale, et ta pöörduks ära Kristusest ja sülitaks risti peale. Suletagu sinu suu, juut, kes tappis oma Issanda!” Nõnda ütles õndsas Dūmā tütar ja otsekohe tapeti tema ja ta õde, nagu ülalpool kirjas. Selle kauni ja võiduka naise nimi oli Dūmā, Azmeni tütar.

Kui selliseid kirju nagu need loeti ette kuningas Mundiri ja veel paljude ees, siis tuli suur kurbus kõikidele kristlastele. Otsekohe kirjutasime koopiad ja saatsime oma armastatutele paludes, et kiiresti ja rutates, viivitamata ja usaldusväärselt saaksid need asjad teatavaks austatud ja pühadele piiskoppidele, kes Kristusega on pagenud Egiptusesse, et nende kaudu Aleksandria patriarh seda kõike teaks ja et nad innustaksid teda kirjutama etiooplas-

te kuningale, et ta ei jätaks tähelepanuta himjariitide tegevust, vaid nad läheksid kiiresti ja viivitamatult sinna. Need asjad peavad saama teatavaks ka usklikke linnades, nagu Antiookias, Kiliikia Tarsoses, Kapadookia Kaisareas, Edessas ja ülejäänud usklikke linnades, et nad korraldaksid märtritele mälestusteenistusi, pühadele meestele ja naistele, kellest me ülalpool kirjutasime, ja et nad palvetaksid pühade kirikute ja kuningriigi rahu eest. Piiskopid teadku ka seda, et juudid sulgevad kirikute varjupaiku ja Rooma märtrite palvemaju. Neid kurje asju teevad juudid ja nende kaaslased ristirahvale, kes elab himjariitide maal. Aga kõik Rooma linnade piiskopid, nii vanemad kui uuemad, selleks et teenida kasvõi üks-kaks karaati,¹⁴ müüvad juutidele maha kirikuhooneid ja märtrite palvemaju ning neid suletakse isegi kristlikes piirkondades. Need juudid, kes elavad Tibeerias, saadavad igal aastal ja alatihti preestreid ärgitama rahutusi Himjaari ristirahva seas. Kui need piiskopid on kristlased ja ihaldavad, et kristlus seisaks kindlalt, ning ei ole juutide seltsilised, siis veengu nad kuningat ja tema suurnikke, et nad võtaksid kinni Tibeeria ja ülejäänud linnade peapreestrid ja paneksid nad vangimajja.¹⁵ Me ei ütle neile, et nad teeksid kurja vastu kurja, ent nad peavad andma kinnituse, et ei saada kirju ega tuntud inimesi himjariitide kuninga juurde, kes pani toime kõik need kurjad teod Himjaari ristirahva vastu, millest me ülalpool kirjutasime. Kristlased öelgu neile, et kui nad seda ei tee, siis põletatakse nende sünagoogid ja nad aetakse minema ristimärgi alt ja kristlased hakkavad nende üle valitsema. Kui himjariitide kuningas seda kuuleb, hakkab tal võib-olla kahju oma kaasjuutidest ja ta lõpetab kristlaste tagakiusamise. Aga ma tean, et juutide kuld voolab ja peidab ära tõe ning juutide ja paganate eneseuhkus on külluslik. Iha hõbeda ja kulla vastu juurdub kirikus ja hingekarjaste armastus jaheneb ning sellepärast on kogudused ilma jäänud karjastest, kes nende koguduste eest hoolitseksid. Aga mida meie ütleme, peavad nemad ise tegema. Tema, kes on ilmutatud Kristus, Jumal ja hea karjane, kes loovutas oma

¹⁴Karaat on kolmandik Kreeka obooli ja 1/18 drahmi, seega jutt on väga väikesest rahast.

¹⁵Siin võib juttu olla Palestiina päritolu juudi misjonäridest Lõuna-Araabias, kelle kohta andmed mujalt puuduvad.

elu oma karja eest, kes annab abi oma kogudusele, mis on ostetud tema kalli vere eest. Temale saagu au ja hiilgus, kiitus ja austus praegu ja kõikidel aegadel, igavesest ajast igavesti! Aamen.

Kirjutajalt — need on asjad, mis ma leidsin, kui uurisin ja sain teavet inimestelt, kes käisid ja tulid sealt piirkonnast, ja nendelt, keda kuningas oli saatnud. Nad ütlesid, et selle juudi kuninga said etiooplased kätte, sidusid talle kaela rasked savinõud ja viskasid ta laevast välja keset merd. Ja nad panid kuningaks kristlase, kelle nimi on Alpārna, kes ehitas kiriku ja nende õnnistatud märtrite palvemaja. Nende palvete abiga saagu alandlik kirjutaja päästetud kõigest, mis on kuri. Aamen.

Himjariitide jutustuse lõpp.

KRISTLASTE TAGAKIUSAMISEST HIMJAARI KUNINGRIIGIS

Himjaari kuningriik, mis asutati aastal 110 e.m.a, asus tänapäeva Jemmeni territooriumil. See riik oli pikka aega kaubanduse vahendaja Ida-Aafrika ja Vahemere maade vahel. Riigis tegeldi peamiselt lõhnaainete ekspordi ja põllumajandusega. Riigi pealinn oli algselt Zafār, 4. sajandi alguses sai selleks Ṣanʿā linn. Himjaari riigi vallutas läänepoolne Aksumi kuningriik aastal 525 m.a.j. Arheoloogia kõrval pakuvad tekstilist informatsiooni Himjaari riigi kohta lõunaaraabiakeelsed raidkirjad. Riik oli valdavalt paganlik kuni 4. sajandini m.a.j. Kristluse varajasest levikust Lõuna-Araabias on kirjutanud araabia-, süüria- ja kreeka-keelsed autorid, kuid nende esitatud andmed on omavahel vastukäivad ja legendilaadse kallakuga (Jeffery 1946). Araabia autorid kirjutavad Lõuna-Araabiasse välismaalt toodud orjadest ning süüria- ja kreeka-keelsed autorid ringirändavatest kaupmeestest, kes esimestena sealkandis hakkasid kristliku usu seemet külvama. Kristlikke misjonäre tuli Himjaari kuningriiki arvatavalt rohkem sisse alates aastast 340, kui muistses Etioopias ehk Aksumi riigis võeti omaks ristiusk. Esimesed kristlikud kogukonnad tekkisid Himjariitide riigi Nagrāni piirkonda arvatavalt juba 5. sajandil m.a.j.

4. sajandi lõpust on andmeid selle kohta, et Himjaari riigi kuningakojas said võimule juudiusku valitsejad. Nendest esimene oli Tubba Abu Kariba Asʿad, kes valitses aastatel 390–420. Arvatavalt toimusid selle kuninga ajal ka esimesed kristlaste tagakiusamised. Millalgi 5. sa-

jandil reageeris nendele tagakiusamistele Aksumi riik, kes Himjaari riiki ründas, toetas sealseid kristlikke institutsioone ja ehitas kirikuid. Himjariidi kuningriik jäi Aksumi riigi vasalliks, mõne aasta valitses seal kristlik valitseja Ma'dikarib Yafur (519–522). Kristlaste tagakiusamine Himjaari riigis saavutas haripunkti selle viimase juudiusku valitseja Yusuf As'ari, hüüdnimega Dhū Nuwāsi ajal 523. aastal, kes oma toetajate abiga sooritas riigipöörde. See kuningas oli allpool tõlgitud piiskop Siimeoni tekstis kirjeldatud tapatalgute korraldaja, keda nimepidi siiski ei mainita. Arvatavalt tapeti selle tagakiusamise käigus 11 500 kuni 14 000 inimest, nende märtrite päev on märgitud paljude vanade kristlike kirikute kalendrites ja sellest võib vihjamisi juttu olla Koraani suura 85: 4 jj salmides. Pärast neid tagakiusamisi taastas Aksumi kuningriik oma võimu Lõuna-Araabias 525. aastal, Dhū Nuwās hukati ja uueks valitsejaks sai etiooplane Alparna. Aksumi võim kehtis kuni muslimi kaliif 'Umari vallutuseni aastal 635, kui Nagrāni kristlastel ja juutidel kästi Jeemeni kandist ümber asuda Mesopotaamiasse. Kristluse ajalugu Lõuna-Araabias jäi seega üsna lühikeseks, ent sealsete veretunnistajate lugu sai kristlikus maailmas väga tuntuks. Sealsest kristluse ajaloost ja martüüriumist jutustab kõige pikemalt süüriakeelne *Himjariitide raamat*, mille fragmendid avaldas Axel Moberg (1924). Kahjuks ei saa seda raamatut lugeda tervikliku tekstina, sest pikkadest osadest on säilinud ainult ridade algused ja lõpud.

Siin tõlgitud läkituse kristlaste tagakiusamise kohta Nagrānis kirjutab Siimeon, kes oli Sassaniidi impeeriumi pealinna Ktesiphoni läheduses asuva Bet Aršami kiriku piiskop. Süüriakeelse algteksti avaldas Ignazio Guidi (1881). Säilinud on ka teine Siimeoni kiri, mis jutustab samadest sündmustest, kuid arvatavalt sisaldab see hilisemaid töötusi (Shahîd 1971). Siimeon kuulutas monofüsiitlikku kristlust 6. sajandi alguse Mesopotaamias ja Pärsia riigis ning osales ka diplomaatilistes missioonides. Bütsantsi keisri Justinus I (518–527) valitsusaastate lõpupoole oli puhkenud sõda tema ja Sassaniidi impeeriumi vahel ning Lahmiidi kuningriigi valitseja Mundir III ibn al-Nu'mān ründas Süüriat, kus ta võttis sõjavangiks kaks Bütsantsi väepealikut. See sundis Bütsantsi keisrit saatma Lahmiidi kuninga juurde diplomaatilise esinduse, et rahu sõlmida. Lahmiidi kuningriik oli poliitiline üksus Araabia poolsaare idaosas ja Lõuna-Iraagis u 300–602, enamasti Sassaniidi valitsejate liitlane. Delegatsioon, mille koosseisu Siimeon kuulus, saadeti Lahmiidi kuningriigi pealinna al-Ĥira'sse Lõuna-Mesopotaamias, mida süüria tekstis nimetatakse Ĥirta Bēt Nu'mānis. Kuningas Mundiiri residentsis Ramlas kuulis Siimeon Nagrāni kristlaste tagakiusamise kohta sinna saabunud Himjaari kuningriigi käskjalgadelt. Ta kirjutas selle loo üles, kogus omal käel lisateavet ja saatis selle kirjjana laiali

Lāhis-Ida kristlikele kogudustele. Siin tõlgitud kiri kuulub süüriakeelse märtrikirjanduse klassikasse. Selle teksti põhjalikult kommenteeritud viimatine tõlge on venekeelne (Aržanov 2008–2009), leidub ka ingliskeelne (Jeffery 1946). Üldisemalt selle ajastu Lõuna-Araabia poliitilise ja usulise ajaloo kohta vt Bowersock 2013.

Amar Annus

Kirjandus

- Aržanov 2008–2009 = Юрий Н. Аржанов. К истории христианства в доисламской Аравии: Послание Симеона Бетарпамского о гонениях на христиан. — *Богословский Вестник*, № 8–9, 2008–2009, с. 155–221
- Bowersock, Glen Warren 2013. *The Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*. Oxford: Oxford University Press
- Guidi, Ignazio 1881. Lk.vt.vt. kaTõestusSõnastikLa lettera di Simeone vescovo di Bêth-Aršām sopra i martiri omeriti. — *Reale Accademia dei Lincei; Memorie della Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, serie terza 7. Roma: Salviucci, p. 471–515
- Jeffery, Arthur 1946. Christianity in South Arabia. — *The Muslim World*, Vol. 36, pp. 193–216
- Moberg, Axel 1924. *The Book of the Himyarites: Fragments of a Hitherto Unknown Syriac Work*. (Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis.) Lund: C. W. K. Gleerup
- Shahîd, Irfan 1964. Byzantino-Arabica: The Conference of Ramla, A.D. 524. — *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 23, No. 2, pp. 115–131
- Shahîd, Irfan 1971. *The Martyrs of Najran: New Documents*. Lk.vt.vt. kaTõestusSõnastik(Subsidia hagiographica, Vol. 49.) Bruxelles: Société des Bollandistes

HEINO PRUNSVELT (2021)

MUSTJALA

Tõestisündinud lugu

Toomas Haug

Vanemas eas oli ema mitu korda haiglas ja seal juhtus temaga vahel kummalisi asju. Tõsi küll, haiglates ikka juhtub, aga mitte *nii* kummalisi. Võib-olla liialdan? Aga eks te ise otsusta.

Emal oli mitu operatsiooni ja siis oli alati nõnda, et algul lebas ta intensiivis, hämaras üksinduses väljaspool aega ja ruumi, ja seejärel resideeris juba rõõmsamas palatis, päikeselises, kõrgete akendega ja personali argise sagimisega. Nimetasin seda mõttes eluruumiks. Lootusetoaks. Inimene on piirimaadel ära käinud ja on jälle tagasi, elavate hulgas. Emal oli tuttav kirurg ja seetõttu oli ta oma muredega ikka ühes kindlas haiglas ja võimalik, et sai selle tutvuse tõttu ka paremat kohtlemist tunda. Sellel korral oli ta kaheses palatis koos ühe üsnagi volüümika vene prouaga. Kui ma ema vaatamas käisin, siis palatikaaslane parajasti magas oma suure juuksekuhila all, vaikselt *de profundis* norina saatel, ja meie rääkisime maast ja ilmast ja sellest, et ei tea, mitu päeva peab veel sees olema, ja ma kirjutasin üles, mida oleks vaja poest tuua. Kahene palat on päris mõnus, täitsa kodune, tavaliselt olid ikka suuremad palatid, ja üksikpalatist ei maksa ju inimesel unistadagi. Ega tea, kas see olekski mingi ideaal — natuke peab ikka seltskonda ka olema.

Lahkusin tol õhtul kerge südamega — ema jäi maha kõigist võimalikest oludest kõige parematesse. Aga siis selgus, et ta kirjutati välja juba järgmisel päeval, nii et poeskäigu nimekiri tuli selle valguses ümber teha. Ja kodus rääkis ema mulle selle loo, mille nüüd kirja panen. Või mis loo, õieti tuleks öelda selle kohta — juhtum.

Ühesõnaga. Varsti pärast minu lahkumist sikutas ema kõrgele aknale kardina ette, et päike hommikul silma ei paistaks, ja hakkas ennast magama sättima. Haiglas lähevad inimesed ju varakult magama. Ema silus lina peopesaga tasaseks ja soputas padja hoolikalt läbi, nii nagu igal õhtul. Aga just sel hetkel, kui ta oli pea padjale pannud ja teki üle nina tõmmanud, lükati palatiuks valla ja pandi laetuli põlema. Kaks õde veeretaskid ukse vahelt sisse veel ühe voodi, seisatasid nõutult, takseerisid ruumimõõtmeid ja nõksutasid siis selle kaadervärgi poolvägisi vene proua voodi kõrvalle, otse ema jalutsisse. Palat oli väike ja kolmas voodi andis kohe tunda. Kujutlen, et ema oli ennast küünarnuki toel istukile ajanud ja vaatas talle omase nõudlikkusega palatis talitajatele otsa, mispeale üks neist ütles summutatud häälel midagi, mis kostis nagu "hommikul otsustavad uuesti". Õed plõksasid suure tule surnuks ja väljusid kiirel haldjasammul.

Voodis lamas halli poisipeaga vana naine. Ema mäletas just seda ühtlast, hästi korralikult lõigatud ja kahele poole lahku kammitud seitliga soengut, selle justkui täiuslikku sümmeetriat, roosaka pidžaama niisama sümmeetrilisi kraenurki ning teki alt välja sirutatud käsi, mis oleksid nagu äsja teki silumisest rinnale kumera kaarena puhkama jäänud, sõrmed otsapidi koos. Vaatepilt oli talle natuke meenutanud omaaegseid tootmiskoondises Salvo valmistatud rahvariidemaalingutega puunukke, suveniirseid esemeid, mida võis vahel isegi seinale riputada. Üks selline, Mustjala riidemustriga, on ema peeglilaulal seisnud nii kaua, kui ma mäletan. Naine lamas selili, silmad kinni. Temast õhkus vaikust ja rahu. Mingeid vaevusi ei paistanud tal olevat. Hingamist ei olnud näha. Emale tundus sellepärast, et naine magab kuidagi eriti sügavalt. Mis seal imestada, haiglas antakse ju õhtuti inimestele unerohtu ja igasugu rahusteid. Ema pelgas neid tablette, tema ütles, et tahab magada selge peaga, sest jumal teab, mis öösel võib juhtuda. See ettevaatus oli tal juba sõjajärgsest ajast saadik veres. Ühe kahtlase tableti oli ta võtmata jättnud ja oma maniküürikarpi küüneviili alla ära peitnud. Igatahes läks esialgne ehmatus uue palatikaaslase tekkimisest kiiresti mööda, ema sättis nina uuesti tekiserva varju ja valmistus vajuma unelainesse. Aga siis kostis teisest seinast aeglast krudinat ja sügav ohe — venelane oli äsjas-

te manöövrите käigus üles ärganud. Ajas silmad pärani ja hakkas oma voodis lakke vahtides rääkima.

Proua kuulus nende meie arvukate kaasmaalaste hulka, kes eesti keelt naljalt ei kasuta, võib-olla sellepärast, et tunnevad ennast ebakindlana, aga saavad enamasti aru, mis nende ümber kõneldakse. Nii et nüüd oli ta öelnud slaavilikult sügava ja peaaegu et majesteetliku rinnahäälega ja muidugi vene keeles: “Gospadi! Kus riigis me elame! Inimestel ei ole enam haiglas kohta, nad topitakse seina ja voodi vahele, lämbume kõik koos ära. Kas niimoodi armastatakse inimest?”

Ema oli mõelnud, et on ikka tüüpiline venelase küsimus, täitsa Dostojevski, kui kõneleja jätkas, rääkis pead padjalt tõstmata, ühtvalu ja katkematult ning kaebles kõikvõimalike asjade üle, millega ta oli haiglas, aga ka varasemas elus kokku puutunud. Kirus sekka Ameerikat ja Venemaad, linnaosa vanemat ja korteriühistus tegutsevaid vargaid, kiitis oma ilusat tütart, needis joodikust väimeest, hurjutas pensioniameti töötajaid ning väljendas oma igakülgselt pahameelt meid ümbritseva vääritu ja ebaõiglase maailma vastu. “Ega ma sellest palju ei mäleta,” tunnistas ema, “tal teemad vahetusid nii kiiresti. Sekka muudkui kordas, et kui “see kõik” niimoodi jätkub, siis tuleb sõda, ja säh sulle siis pirukat.”

Ema hoidis silmi kinni ja kujutles: kui ta hakkab palatikaaslaselt öörahu nõudma, siis hüüatab see nõrdinult: tähendab, rääkida ka enam ei või?! Ja satub veel rohkem hoogu. Liiatigi oli kõneleja õhtul pikalt maganud ja värskest eluvaimust tulvil. Pole mõtet tüli tõsta, mõtles ema. Las inimene valab oma pahameelekarika tühjaks. Ükskõik kui päratu see karikas juhtub olema. Ja siis oli ema hakanud mõtlema kõigi nende kärarikaste olukordade peale, milles elu jooksul on tulnud magada. Oli mõtelnud oma noorusaegadele, reproduktorite rõkkamisele vennasrahvaste spordilaagrites ja suvedele tehase puhkekodus või tuusikuga sanatooriumis, kus alati keegi tagus, norskas, vandus või laulis sinu toa just nagu papist seina taga, olgu päev või öö, ja muidugi mõtles meie elule Lillekülas, täitsa raudtee ääres. Seal kulgesid meie päevad ja ööd rongirüüa *perpetuum mobile* saatel. Emale külla tulnud inimesed hüüatasid ehmunult, kui nende hääl möödu-

va rongi raginasse mattus ja maja igast nurgast vabisema hakkas: kuidas te siin küll magada saate? Mina surusin öösi ühe kõrva patja ja teise keerasin käega tagurpidi. See on mul siimaani peast rohkem eemal. Ma ei tea, mis ema tegi, võib-olla teki poolenisti üle pea tõmbamise komme pärinebki tal sellest ajast, aga siiski — me magasime. Kus me pääsesime? Just sellele oligi ema mõelnud, võib-olla nende mõtete saatel isegi juba suikuda üritanud, kui midagi juhtus. Korraga kostis venelase kõrvalvoodist kõrge ja ootamatult noor, või õieti, nagu ema ütles — eatu hää, ühesõnaga hää, mis ei olnud justkui üldse kooskõlas inimesega, keda ta oli seal lamamas näinud, ja see hää ütles kaks läbilõikavat sõna: “Jää vait!”

“Oli ikka paras kärgatus küll,” tunnistas ema, “kuigi tegelikult see oli rohkem nagu mingi hele plaks.”

Venelase jutt oli katkenud — kõõksti keset lauset.

“Eks ma ise ehmatasin ka,” ütles ema, “ja järsku oli vaikus palatis kohutavalt vali.”

Aga siis hää jätkas, ikka sama heledalt kui enne: “Terve oma elu! Kõik oma päevad olen ma pidanud sinu jutu saatel mööda saatma. Terve elu olen ma pidanud sinu kisa kuulama. Hommikust õhtuni. Sünnimisest saadik” — ema oli millegipärast mõelnud, et rääkija peab siis ju olema kaheksakümmend täis —, “jää ükskord ometi vait! Elada ei ole sa mul lasknud, lase mul vähe-malt surra! Mitte üks sõna rohkem! Finiito! Konets! Lopandõks!”

“Neid plakse oli seal siis rohkem kui üks,” ütlesin mina.

“Ei tea,” ütles ema, “ega ma ei lugenud.”

Ema upitas ennast jälle istukile ja nägi: äsja kõnelnu lamas endises puukuju asendis, range joonega soeng puutumatu, käed paigal, silmad kinni. Ja näis pärast oma tiraadi häirimatult edasi magavat. Kuigi ema ei uskunud enam, et see on uni, aga mis see on, seda ei osanud ta tõesti arvata. Venelane seevastu oli ennast küljekile ajanud ja vaatas voodilambi varjude vahelt — juuksed püsti peas, nagu ema ütles — oma palatinaabrile meeleheitlikul ilmel otsa. Tema äkkjahmunud olekust õhkunud ainult kaks sõna: “Što eto?” Ema sai küsimusest aru küll. Ja nägi, et teine lausa anub vastust. Aga niisuguses delikaatses olukorras pidi ka tema

ometi natukene mõtlema, enne kui midagi ütleb. Ja siis oli ta otsustanud, et ei ütle midagi. Heidab padjale tagasi ja soovib lihtsalt head ööd. Kustutanud oma voodi kohalt tule ära ja jäänud seekord otsekohe magama.

Kui ema hommikul ärkas, oli kardin akna eest juba kõrvale lükatud ja tõusev päike paistis heledasti silmi. Ja kohe oli ka näha, et väike palat on jälle endine, kolmas voodi on kadunud. Kergest unest hoolimata oli ema öise külalise äraviimise ajal maganud. Venelasest palatikaaslane istunud rääbakil olekuga oma voodiserval, juuksekuhil veel rohkem sassis kui viimati, öine ehmatusahmatus endistviisi näol. Ema oli viisaka inimesena öelnud *dobroje utro*, aga naine võpatanud ja tõstnud sõrme vaigistuseks suu ette. Siis tuli arst ja ütles emale, et ta võib koju minna. Ja oma hambaharja ja maniküürikarpi kotti pannes sai ta koridori pealt kostnud jutukatkest aru, kuhu kolmas voodi kadus — sellel asemel lebanu oli öösel ära surnud.

“Eks ole õudne lugu,” ütles ema.

“Jumala eest,” kinnitasin mina.

“Mõtle, kui ta äkki oligi juba siis, kui. . .,” arutles ema.

“Ärme mõtle,” ütlesin mina.

Mitu päeva hiljem rääkisime sellest veel. Ema oli tuttavalt arstilt kuulnud, mis juhtus palatisse maha jäänud venelasega — see inimene oli kõnevõime kaotanud. Ei olnud lausunud enam ainsatki sõna. Võib kujutleda: jutukas proua, kes on üleöö tummaks tardunud, niisugune asi pidi arstidele ikka ehmatuse olema. Abi otsiti psühholoogilt ja logopeedilt, konsiilium oli asja murelikult arutanud, aga lõpuks saadetud naine otsusele jõudmata koju. “Muidu käitus normaalselt,” ütles tuttav arst, “aga nii kui midagi küsisime, surus sõrme huultele ja nõudis, et kogu konsiilium vaikiks. Ja ega meie ei ole ka selgeltnägijad.”

Selle jutu peale muutusin ma ärevaks. “Kuule,” ütlesin, “kas sellele konsiiliumile või kes nad on, kas neile ei tuleks ikkagi teada anda, mis teil seal palatis juhtus?”

“Ei hakka mina enam midagi tagantjärele õiendama,” ütles ema pahuralt, “pealegi, see oli öösel.”

“Mis see asjasse puutub?” küsisin. “Nii palju puutub,” vastas ema, “et mul on oma muresid küllalt.”

“Noh, hüva,” ütlesin mina ega hakanud vaidlema. Küllap arstidel ongi juba pakilisemaid asju arutada. Ema oli tõesti vanaks jäänud. Ja lunastanud sellega õiguse vilistada maailma hädadele ja nõudmistele ning tegelda veel ainuüksi iseendale tähtsate asjadega. Need ilmusid kusagilt sügavusest, kuhu minul ei olnud ligipääsu.

Olin juba harjunud sellega, et ta mõte võis joosta teisele rajale, et ta tahtis mõelda mingeid eriliselt lõplikke mõtteid ja kippus igasugu pisiasjades pidulikke otsuseid tegema.

“Näed, mis mul siin on,” ütles ta nüüd.

“Miks ma ei näe,” ütlesin mina, “see nukk on sul seisnud siin peegli ees nii kaua, kui ma üldse ennast mäletan. Täitsa nali.”

“Täitsa nali jah,” nõustus ema, “mõtlengi praegu, et kas visata lõpuks ära või. . .”

“Või?”

“Või jääb päranduseks,” ütles ema.

TOOMAS HAUG (1956) on kirjandusloolane ja toimetaja.

HEINO PRUNSVELT (2021)

JÄRJEKORDNE RAHVA JA ELURUUMIDE LOENDUS

Milleks ja kuidas?

*Ene-Margit Tiit, Helle Visk, Ethel Maasing,
Vassili Levenko, Kristi Lehto*

EESTIS SENI KORRALDATUD RAHVALOENDUSED

2021. aasta on kõigi Euroopa Liidu riikide jaoks rahvaloenduse aasta. Täpsemalt: rahva ja eluruumide loenduse aasta. Kuigi aasta on Euroopa Liidu Statistikaamet ehk Eurostat oma määrusega paika pannud, on loendushetk iga riigi enese otsustada. Eesti valis selleks 31. detsembri, kuid mitte aastavahetuse, vaid päeva võrra varasema hetke, 31. detsembri 2021 kell 00.00 (Tiit 2020). Meie naabrid lätlased valisid loendushetkeks aasta esimese hetke ehk 1. jaanuari 2021 kell 00.00.

Eestis korraldatakse sel aastal 12. rahvaloendus. Iga rahvaloendus on eriline ja ka sellega seotud ootused on erilised. Kuna eestlaste rahvaarv on väike, on endiselt päevakorral küsimused “Kas me jääme ikka rahvusriigina kestma?” või “Kas eesti rahvas (rahvus) on jätkusuutlik?”. Seetõttu on Eestis üldsuse huvi rahvaloenduse ja selle tulemuste vastu märksa suurem kui paljudes teistes riikides, kus rahvaloendus võib mööduda üsna märkamatu.

Heidame korra pilgu 140 aasta tagusesse aega — 1881. aastasse, mil Eesti-, Liivi- ja Kuramaal, s.t Venemaa Keisririigi Balti kubermangudes korraldati esimene rahvaloendus (Kollo, Lember

2010). See polnud esimene mitte üksnes siin piirkonnas, vaid kogu Venemaa Keisririigis, selle algataja oli Balti aadeldkond. Loendusel kasutati kohe rahvusvahelisi soovitusi, mis olid välja töötatud Brüsselis 1853. aastal peetud esimesel rahvusvahelisel statistikute kongressil ja mida arendas edasi Rahvusvaheline Statistika Instituut, üks esimesi rahvusvahelisi teadusorganisatsioone, mille liikmete hulka kuulusid ka Tartu ülikooli geograafia, statistika ja etnograafia professor Wilhelm Lexis (1837–1914) ning geograafia, etnograafia, statistika ja poliitökonoomia professor Étienne Laspeyres (1834–1913).

Rahvaloendused Venemaa Keisririigis

Prooviloendustega, mis matkisid kavandatavat loendust, kuid hõlmasid vaid üksikuid linnu või valdu, tehti algust juba 1860. aastatel. Esimese kogu Eesti alal korraldatud rahvaloenduse loendushetk oli 29. detsember 1881 kell 00.00. Loendushetke paigutamine südaööle on traditsiooniline, kuid põhjustas rahva hulgas segadust — kardeti, et loendajad äratavad inimesed just sel hetkel üles. Loendajateks olid külavanemad ja teised igati auväärased kodanikud, seda käsitati auametina. Enamasti käisid loendajad kõik eluruumid läbi kaks korda — esimese külastuse ajal täideti ankeet, teise külastuse ajal aga kontrolliti, ega midagi muutunud ole — peamiselt seda, kas keegi on vahepeal sündinud või surnud. Esimesel loendusel tuli iga inimese kohta täita kaart 15 küsimusega, millele pidi üldjuhul vastama leibkonna esindaja (perekonnapea). Neid loendusandmeid analüüsiti väga põhjalikult ja nende tulemused avaldati aastail 1883–1885 viieteistkümnes köites, mille hulgas oli ka värvitahvlitega köide, kus esitati toonane rahvastikupüramiid.

Seda rahvaloendust käsitati Venemaal kui proovi järgmiseks, 1897. aasta ülevenemaaliseks rahvaloenduseks, mis oli Eesti pinnal teine rahvaloendus. Korralduse ja ka küsimustiku poolest oli see loendus eelmisega võrdlemisi sarnane. Oluline oli, et Eesti rahvaarv oli vahepeal kasvanud hoolimata sellest, et 19. sajandi lõpul jätkus siit väljaränne Venemaale. See oli aeg, kui peredes

oli veel palju lapsi ja üksikuks jäämine polnud sotsiaalselt heaks kiidetud.

Rahvaloendused Eesti Vabariigis

Kolmas rahvaloendus Eesti alal korraldati 1922. aastal. See oli äsja iseseisvuse kätte võidelnud vabariigi suur ettevõtmine. Eestis rahvaarvu ei osatud sel ajal ligikaudseltki hinnata — viimasest loendusest oli möödunud veerand sajandit, muutunud oli riigipiir, selge vahe oli tehtud ka Lätiga, sh jaotatud kaheks Valga linn. Rahvaarvu olid vähendanud Esimene maailmasõda ja Vabadussõda, siit oli lahkunud Venemaa sõjalaevastiku ja -tehastega seotud töölisi ja nende perekondi (garnisoni sõjaväelasi rahvusvaheliste reeglite järgi riigi rahvastiku hulka ei arvatud), Venemaalt oli tagasi pöördunud kümneid tuhandeid inimesi. Rahvaarvu eelhinnaangutes oli juttu isegi poolteisest miljonist. Siiski selgus, et Eesti rahvaarv oli vaid 1,1 miljonit inimest (*Eesti...* 1937: 7).

Loenduse korraldus sarnanes varasematega, loendajatena töötas ligi 20 000 vabatahtlikku (ametnikud, õpetajad, üliõpilased ja vajaduse korral ka ajateenijad), keda tänati aukirja, raamatu ja aumärgiga. Katsetati ka loendusankeetide isetäitmist loendatavate poolt, kuid selle ulatust ja tulemusi ei ole dokumenteeritud. Andmete töötlemiseks kasutati mehaanilist, kuid algeliselt programmeeritavat arvutusmasinat, mis võimaldas pärast kaartidel leiduva info käsitsi sisestamist moodustada ja välja trükkida kõigi sisestatud tunnuste sagedustabelid. Väideti, et kaartide käsitsi sorteerimisega võrreldes kiirendas see tööd umbes poolteist korda (*1922 a. ... 1923*).

Järgmine, 1934. aasta rahvaloendus oli eelmisega samuti üsna sarnane. Põhiküsimus oli, kui palju on rahvaarv suurenenud — seda polnud just palju, kõrge sündimuse ja sellest tuleneva kiire rahvastikukasvu aeg oli jäänud minevikku. Tasapisi paranesid aga elutingimused ja tervishoiuolud, selle mõjul vähenes suremus, sh eriti laste oma, mistõttu ka rahvaarv pisut suurenes. Ühtlasi oli sellel perioodil välisränne võrdlemisi vähene. Kuigi enamikus Euroopa riikides, nii nagu ka Ameerikas, oli elatustase kõrgem kui Eestis, ei olnud neisse väljarändamine lihtne: riigid ei

võtnud sisserändajaid kuigi meelsasti vastu. Erandiks oli Lõuna-Ameerika, ja nii lahkuski mitu tuhat inimest Eestist Brasiiliasse, kus suur osa neist säilitas oma identiteedi. 1934. aasta loenduse korraldust ja saadud teabe kvaliteeti hinnati rahvusvaheliselt väga kõrgelt (*Eesti...* 1934).

Okupatsioonideaegsed rahvaloendused

Saksa okupatsioonivalitsuse korraldatud 1941. aasta rahvaloendus ehk rahvastiku üldregistreerimine oli väga napp — küsimusi esitati ainult isiku, mitte perekonna ega leibkonna kohta, ja neidki küsimusi oli vähe. Loenduse eesmärgiks oli teha selgeks rahvastikukadu esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal 1940–1941. Nõukogude teise okupatsiooni ajal vaikiti selle loenduse toimumine ja tulemused täiesti maha (nt Naan 1975: 38). Hoolimata loenduse poliitilisest eesmärgist on sellega kogutud andmed oluliseks kokkuvõtteks 1934. ja 1959. aasta loenduse vahel. 1941. aasta loenduse kõige tähtsam tulemus oli selguse saamine, et Eesti rahvaarv oli vähenenud umbes 100 000 inimese võrra, põhjuseks mobilisatsioonid, küüditamised ja rohkem või vähem vabatahtlik väljaränne (Nõukogude “tagalasse” ja ka Saksamaale, tegelikult Poola aladele), samuti sõjategevus ja terror.¹

Järgmine rahvaloendus korraldati 1959. aastal kogu Nõukogude Liidus ühtse skeemi järgi (*Eesti...* 1995–1997, I: 9). See oli traditsiooniline küsitlusloendus, sest elukoha registreerimine oli rangelt kohustuslik ning seega andmed üsnagi täpsed. Loenduse kvaliteeti aitas parandada ka mitteametlik eelloendus: mõni nädal enne loendushetke saadeti üliõpilasi, aga küllap ka teisi vajaliku haridustasemega inimesi loendamisele kuuluvaid elurume ühiskondliku töö korras eelloendama, s.t selgitama eluruumide tegelikke elanikke, et sellega vältida ootamatuid olukordi loenduspäeval. Tollal ei kehtinud mingeid piiranguid ega kaitsemeetmeid

¹Vt tollast statistikat ajakirjast *Statistische Monatshefte für den Generalbezirk Estland = Eesti Statistika Kuukiri*. Reval—Tallinn: Herausgegeben vom Generalkommissar in Reval, nr 1–10; 1943, nr 11–15. Vt www.digar.ee/arhiiv/et/periodika?id=2630.

isikuandmete kasutamisele. Loendusankeedis oli võrdlemisi vähe küsimusi, eluruumi andmeid ei päritud. Eesti jaoks oli tulemuste puhul oluline, et rahvaarv oli märgatavalt suurenenud niihästi koju tagasi pöördunud sõdurite ja küüditatute, kuid ka sisserännanute arvel.

Nõukogude Liidu rahvaloendused toimusid Moskva korraldusel, nende ankeedid olid koostatud Moskvas ja loendustulemused anti Moskvasse üle. 1959. aasta loenduse andmeid Eestis ei töödeldud ega analüüsitud — selleks polnud veel võimalustki, sest Eesti oli alles saanud esimesed elektronarvutid — Tartu ülikooli oli samal aastal hangitud Ural-1 ja ENSV Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituudis Tallinnas hakkas 1960. aastal tööle Moskvas projekteeritud, kuid Eestis valmistatud M-3. Mõne aja möödudes avaldati loendusandmed siiski ka liiduvabariikide kohta.

Järgmised loendused 1970., 1979. ja 1989. aastal korraldati üldjoontes sama skeemi järgi, mõnevõrra lisandus vaid küsimusi. Eestis statistilisi andmeid kogunud ning Moskvale allunud ENSV Riiklik Statistika Keskvalitsus sai ka arvuti ning hakkas samuti loendusandmeid töötleva, kuigi üleliiduliste reeglite järgi oli andmete analüüsimise õigus vaid Statistika Keskvalitsusel Moskvas. Loendusandmete kättesaadavus aga ei paranenud. Valikuliselt avaldati tabeleid Statistikaameti iga-aastases väljaandes *Eesti NSV rahvamajandus* (vt nt *Eesti NSV...* 1971), üksikasjalikumad tabelid olid kättesaadavad vaid piiratud ringi inimestele kohapeal kasutamiseks, sh seotud valdkondade teadlastele. Rahvaloenduse andmete põhjal tehtud analüüse teaduslikes väljaannetes siiski avaldati.

Rahvaloendused iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigis

Esimene rahvaloendus iseseisvuse taastanud Eestis korraldati 2000. aastal. Loenduse ettevalmistamisest võtsid osa Eesti teadlased ja nende soovil paigutati loendusankeeti enneolematult palju küsimusi — nii neid, mida oli varemgi küsitud, kui ka uusi —, kuid loenduse meetodika sarnanes varasematega, s.t loendajad käisid läbi kõik eluruumid (ükselt uksele), küsitlesid elanikke

ning täitsid iga isiku ja eluruumi kohta vastavalt isiku ütlustele kartongist loenduskaardid (2000. aasta... 1999a; 2000. aasta... 1999b). Sellel rahvaloendusel kasutati kaht rahvaarvu määratlust: faktilist ehk kohalolevat rahvastikku, s.t loeti kokku loendushetkel riigis, aga ka igas asulas olevad inimesed, küsimata seda, kui kaua nad enne või pärast loendushetke selles kohas on olnud. Nii oli rahvaloendustel ka seni rahvaarvu mõõdetud. Uus viis oli aga alalise rahvastiku ehk püsielanikkonna, s.t vähemalt aasta riigis elanud (või elada kavatsevate) isikute loendamine. Järgmistel loendustel ongi kasutatud alalise rahvastiku määratlust. Erinevast määratlusest tulenev rahvaarvu erinevus on võrdlemisi väike siis, kui rahvastik on vähe liikuv, kuid suureneb inimeste mobiilsuse kasvades. 2000. aastal oli alaline rahvastik 1% võrra suurem tegelikust rahvastikust.

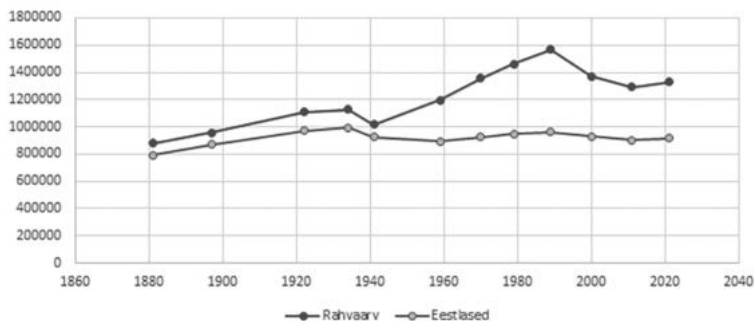
2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse korraldas Eesti riik, arvestades nüüd juba Euroopa Liidu reegleid (*Conference...* 2006; Euroopa... 2008; Komisjoni... 2010). Ka sellel loendusel oli küsimuste arv suur: peale Eurostati kohustuslike tunnuste esitati hulk lisaküsimusi, mida soovitasid Eesti teadlased, enamasti puudutasid need päritolu, keeleoskust ja tervist. Loendusel kasutati kolme ankeeti — isikuankeedile lisandusid eluruumi ja leibkonna ankeedid. Leibkonda käsitati majanduspõhisena — leibkonna moodustavad samas eluruumis elavad isikud, kellel on ühine majapidamine (lihtsustatult: külmkapp ja rahakott). Sellise käsituse korral võib eluruumis elada mitu leibkonda. 2011. aasta loendus korraldati Eestis kahel viisil — loendushetkel 31. detsembril 2011 kell 00.00 algas ankeetide täitmine vastajate poolt internetis, mis kestis pisut rohkem kui kuu aega, seejärel külastas loendaja neid leibkondi ja elurume, mille kohta loendusankeeti ei olnud täidetud, ning küsitles loendamata isikuid, sisestades ankeedivastused sülearvutisse. Eluruumide koordinaadid määrati satelliitnavigatsiooni süsteemi ehk GPSi abil (Tiit 2014a: 37).

MIDA RAHVALOENDUSED NÄITASID?

Eestis on rahvaloendused alati olnud sündmused, mis on pälvinud üldsuse suurt tähelepanu. Mis rahvaloenduse andmetest on olnud kõige põnevam?

Eesti rahvaarv ja eestlaste arv

Kuna Eesti rahvaarv on riikide võrdluses väga pisike (vt üldistavalt Ainsaar 1997), on rahva arvukus ja selle kõrval ka eestlaste oma olnud üks loenduste erutavamaid küsimusi (Tiit 2006).

Joonis 1. Eestis korraldatud rahvaloendused ajaskaalal ja rahvaarvu hinnangud loendustel. Joonisele on lisatud 2021. aasta 1. jaanuari andmed (registripõhiselt), kuigi loendushetk on meil alles aasta lõpul. Joonisel on loendushetkede andmed ühendatud sirglõikudega.

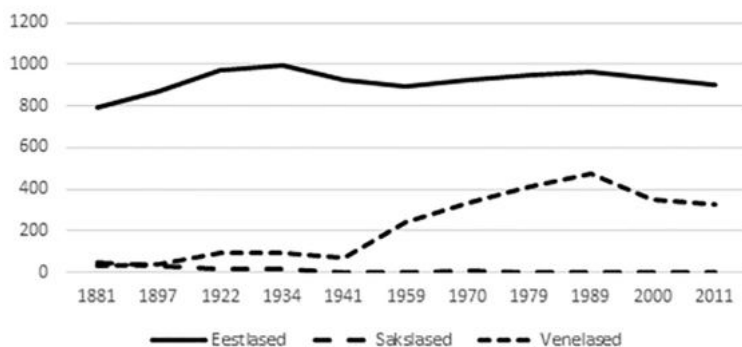
Joonisel 1 on rahvaarv esitatud murdjoonelise graafikuna, mille tippudeks on rahvaloenduse andmed, kusjuures loenduste vahed ei ole sugugi ühesugused. Tegelikult pole loendustevahe-line areng olnud alati sirgjooneline, eriti puudutab see 1897. ja 1922. aasta loenduse vahet, samuti 1934. ja 1959. aasta vahelist perioodi. Päris täpselt pole teada ka rahvaarvu muutumine 1897. ja 2000. aasta loenduse vahel.

Teadlastele ja poliitikutele on teinud muret kaks küsimust; esiteks rahvaarvu kahanemine või liiga aeglane kasvamine ning

teiseks eestlaste osakaalu vähenemine. 20. sajandi teise poole rahvaarvu võrdlemisi kiire kasv idast tulnud ulatusliku sisse- rände survele tegi murelikuks. Kuigi Eesti rahvaarv suurenes ajaloo väl- tel esimest korda üle poolteise miljoni inimeseni, langes eestlaste osakaal omal maal 61,5 protsendini.²

Eesti rahvastiku rahvuslik koosseis

Siit tulenebki teine mureteema — sisse- rändajate suur osakaal ja sellega seotud probleemid sisse- rännanute lõimumisega.

Joonis 2. Loendustel registreeritud arvukaimad rahvused (tuhandetes). Ene-Margit Tiidu joonis.

Andmed: stat.ee, Andmebaas, Rahvastik, tabelid RV0220, RV022U; *Eesti...* 1995–1997, I: tabel 2.1, lk 56–61; *Eesti...* 1934: tabel 21, lk 12; tabel 42, lk 26.

Jooniselt 2 võib järeldada, et rahva arvukus on muutunud ees- kätt rände tulemusena, sest põhirahvuse eestlaste arvukus on ol- nud võrdlemisi püsiv, kuigi pigem kahaneva suundumusega. Se- nise tipu — enam-vähem täpselt üks miljon — saavutas Eestis elavate eestlaste arv vahetult enne Teist maailmasõda, sõja lõpu- päeval langes see aga hinnanguliselt 800 kuni 850 tuhandeni (Tiit

²Vt *Eesti...* 1995–1997, I: tabel 2.1, lk 56.

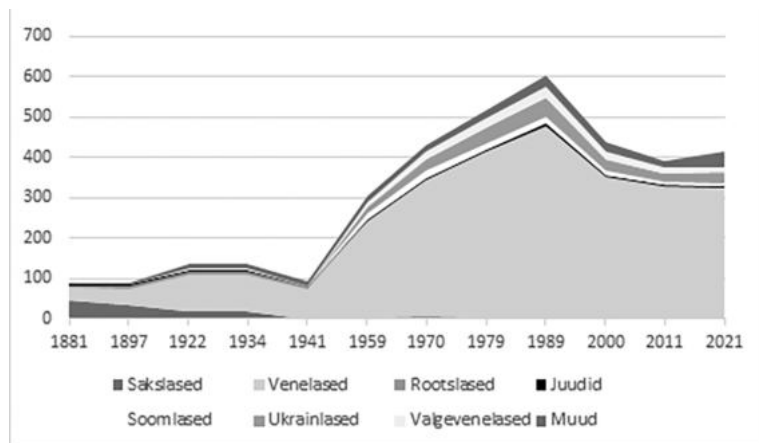
2018: 31). Hoolimata tagasilöökidest suurenes eestlaste arv Eestis kuni riikliku iseseisvuse taastamiseni, ulatudes 1989. aastal 965 000-ni, millele järgnes taas langus aktiivse väljarände tulemusena ning kümnendeid kestev negatiivse iibe periood. Viimasel kümnendil on eestlaste arv siiski jäänud püsima tasemel üle 900 000. Kuigi eestlaste loomulik iive kõigub — kord on positiivne, siis jälle negatiivne, on eestlaste arvu püsimisele kaasa aidanud viimaste aastate tagasiränne.³

Vähemusrahvuste osakaal Eestis piirdus kuni 1940. aastani umbes 12–13 protsendiga rahvastikust, hoolimata sellest, et Tartu rahuga oli Eesti külge liidetud Petserimaa, kus üle 2/3 rahvastikust olid venelased. Põline vähemusrahvus Eestis oli sakslased, kelle arv aga pidevalt vähenes, eriti pärast ümberasumist (*Umsiedlung*) Teise maailmasõja eel ja ajal. Sajandeid olid Eesti rannikul ja saartel elanud nn rannarootslased, kuid ka nendest lahkus (või põgenes) suur osa Teise maailmasõja ajal põlisele kodumaale. Peipsi ääres elasid juba mitu sajandit vanausulised venelased. Ühtlasi elas enamasti linnades juute ja tatarlasi, lõunapiiri ääres segaasustusega aladel lätlasi. Suviti rändas hobuvankritega siia ka mustlasi. Püsivalt elas neid siin siiski vähe. Sõja-aastail lahkus (põgenes) enamik vähemusrahvuste liikmeid Eestist, sõja järel aga algas laialdane sisseränne Nõukogude Liidust — esialgu lähipiirkondadest, seejärel üha kaugemalt (*Eesti...* 1995–1997, I: tabel 2.1, lk 56–61: stat.ee, Rahvastik, Ränne, tabelid RVR04, RVR08).

Meeste ja naiste arvukuse suhe

Meeste ja naiste arvukuse suhe nihkub paigast enamasti sõdade järel. Normaalselt sünnib poisse veidi rohkem kui tüdrukuid, kuid poiste pisut nõrgema tervise ja riskantsema elulaadi tõttu tasakaalustub meeste ja naiste arvuline suhe varem või hiljem tööea jooksul. Rahvastiku arengu seisukohast peetakse parimaks olukorda,

³Vt stat.ee, Rahvastik, Ränne, tabel RVR10.

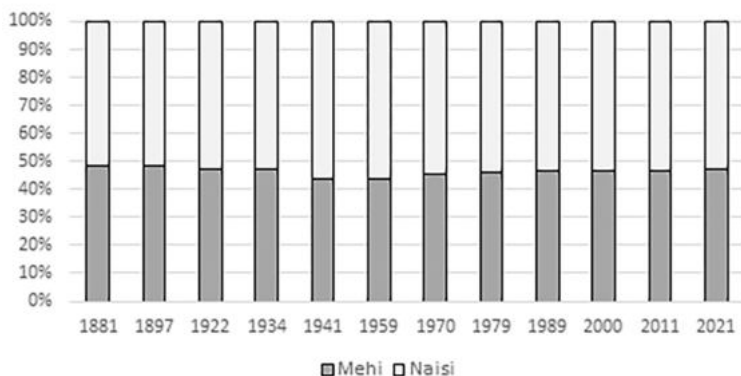
Joonis 3. Eesti vähemusrahvused rahvaloenduste andmetel (tuhanded; skaalapunktideks on rahvaloenduste aastad, kui vastav info laekus). Ene-Margit Tiidu joonis.

Andmed: stat.ee, Andmebaas, Rahvastik, tabelid RV0220, RV022U; *Eesti...* 1995–1997, I: tabel 2.1, lk 56–61; *Eesti...* 1937: tabel 21, lk 12; tabel 42, lk 2623.

kus meeste ja naiste arvukus on vanuserühmiti võrdne. Meeste ja naiste arvukuse suhe sõltub mitmest asjaolust, sh elukohast. Uuringud näitavad, et tänapäeval on linnad suuremad tõmbemagnetid just noorematele ja keskealistele naistele, seevastu mehed eelistavad sagedamini elada ja töötada maal (Servinski 2012). Nõukogude ajal oli tsiviilelus noortest meestest arvestataval määral nappus, sest suur osa neist oli sõjaväeteenistuses kodust kaugel ja üsna pikka aega. Tänapäeval on Eestis sooline ebauhtlus suurel määral seotud nii vanuse kui ka elukohaga: nooremates vanuserühmades on mehi rohkem maal, naisi linnas.⁴ Eakamate isikute puhul aga on naisi rohkem kõikjal, sest naiste oodatav eluiga on pikem, s.t eakaid naisi lihtsalt ongi rohkem.

⁴Vt stat.ee, Rahvastik, Rahvaarv ja rahvastiku koosseis, tabel RV0232U.

Kõige halvem oli meeste ja naiste arvuline suhe 1941. aastal, kui 100 mehe kohta oli 130 naist. Parem polnud olukord ka 1959. aastal, kui 100 mehe kohta oli 128 naist. Kõigi järgmiste loendustega olukord paranes: sõjapõlvkond kadus, asemele tulid nooremad. Sugude arvuline suhe püsis tasemel 100 mehe kohta 114 naist, nii oli olukord 1989., 2000. ja 2011. aastal. Sõjajärgses Eesti Vabariigis oli 100 mehe kohta 113 naist, praegu on 111. 19. sajandi rahvaloendused näitasid 100 mehe kohta 107 naist, põhjuseks ilmselt kõigi lühem eluiga ja naiste suremus sünnitusel. Vt joonis 4.

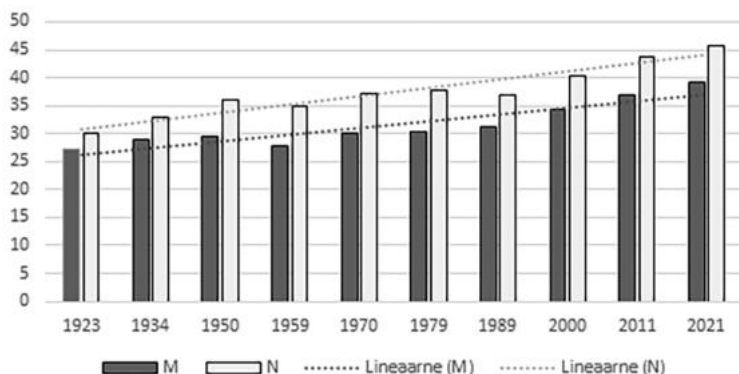

Joonis 4. Meeste ja naiste arvukuse suhe rahvaloenduste andmetel; neile on lisatud registritel põhinevad 2021. aasta 1. jaanuari andmed. Ene-Margit Tiidu joonis.
Andmed 1922 a. ... 1923; stat.ee, Rahvastik, Rahvaarv ja rahvastiku koosseis, tabel RV021.

Rahvastiku vananemine

Rahvastiku vanusele ei pööratud varasematel rahvaloendustel kuigi palju tähelepanu, ent tänapäeval on vananemine saanud üheks oluliseks rahvastiku murekohaks. Seda, et rahvastik vananeb, näitavad meeste ja naiste mediaanvanused eri kümnendi-

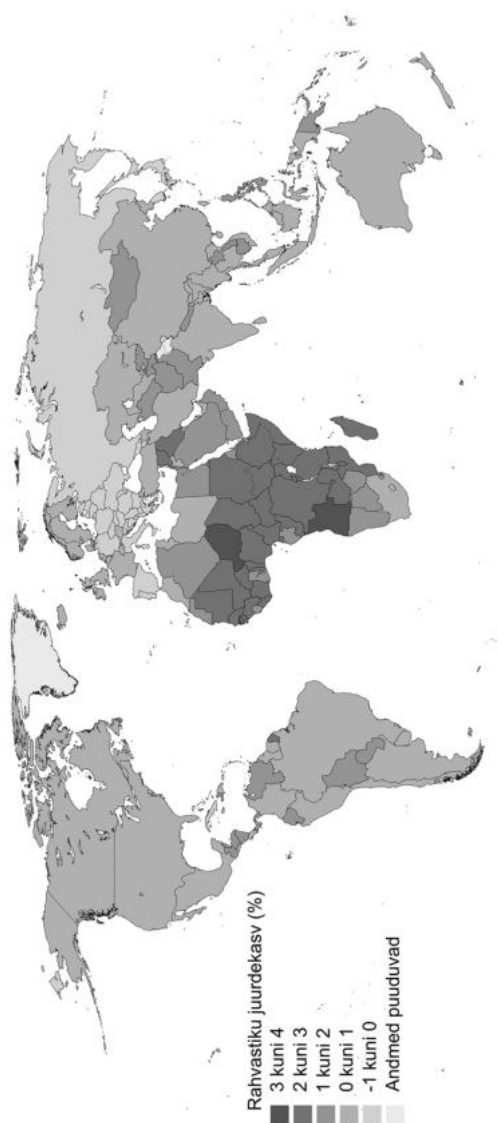
tel (vt joonis 5). Mediaanvanuse kasv näitab elanikkonna vananemist ja on seotud ka madala sündimusega. Teiselt poolt mõjutab mediaanvanuse tõusu oodatava eluea pikenemine, mis on positiivne suundumus.

Joonis 5. Meeste ja naiste mediaanvanuse muutumine. Loendusaaastatele on lisatud 1950. aasta ja 2021. aasta 1. jaanuari andmed. Ene-Margit Tiidu joonis.

Andmed 1922 a. ... 1923; stat.ee, Rahvastik, Rahvaarv ja rahvastiku koosseis, tabel RV021.

Jooniselt 5 on näha, et kui 1923. aastal olid pooled naised alla 30-aastased ja pooled üle 30-aastased, siis ligi sada aastat hiljem on see murdepunkt 15 aastat hilisem: pooled naised on ülejäänud pooled alla 45-aastased. Väga jämeda hinnanguna võib öelda, et tänapäeval on 45-aastaselt naisel veel pool elu ees. Meeste puhul on vastavad näitajad mõne aasta võrra väiksemad. Kuni 1979. aastani suurenes naiste ja meeste mediaanvanuse vahe, alates sellest aastast on see erinevus tasapisi vähenenud, kuid on praegu siiski üle kuue aasta; nii nagu selle näitaja puhul, on Eestis võrreldes teiste arenenud maadega väga suur ka meeste ja naiste oodatava eluea erinevus (Euroopa... s.a.).

Joonis 6. Rahvastiku ennustatav aastane muutus 2025–2030. ÜRO rahvastikuproгноos.

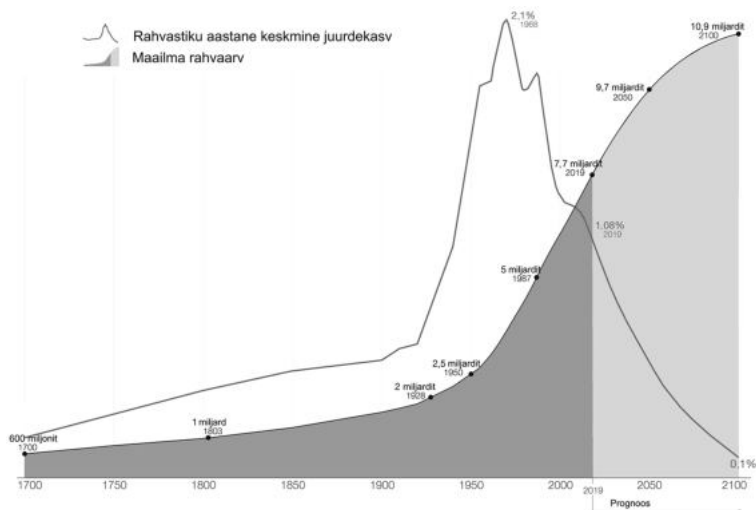
Allikas: population.un.org/wpp/Maps.

RAHVALOENDUSED TÄNAPÄEVAL

Traditsiooniline loendus

Rahvaloendus on ajaloo vältel olnud riikidele väga tähtis teabeallikas rahvastiku, aga ka mitme teise näitaja kohta. Kuna maailm järjest enam üleilmastub, kõik on seotud kõigiga, on rahvaloenduste korraldamist kogu maailmas hakanud juhtima ÜRO. Usaldusväärsete loendusandmete põhjal saadakse hinnanguid rahvaarvu kohta kogu maailmas (vt joonis 6), samuti Maa elanikkonna elujärje, tervise ja keskkonna kohta, ühtlasi kasutatakse neid andmeid Maa summaarse elanike arvu hindamiseks ja enustamiseks (vt joonis 7). Riikide arv, kus loendusi korraldatakse, kasvab järjest. ÜRO andmetel (World... 2011: 1) korraldati 2010. aasta rahvaloendus (mis toimus ajavahemikul 2005–2014) 227 riigis, kusjuures sel ajal oli üldse olemas 233 riiki. Rahvaloendusi on ajaloo vältel korraldatud riigiti väga erineval viisil, alates kivikeste paigutamisest linna keskväljakule (Missiakoulis 2010) ja lõpetades suurandmete tehnoloogia kasutamisega (Woodie 2018). 1853. aastal lepitati rahvusvahelisel statistikute kongressil kokku tänapäevase rahvaloenduse põhimõtted. Sellest ajast peale ja kuni 20. sajandi lõpuni on rahvaloendusi arenenud riikides korraldatud enam-vähem ühesuguse skeemi järgi: määratakse kindlaks loendushetk, koostatakse küsimustik ja moodustatakse loendusmeeskond, kelle ülesanne on käia läbi kõik riigi territooriumil paiknevad eluruumid ja küsitleda kõiki riigi elanikke, tehes seda tavaliselt leibkondade kaupa, s.t leibkonna kõigi liikmete kohta annab vastuseid üks isik — algselt oli selleks leibkonna pea. Leibkonna eluruumi asukoha (aadressi) ja kõik andmed isikute kohta märkis üles loendaja, kasutades selleks paberankeeti või kartongist loenduskaarti. Selline loendusmeetod töötas hästi olukorras, kus inimesed olid enam-vähem paiksed, elati koos leibkondadena ja kirjaoskuse tase oli ebaühtlane.

Traditsiooniline loendusmeetod on väga töömahukas ja sedamööda, kuidas inimtöö järjest kallines, muutus ka niisugune loendamine järjest kallimaks. 20. sajandi teisel poolel hakati kasutama mitmesuguseid muid meetodeid loendusandmete kogumiseks.

Joonis 7. Maa rahvaarv ja selle kasvukiirus ÜRO 2015. aasta ennustuse järgi.

Allikas: ourworldindata.org/world-population-growth.

Riikides, kus kirjaoskus oli piisaval tasemel, hakati kasutama ankeetide isetäitmist, mida oli Eestis katsetatud juba 1922. aasta loendusel (Tiit 2011: 32). Arusaadavalt tekkis sel viisil ankeete täites rohkem arusaamatusi ja eksitusi ning näiteks Nõukogude Liidus seda meetodit ei rakendatud: loendusankeete täitis loendaja. Isetäidetud ankeetide edastamiseks kasutati nii postiteenusid kui ka loendajaid, kes ankeedid kokku kogusid ja nende täidetust kontrollisid. Riikides, kus oli tõhus telefonivõrk, kasutati loendusel ka telefoniküsitlust. 21. sajandil on hakanud järjest rohkem levima veebiküsitlus, Eestis kasutati seda 2011. aasta loendusel (Tiit 2014a). Siiski ei ole seni ükski riik suutnud loendust korraldada ainult interneti kaudu — ka kõige levinuma internetikasutusega riikides on leibkondi (sh eriti üksikuid eakaid), kes internetti ei kasuta ja kelle loendamiseks tuleb kasutada teisi meetodeid. Eesti kogemus 2011. aastal näitas, et kolmandikku loendatavatest ei õnnestunud internetis loendada. Järjest rohkem asendab

paberankeeti ka arvuti — sedamööda, kuidas arvutid on odavnenud, on järjest rohkem riike hakanud paberil täidetavate ankeetide asemel kasutama ankeete arvutis, mis võimaldab kokku hoida töömahuka andmete ankeetidelt arvutisse sisestamise astme.

Loendusmetoodika areng

Kõigil rahvaloendustel on püütud loendajate töö hõlbustamiseks kasutada ka olemasolevat, s.t varem kogutud teavet. Nii on loendajatele enamasti abiks olnud loenduskaardid või linnaplaanid, kuhu on kantud loendamisele kuuluvad hooned ja eluruumid, samuti on sageli kasutatud varasemaid elanike elukohtade registreerimise andmeid. Loendusandmestikus aga neid andmeid enamasti ei kasutatud. Üldiselt on loendused olnud alates 20. sajandi keskpaigast suures osas riikides üsnagi sarnased (Kukutai, Thompson 2015; Ruotsalainen 2011). Siiski on viimastel aastatel loendusmetoodika hakanud muutuma, selle algatajaiks on olnud Euroopa riigid (Conference... 2006).

Kõige töömahukam ja ressursinõudlikum osa loendustööst on andmete kogumine riigi iga elaniku ja eluruumi kohta. Just seda tööosa on püütud mitut moodi vähendada (vt joonis 8):

- riikides, kus on olemas riiklikud registrid, püütakse kasutada võimalikult palju nende andmeid;
- andmeid, mida ei õnnestu saada, asendatakse mudeldatud andmetega;
- täieliku (kõikse) loendamise asemel kasutatakse osa tunnuste puhul valikuuringut.

Nagu öeldud, on sel puhul kõige aktiivsemad olnud Euroopa riigid. Hollandis rakendati traditsioonilist loendust viimati 1971. aastal, kui igalt leibkonnalt küsiti andmeid kõigi selle liikmete kohta (Statistics... 2014). Hollandlased on välja arendanud meetoodika valikuuringute andmete parimaks sobitamiseks loendusandmetega. Rootsis otsustas parlament 1995. aastal, et edaspidi korraldatakse loendusi täies ulatuses üksnes registripõhiselt (Bruhn 2001). Soomes korraldati 2000. aasta loendus registrite abil: andmeid saadi rohkem kui 30 registrist ja riiklikust

andmebaasist (Population... *s.a.*). Norras korraldati 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus üksnes riiklike registrite põhjal (Statistics... 2011). Ka Austrias korraldati 2011. aasta loendus ilma loendusandmedeta, üksnes registrite põhjal (Census... 2014).

Eurostat märgib eelistatava loendusmetoodika erinevuse kohta Euroopas, et Põhja-Euroopas rakendatakse registripõhist loendusmetoodikat, Kesk-Euroopas kombineeritud metoodikat, ingliskeelsetes riikides, samuti endistes idabloki riikides domineerib traditsiooniline loendus (Tiit 2014a: tabel 1, lk 10). 2021. aastal korraldataval loendusel lisandub registripõhist metoodikat rakendavaid riike, teiste hulgas jõudis n-ö Põhjamaade sekka ka Läti, kus loendatavad aasta algul loendust tähelegi ei pannud, sest kõik vajalikud andmed nende kohta võeti registritest (About... *s.a.*).

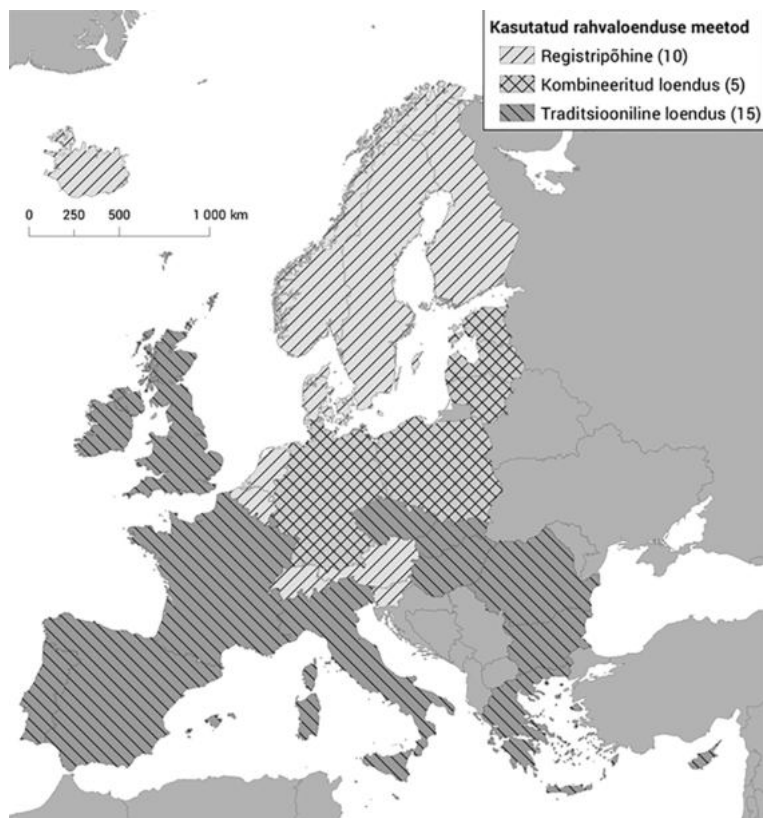
Loendusandmete täpsus

Rohkem täpsust!

Loendusandmete täpsus on senistel loendustel olnud alati suur murekoht: kuidas tagada, et kõiki inimesi loendataks (s.t loenduse tulemus ei oleks alakaetud), et keegi ei satuks loendatavate hulka korduvalt ja loendatavate hulgas poleks inimesi, kes loendamisele ei kuulu (et tulemus ei oleks ülekaetud), et kõik andmed saaksid kirja õigesti? Kuidas kontrollida loendusandmete kvaliteeti?

Varem oli peaaegu ainus võimalus andmeid kontrollida nn demograafiline meetod, mille puhul kontrolliti loendusandmete kooskõla muude rahvastikuprotsesside kohta kirja pandud andmetega. Nii selgus, et 1934. aasta rahvaloendus Eestis oli võrdlemisi hästi kooskõlas eelmise rahvaloenduse tulemustega, arvestades vahepealse aja (134 kuu) loomulikku iivet (26 897 inimest), rändesaldot (miinus 7253 inimest) ja Lätile loovutatud ala Peterimaal (1887 inimest), “juurde leiti” 1597 inimest, kusjuures selgus, et need olid põhiliselt vastsündinud, kes olid sündinud enne loendushetke, kuid keda ei olnud veel perekonnaseisuametis registreeritud (Tiit 2011: 39).

Tänapäeval rakendatakse loendusandmete kvaliteedi kontrollimiseks statistilisi meetodeid, näiteks kaetuse hindamiseks on

Joonis 8. 2011. aasta loendusvooru ajal rakendatud meetodika Euroopa Liidu riikides. Egert Indresi joonis.
Andmed: UNECE.

tavapärane järeloendus (Kukutai, Thompson 2015), mille tulemuste võrdlemisel põhiloendusega on võimalik hinnata kummagi loenduse kvaliteeti. Seda meetodit rakendati ka Eesti 2000. aasta loendusel (Tamm 2001), kuid piisava tõhususe saavutamiseks nõuab see täiendavat ressursikulu.

Kõige perspektiivikam on loendusandmete kontrollimine, kui võrrelda neid mõne muu andmeallikaga. Seda kasutatakse üha sa-

gedamini vastavalt sellele, kas riigis on olemas usaldusväärseid andmekogusid.

Seniseid loenduskogemusi kokku võtvas artiklis nendivad Ta-hu Kukutai ja Victor R. Thompson (2015), et kuigi ala- ja ülekae-tus standardse kaetuse hinnangu puhul tasakaalustavad vastastik-ku teineteist, on enamikus riikides loendustulemused alahinnatud. Alakaetus on rahvastikurühmade lõikes ebaühtlane, eriti avaldub see noorte meeste ja laste puhul. Mõned autorid märgivad ka se-da, et hoolimata tehniliste vahendite kiirest arengust ei parane loenduse täpsus, vaid vahel isegi halveneb. Eesti kogemus näi-tas, et kahe viimase rahva ja eluruumide loenduse puhul 2000. ja 2011. aastal oli alakaetus hoolimata loendusmeeskonna pingutus-test 2,3% (Tiit 2014a).

Traditsioonilisel rahvaloendusel kogutud andmete kvaliteedi kohta kehtib tõsiasi, et üldiselt ei ole empiirilised andmed täpsed ja vajavad kontrollimist ning täpsustamist. Raportitest ja aruan-netest aga selgub, et loendustel ei ole empiirilisi andmeid sageli kontrollitud ega täpsustatud (Kukutai, Thompson 2015).

Vähem täpsust!

21. sajandil on aga tekkinud uued probleemid isikuandmete tur-vamise tõttu. Isikuandmeid on võimalik kasutada isiku huvide kahjustamiseks, mistõttu on nende kaitsmiseks tekkinud ka uus juriidikavaldkond. See puudutab ka rahvaloenduse andmete aval-damist. Tõepoolest, kui selgub, et Metsaküla külas elab ainult üks inimene — Eestis oli ühe elanikuga külasid 2011. aasta loenduse ajal 52⁵ —, siis iseloomustab kogu info, mis selle küla kohta an-takse, otseselt ka seda inimest. Olukord pole palju parem siis, kui külas elab kaks inimest (niisuguseid külasid oli 79). Seda arvesta-des avaldas Eurostat enne 2011. aasta rahvaloendust eeskirja kon-fidentsiaalsuse reeglite kohta (Euroopa. . . 2008), mis nägi ette, et avaldatavates absoluutsageduste tabelites ei tohi olla arve 1 ega 2.

⁵Vt stat.ee, Rahvastik elukoha (asula), soo ja vanuse järgi, tabel RL003.

Loendustöötajad, kes seni olid pingutanud selle nimel, et saada võimalikult täpseid andmeid, olid nüüd sunnitud andmete täpsust vähendama. Selleks oli ette nähtud mitu võimalust. Üks lihtsamaid on näiteks mõnes lahtris arvude asendamine sümboliga (punktiga), kuid selle juures tuleb arvestada kaudse tuvasutamise võimalust: tabelis esitatud summade põhjal on võimalik arvutada “peidetud” väärtused.

Eestis valiti tabelite nõuetele vastavaks teisendamise teeks 2011. aastal ümardamine (alusel 3)⁶ (Tiit 2014a). Nii saadi tabelites lahti arvudest 1 ja 2, tähelepanelikum vaatlaja märkab, et loendusandmetes jaguvad absoluutsete sageduste väärtused kõik kolmega (v.a mõni erandtunnus, mille puhul konfidentsiaalsuse nõuet ei ole, näiteks vanus). Muidugi tekitas see segadust. Paljusid tunnuseid sisaldavates tabelites tuli ümardamist rakendada korduvalt ja selle tulemusena suurenes ebatäpsus, polnud ka tagatud tabelite (kuupide) marginaaltabelite⁷ kooskõla. Juhtus ka, et konfidentsiaalsuse huvides nulliks muudetud tabeliväärtused häirisid tarbijaid, loenduskomisjonile tuli näiteks selliseid kirju: “Miks loendusandmed näitavad, et meie külas ei ole ettevõtjaid, tegelikult ma ju olen ja ma märkisin seda ka loendusel.”

Konfidentsiaalsuse reeglid kehtivad ka 2021. aasta loendustulemuste avaldamisel, kusjuures seekord on andmete “risustamise” metoodika kõigile Euroopa Liidu riikidele ühesugune (Recommendations... 2017; Report... 2018). Metoodika väldib mõnda varasemat kitsaskohta (nt marginaaltabelite kooskõla puudumine), kuid esialgu pole selge, kui suuri moonutusi see põhjustab

⁶Ümardamisel alusel 3 toimitakse järgmiselt: kui ümardatav arv jagub kolmega, jäetakse see muutmata; kui arvu jagamisel kolmega tekib jääk 1, siis vähendatakse arvu ühe võrra; kui arvu jagamisel kolmega tekib jääk 2, siis suurendatakse arvu ühe võrra. Selle alusel asendatakse tabelilahtrid, kus on arv 1, nullidega, ja tabelilahtrid, kus on arv 2, kolmedega.

⁷Mitut tunnust sisaldavaid tabeleid nimetatakse kuupideks või ka hüperkuupideks (kui tunnuseid on neli või rohkem). Nendest tabelitest on võimalik saada kõigi neis sisalduvate üksiktunnuste tabelid, tunnusepaaride tabelid jne. Neid nimetatakse marginaaltabeliteks.

üsnagi väikese rahvaarvuga riigi puhul, kui absoluutsageduste tabelites on palju võrdlemisi väikseid arve.

Loenduseeskirjade ja -reeglite kehtestamisel ning kohustuslike loendustunnuste loetelu koostamisel asuvad koordinaatorid — niihästi ÜRO kui ka Eurostat — Skylla ja Charybdis vahel. Ühelt poolt oleks soovitatav saada võimalikult hea kvaliteediga andmeid võimalikult paljude tunnuste kohta ja seda võimalikult kõigist riikidest hästi võrreldaval kujul (mille tagab ühesugune ja täpselt rakendatud metoodika). Teiselt poolt tuleb arvestada, et loendus on kallis ja ressursimahukas, mis muu hulgas vajab mitmekülseid oskusi ja ekspertiisivõimet, mida sugugi kõigil vaesematel ja madalama arengutasemega riikidel piisavalt ei ole. Samal ajal ergutatakse loendusmeetodite valikul uuenduslikkust, kogemuste vahetamist ja paindlikkust.

Eurostat, mis koordineerib loenduse korraldamist võrdlemisi ühtlase ja kõrge arengutasemega riikides, on käesoleval sajandil olnud loenduste harmoniseerimisel väga edukas. Riikide esindajate nõupidamistel kinnitati 40 kohustuslikku väljundtunnust ja ka nende kasutatavad liigendused (skaalad). 2011. aasta loenduse eel tehti teatavaks ka kohustuslikud hüperkuubid (mitmetunnuselised tabelid), mida kõigilt riikidelt täidetuna oodatakse. Niisugune ühiste tabelite standardi kehtestamine, mis küll esialgu mõjus riikide esindajatele ehmatavalt, oli Eurostati jaoks suur edulugu (Komisjoni... 2010). See, kuidas vajalik info kogutakse, jäeti aga riikidele otsustada. Põhilised võimalused, mida kasutati, olid registritest andmete võtmine ja traditsiooniline küsitlemine. Võimalusi on siiski rohkem. Omapärane on Prantsusmaa metoodika, mida aga ükski teine riik ei kasuta: nn libisev (*rolling*) loendus, mille korral kogu rahvastik on jaotatud viieks osaks ja neid osi loendatakse järjestikustel aastatel. Lubatud on ka valikuuring, niihästi loendusega koos teostatav kui ka varasem (Euroopa... 2008; EU legislation... 2019).

Valikuuring ja statistilised mudelid

Kõikse loenduse asemel valikuuring?

Valikuuring, mille korral kogu rahvastiku asemel küsitletakse sellest vaid osa — nn valimit ning tulemusi üldistatakse kogu rahvastikule, on teine võimalus kõikse küsitluse kõrval, mida on loendustel juba pikka aega kasutatud. Enamasti on see avaldunud nn pika ja lühikese küsimustikuna: kogu rahvastik täidab lühikese küsimustiku, valimisse kuuluvad isikud aga pika. Niisugust metoodikat on Ameerika Ühendriikides enne 2010. aastat korduvalt rakendatud. Sellist küsitlusviisi kasutati ka Nõukogude Liidus korraldatud rahvaloendustel: näiteks 1970., 1979. ja 1989. aastal küsiti töökoha ja ameti andmeid iga neljanda leibkonna liikmetelt (*Rahvaloendused...* 1997: 23). Eluruumi kohta küsiti Nõukogude Liidus andmeid esimest korda 1989. aastal ja ka siis esitati küsimus ainult 25% eluruumide elanikele.

Valikuuringu metoodika usaldusväärsus sõltub suurel määral valimi määramisest. Kui valim on esinduslik või mõistlikult moodustatud ja töötlemisel seda moodustamist arvestatakse, siis on võimalik saada piisavalt usaldusväärsed (ette määratud täpsusega) tulemusi koos juhuslikkusest põhjustatud vea hinnangutega, mis kõikse uuringu puhul puuduvad (Traat, Inno 1997: 11, 14). Kui valimi moodustamisel ei ole selle esindavust jälgitud, võivad tulemused olla kallutatud. Selles mõttes on ebasoovitav ka vabatahtlik “pikale” küsimustikule vastamine, mida mõnes riigis rakendatakse, sest sageli ei esinda vabatahtlikud koguelanikkonda adekvaatselt, vaid on keskmisest aktiivsemad ja haritumad (Lehto, Traat 2020).

Valikuuringute andmeid kasutavad täienduseks registrite andmetele ka mitu riiki, kes korraldavad loenduse küll registripõhiselt, kuid kellel jääb registritest saamata teave mõne üksiku tunnuse kohta. Seda meetodit soovitab ÜRO (Kukutai, Thompson 2015) ja aktsepteerib Eurostat (Euroopa... 2008; Komisjoni... 2017; EU legislation... 2019) ning seda on edukalt kasutanud riigid (nt Norra ja Holland), kus loendus on korraldatud põhiliselt

registrite alusel (Population... s.a.; Statistics... s.a.; Census... 2014).

Imputeerimine ja modelleerimine

Oluline statistiline protseduur, mida loendusandmete puhul kasutatakse ja mille kasutamise nii Eurostat kui ka ÜRO vastuvõetavaks tunnistavad, on imputeerimine, s.t andmelünkade täitmine statistiliste hinnangute abil. Andmelünkade tekkimise põhjus võib olla kas info puudus (vastamata jätmine, tehniline tõrge) või kontrollimisel avastatud ja kõrvaldatud vigane vastus. Imputeerimisülesandeid on kaht tüüpi — üksikväärtuse imputeerimine ja objekti (isiku või leibkonna) imputeerimine. Imputeerimise puhul on võimalik kasutada täiendavat informatsiooni, näiteks eelmise loenduse andmeid. Teine võimalus on statistikateoorias arendatud imputeerimismeetodite kasutamine kas puuduva väärtuse ennustamiseks olemasolevate põhjal või väärtuse/objekti asendamiseks sarnase väärtuse/objektiga. Loenduse aruandes on ette nähtud niihästi üksikväärtuste kui ka objektide imputeerimise määra esitamine (Principles... 2017). Eestis täiendati 2011. aasta loendusandmeid peamiselt registrite abil (Tiit 2014a).

Peale nimetatud ja üldkasutatavate statistikaprotseduuride on loendusandmestiku kvaliteedi parandamiseks mõnikord vaja andmestikus ilmnevate probleemide lahendamiseks rakendada statistika meetodeid (Kukutai, Thompson 2015). Üks selliseid probleeme on isikute ja nende elukohtade sidumine (Difficult-to-measure... 2008), mida põhjustab aadressandmete ebatäpsus (näiteks puuduvad korterinumbrid), isikute elamine mitmel aadressil või ka vastajate soovimatus oma täpset ja õiget elukohta isevastamisel näidata (sh internetis). Isegi küsitluse korral võib juhtuda, et eluruumis kinnitatakse elavat nii palju inimesi, et nad sinna füüsiliselt kuidagi ära ei mahuks (nt Eesti 2011. aasta loendusel märgiti üle 30 juhu, kus ühes toas elab kümme või rohkem inimest).⁸ Seda enam on see võimalik internetis vastamisel.

⁸Vt stat.ee, Andmebaas, Rahvaloendused, 2011. a Rahvaloendus, tabel RL0208.

Puuduva või ilmselt ebaõige teabe korral kasutatakse leibkondade paigutamist nende tõenäostesse eluruumidesse mingi juhusliku mehhanismi alusel, mis tõenäoliselt tagab tegelikkusele lähedase jaotuse. Mõnel määral on seda meetodikat kasutatud mitmes riigis, kuid enamasti aruanded seda ei näita.

Mida loendusel küsitakse?

Aja jooksul on loendusküsimustikku venitatud aina pikemaks ning üksikasjalikumaks. Andmeid kogutakse nii üksikisikute, perekondade, leibkondade, eluruumide kui ka hoonete kohta. Omaette teema, mis võib veel lisanduda (oli Eestis 2000. aastal), on leibkonna aiandus- ja põllumajandustegevus oma tarbeks. On aga ka riike, kus loendusküsimuste arvu piiratakse ja selle asemel tehakse täiendavaid valikuuringuid (näiteks USA).

Alates 2011. aastast on Euroopa Liidu liikmesriikide jaoks kohustuslike väljundtunnuste loetelu ühine. 2021. aastaks valmistudes otsustas Eurostat, et uusi tunnuseid ei lisata, pigem lihtsustatakse väljundit mõne skaala lihtsustamise teel (EU legislation... 2019).

See pole aga sugugi kõik, mida loendustel küsitakse või mõeldakse. Igal riigil on õigus lisada küsimusi, mis pakuvad riigi üldsusele suurt huvi ja mille esitamine on riigis loendustel traditsiooniline. Seda õigust kasutatakse mitut moodi: on riike, mis piirduvad kohustusliku programmiga (nt Läti 2011. aasta loendusel, vt 2011 Population... s.a.), teised seevastu korraldavad loenduse kaudu põhjalikke sotsiaal-majanduslikke uuringuid. Viimaste hulgas on ka Eesti, kus kohustuslikele loendustunnustele lisatakse teadlaste soovil etnokultuurilisi ja tervise enesehinnanguid kajastavaid tunnuseid. Peale nn eurokohustuslike tunnuste selgitati 2011. aasta rahvaloendusel vastajate rahvus ja emakeel,⁹ veel olid ankeedis küsimused võõrkeelte oskuse, murde-

⁹Rahvust on küsitud kõigil Eestis korraldatud rahvaloendustel, kuid erinev on olnud ette antud loetelu, mille hulgast rahvus valida. 1959.–2011. aasta loendustel oli rahvus vaba vastusega küsimus, s.t vastaja sai ise oma rahvuse märkida. Keele kohta küsiti 1881. ja 1897. aastal kee-

keelte oskuse, religiooni, vanemate ja vanavanemate sünniriigi ning tervise ja toimetulekuga seotud enesehinnangu kohta. Nagu Eestis juba esimestest omariikluseaegsetest loendustest peale kombeks, toimus enne loendusankeetide kinnitamist elav diskussioon huvirühmade ja loendusmeeskonna vahel, sest loenduselt soovitakse saada vastuseid väga paljudele küsimustele. Lisaks toodi argumendiks väide, et see on ju viimane küsitlusega rahvaloendus, sest oli teada riigi kavatsus järgmisest korrast peale minna üle registripõhisele loenduse korraldusele. Suurt hulka lisaküsimusi rahvaloendusel toetab ka Eesti avarate võimalustega statistikaseadus (Riikliku... 2019). Nii juhtuski, et 2011. aasta rahvaloendus Eestis oli inimese kohta üks kallimaid (Puur jt 2013).

2021. AASTA RAHVA JA ELURUUMIDE LOENDUS EESTIS

Kaksteist aastat ettevalmistustööd

Juba 2011. aasta rahvaloenduse eel vaieldi Eestis, kas ollakse valmis registripõhiseks rahvaloenduseks. Julgemad visionäärid arvasid, et see on võimalik, kuid korraldusmeeskond oli pigem konservatiivne ja väitis, et Eesti registreid, mis küll süsteemina toimivad, ei ole veel piisavalt kontrollitud ega testitud ning need ei kata veel päris kõiki loendustunnuseid. Seetõttu langetati otsus kombineeritud meetodi kasuks, mis veebiloenduse suure osakaalu tõttu kujunes edukaks. Otsekohe otsustati, et järgmine loendus korraldatakse registripõhisena nagu Eesti e-riigi kuvandile kohane. Meetodiline ettevalmistustöö algas juba 2010. aastal — alustati registripõhise rahva- ja eluruumide loenduse (REGREL) meetodika projekti (Puur jt 2013), mis aga andis kavandatavale registripõhisele loendusele juba ette negatiivse hinnangu, aluseks registrete olukord ja võimekus 2012.–2013. aastal, kui osalt tugineti isegi eelmisel kümnendil kogutud andmeile.

lelist kuuluvust vastusevariantidega sakslane, venelane jt. 1922. aastal küsiti harilikku keelt, 1934. aastal tavakeelt, 1941. aastal keelt ei küsitud, aastail 1959–2011 küsiti emakeelt.

Samal ajal tehti Statistikaametis ja ka Tartu ülikoolis tõsist tööd registritega. Registrite põhjal hinnati 2011. aasta loenduse kaetust (Tiit 2012) ja töötati välja algupärane indeksipõhine meetodika rahvaarvu korrapäraseks hindamiseks (Tiit jt 2012; Maasing 2015; Tiit jt 2017; Tiit 2017), mis pärast mitu aastat kestnud testimist võeti alates 2016. aastast kasutusele Statistikaameti rahvastikustatistikas.

Ettevalmistustöö käigus selgus, et Eestis on üldiselt hästi toimiv riiklike registrite süsteem, mille suur eelis on süsteemsus, s.t registriobjektide (isikud, eluruumid, hooned, ettevõtted) identifikaatorite süsteem võimaldab registreid omavahel siduda ja ühtlasi ka kõiki objekte tegeliku ruumiga seostada. Statistikaametil on kõigi riiklike registrite pidajatega hea koostöö, mille tagavad Eesti seadused, kusjuures täidetud on kõik isikuandmete kaitse eeskirjad: Statistikaametis töötatakse üksnes otsest tuvastamist mittevõimaldavate ehk anonüümitud andmetega, kust isikukoodid ja nimed on eemaldatud, seega pole ühelgi andmetega töötaval isikul võimalik aru saada, kes on tegelikkuses see inimene, kelle andmeid ta oma töös kasutab. Ettevalmistusaja vältel leiti üles ja kõrvaldati registrite süsteemi puudusi, registreid täiendati loenduseks vajalike tunnustega (nt töötamise tegeliku koha geograafilised andmed, sest töötamise koht ei lange alati ühte töökoha ametliku aadressiga, mis on tihti n-ö peakorteri või kontori oma), arendati välja registrite ja Statistikaameti vaheline andmevahetuskeskkond. 2016. aastal korraldatud prooviloendusel selgus, et registrite põhjal oli võimalik kokku panna peaaegu kõik loendustunnused, kusjuures põhiliselt oli tunnuste kvaliteet väga hea, nt üksiktunnuste lünki oli vähem kui 1% juhtudest (vt Statistikaamet 2017), mis oli vähem kui 2011. aasta loendusel (Tiit 2014a).

Siiski jäi lahendamata üks küsimuste pundar, mille sõlmeks oli püsielukoht.

Elukoht

Püsielukoht

Püsielukoht ehk alaline elukoht on rahvusvaheliselt määratletud loendustunnus. See on eluruum, kus isik on elanud või kavatseb elada vähemalt 12 kuud, kuid siin on erandeid:

- kui isik õpib kõrgkoolis või keskkoolijärgses kutsekoolis, on tema püsielukoht õppeasutuse asukohas;
- kui isik õpib üldhariduskoolis, on tema püsielukoht vanema (vanema) püsielukohas;
- kui isik töötab oma perekonna püsielukohast erinevas kohas ja tal on ka selles kohas elukoht, aga ta käib korrapäraselt oma perekonna juures ja veedab seal suurema osa oma jõudeajast, arvestatakse tema eluasemeks perekonna püsielukoht.

Püsielukoht on oluline tunnus ka seetõttu, et selle kaudu määratakse leibkonnad ja perekonnad: leibkond on samas eluruumis elavate isikute kogum (alternatiivse leibkonnamääramise puhul on peale selle vajalik ka leibkonnaliikmete ühine majandamine). Ka perekonna määramise puhul on peale perekonnaliikmete vaheliste seoste vajalik ühise püsieluruumi olemasolu.

OECD järgi pole see siiski ainus statistikas rakendatav püsielukoha määramine (Household... 2013). Esitatud definitsioonile vastava püsielukoha kõrval on rahvastikustatistikas kasutusel veel tegelik elukoht (kus isik loendushetkel elab, kuid mille korral puudub 12-kuulise elamise nõue), ning seaduslik (legaalne) ehk registreeritud elukoht. Enamasti ei erine need elukohad omavahel kuigi palju. Registripõhise loenduse korral on kõige loomulikum kasutada inimese seaduslikku elukohta.

Seaduslik elukoht

Inimeste elukohti on registreeritud ühel või teisel viisil juba sajandeid, kusjuures registreerimise koht võis olla kirik, vallavalitsus, linna aadresslaud, majavalitsus või rahvastikuregister. Ka sõjaeel-

ses Eesti Vabariigis oli elukoha registreerimine kohustuslik, isegi ajutised elanikud, näiteks suvitajad, pidid oma elukohamuutuse registreerima. Registriandmeid kasutati rahvaloenduste korraldamisel abiteabena, nt loenduspiirkondade kujundamisel, kuid need ei asendanud loendusandmeid. Registreerimine muudab inimese jaoks tema elukoha seaduslikuks ehk legaalseks.

Elukoha registreerimise korraldus, sh kohustuslikkus, on riigiti erinev. On riike, kus tegeliku elukoha kiire registreerimine elukoha vahetuse või riiki saabumise järel on kohustuslik ja selle eiramisega kaasnevad sanktsioonid. On riike, kus enda sissekirjutamise võimalus mõnda linna on eriline hüve, mida käsitatakse näiteks palgalisana. Nii oli Moskva “propiska” nõukogude ajal ihaldusväärne väärtus. Paljudes riikides (nt ka Soomes) sõltub mitu olulist teenust (postiteenus, tervishoid jne) registreeritud elukohast. Kuigi selline korraldus peaks innustama inimesi oma elukohta (õigesti) registreerima, võib selle mõju olla ka vastupidine.

Tänapäeval on Eestis elukoha registreerimine küll kohustuslik, kuid riik ega kohalikud omavalitsused ei kontrolli, kas inimesed on oma elukohana registreerinud tegeliku püsielukoha või registreerivad end eluruumidesse, mis paiknevad teatavaid soodustusi pakkuvates piirkondades (prestiižne kool, hea lasteaed, tasuta ühissõiduki kasutamine jm). Kohalikud omavalitsused on huvitatud võimalikult suurest (registreeritud) elanike arvust ja seetõttu vaatavad mõnigi kord läbi sõrmede oma piirkonda registreeritud libaelanikele. Seetõttu võib inimese tegelik elukoht, kus ta elab suurema osa aastast, erineda tema rahvastikuregistris registreeritud elukohast (Äär 2017; Solnask *s.a.*). Hinnanguliselt võib oma registreeritud elukohast erinevas elukohas elavate inimeste osakaal ulatuda viiendikuni rahvastikust (Puur, Sakkeus 2020).

See tõsiasi on oluline takistus rahvaloenduse korraldamisel siis, kui eesmärgiks on seatud jälgida inimeste püsielukoha määramisel selle formaalset määratlust ning hinnata adekvaatselt leibkondade ja perekondade koostist ja arvu.

Võrdlemisi täpselt õnnestub loendatava isiku püsielukoht määrata siis, kui loendaja suhtleb loendatavatega silmast sil-

ma (vajaduse korral selgitades ka seda, kui kaua on isikud vaadel-davas elukohas elanud ja missugused on nende edasised kavatsu-sed), ja viibides ise loendatavas elukohas, märgib täpselt üles sel-le aadressi. Siiski on ka sel juhul võimalik, et vastaja annab leib-konnaliikmete kohta väärandmeid, nt jätab mõne leibkonnaliikme nimetamata või arvab leibkonnaliikmete hulka ajutise elaniku või lahkunu.

Hoopis väiksema täpsusega õnnestub isikute püsieluruume tuvastada interneti või ka telefoni teel korraldatud loendusega. 2011. aasta rahvaloendusel märkisid nendest inimestest, kelle te-gelik elukoht erines registreeritud elukohast, hinnanguliselt ligi pooled internetis vastates registreeritud elukoha tegelikuks elu-kohaks (Tiit 2016).

Seaduslik elukoht rahvaloendusel

Registriandmete kasutamine rahvaloenduse andmetena on igati tänapäevane ja mõistlik lähenemine, eriti sellises riigis nagu Ees-ti, kus digitehnoloogia on kõrgel tasemel. 2021. aasta loendusel aktsepteerib Eurostat legaalse ehk registreeritud eluruumi esita-mist püsieluruumi asemel (Household. . . 2013). Ometi ilmneb re-gistreeritud elukoha kasutamisel loenduse püsielukohtadena mitu kitsaskohta.

Kõigepealt: kuna Eestis nagu suuremas osas teisteski riiki-des ei kajasta ükski register registreerimata kooselupaare, on nii-suguste paaride määramisel oluline tunnus ühine tegelik eluruum, mis aga ei tarvitse olla ühine registreeritud elukoht.

Märksa suurem probleem on aga see, et mingite hüvede saa-miseks registreeritakse vahel oma eluruumiks koht, kus tegeli-kult ei elata. Samuti see, et elukoha vahetamisel ei kiirustata uut elukohta registreerima, vaid formaalselt jätkatakse (vahel aastate vältel) “elamist” vanas elukohas. Mõnikord võib põhjuseks olla ka üürileandja soov, kes mitmel põhjusel eelistab “musta” üüri-lepingut, millele lisandub üürnike arvamus, et üüritud eluruum on vaid ajutine eluase, mida pole tarvis registreerida.

Seega on neis riikides, kus elukoha täpne registreerimine on kohustuslik ja seda kohustust jälgitakse, võrdlemisi lihtne loendusel kasutada registrites märgitud elukohti püsielukohana. Kui aga riigis tegeliku elukoha kiire registreerimise kommet ei ole, tuleb tegeliku elukoha määramiseks kasutada lisaandmeid ja -meetodeid.

Eesti 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse kogemused

See rahvaloendus korraldati kombineeritud meetodil: registreid kasutati osa ankeediküsimuste vastuste eeltäitmiseks, õppimise andmed võeti otse registrist. Kõigile püsielanikele anti võimalus täita ankeet internetis, nii saadi 2/3 rahvastiku andmed, ülejäänuid külastas loendaja ja intervjueris neid, sisestades vastused arvutisse. See loendus oli õppetund, mis näitas klassikalise küsitlusloenduse probleeme tänapäeva tingimustes:

- hoolimata kõigist pingutustest jäi 2,3% rahvastikust loendamata;
- inimeste tegelikke elukohti õnnestus kõige täpsemini kindlaks teha silmast silma küsitluse käigus, kuid ka see teave ei olnud 100% adekvaatne;
- neist, kelle registreeritud elukoht erines tegelikust elukohast, märkisid internetis pooled tegelikuks elukohaks registreeritud elukoha;
- teise leibkonnaliikme antud ehk *proxy*-vastuste hulgas oli palju vastuolulisi andmeid, sh selle kohta, kas inimene elab Eestis või välismaal, samuti hariduse, keeleoskuse jm kohta.

Selle loenduse tulemuste (vastuste adekvaatsuse) hindamisel kasutati erinevalt varasematest loendustest suurt hulka duplikaatankeete (duplikaatankeetide arv oli u 10% loendusankeetide koguarvust), mille kogumise eesmärgiks oli loendustulemuste, sh *proxy*-vastuste adekvaatsuse kontrollimine. Peale ankeediseste loogiliste kontrollide, mis olulise osa ekslikke vastuseid välistasid, tehti ka ankeetideüleseid kontrolle, mis täiendavalt avastasid ekslikke vastuseid.

Rahvastikustatistika indeksipõhine metoodika

Rahvaarvu hindamine

2011. aasta rahvaloenduse järel sai selgeks, et loendustulemused ja traditsiooniline rahvastikustatistika ei anna Eestis piisavalt täpseid tulemusi. Näiteks eri meetoditel (traditsiooniline rahvastikuarvestus ja loenduse andmed) saadud rahvaarvu hinnangu erinevused ulatusid 2011. aasta rahvaloenduse järel 5%-ni (Tiit jt 2018). Et saada täpsem tulemus ja ühtlasi võimalus hinnata rahvaarvu ka loendustevahelisel ajal, otsustati kasutada rahvaarvu hindamiseks rahvastikuregistri kõrval veel võimalikult paljusid riiklike registreid (Maasing 2015; Tiit jt 2017; Tiit 2017). Nii töötati välja residentsuse indeks, mis omistatakse igal aastal igale potentsiaalsele riigi elanikule ja mis näitab tõenäosust, et see isik on vaadeldaval aastal riigi püsielanik. Indeksi aluseks on elumärgid, s.t registritesse jäädvustatud dokumentaalsed jäljed inimese tegevuse või riigis viibimise kohta (Zhang, Dunne 2015), ja indeksi leidmiseks kasutati logistilise regressiooni metoodikat. Pidevalt täpsustatakse elumärkide kaalusid, arvestades nende tõhusust eelnevatel aastatel. Metoodikat testiti uuringuandmete abil mitme aasta vältel ja saadi uuringute andmetega hea kooskõla, mis kinnitas selle kasutamise usaldusväärsust. Residentsuse indeksi metoodika võimaldas hinnata loenduse alakaetust (Tiit 2012) ja registreerimata välisrännet ning anda usaldusväärse hinnangu rahvaarvule (Tiit jt 2012; Maasing 2015) ja selle muutustele aastate kaupa. Ühtlasi võimaldab indeksipõhine metoodika hinnata välisrännet, sh pendelrändajate arvukust, samuti hargmaiste isikute arvu (Tiit jt 2018). Indeksil põhinev rahvastikustatistika on kooskõlaline, s.t loenduste andmed, rändeandmed ja muude rahvastikusündmuste andmed määravad rahvaarvu hinnangu igal ajahetkel, mistõttu pole loendustevahelise aja jaoks vaja teha minigeid ümberarvutusi, nagu varem oli tavaks (Kukutai, Thompson 2015).

Sisuliselt on indeksipõhine rahvastikustatistika registritele tugineva metoodika edasiarendus, mille eesmärgiks on riiklike registrite riskasutuse teel registriandmeid täpsustada. Registrate

täpsustamisel ei ole aga mõistlik piirduda üksnes registritest saadavate lähteandmetega, vaid sobiv on kasutada ka muudest allikatest saadavaid suurandmeid. Kuigi suurandmete vahetu kasutamine statistiliste järelduste tegemiseks võib põhjustada nende eripärast tulenevaid küsitavusi (esindavuse ja hinnangute täpsuse osas), on suurandmete kombineerimisel muude nn elumärgi tüüpi andmetega¹⁰ (Visk 2019) võimalik saada usaldusväärseid ja rakenduslikult sisukaid tulemusi.

Perekondade registripõhine moodustamine

Tänapäeval arvestatakse statistilises mõttes perekonnaks järgmisi inimeste kooslusi:

- abielupaar või registreeritud või registreerimata kooselupaar;
- abielupaar või kooselupaar lapse või lastega;
- üksikvanem lapse või lastega.

Kõigi perekondade puhul on oluline nõue, et perekonnaliikmed elaksid koos, s.t neil on ühine püsielukoht. Partnerid võivad olla nii samast kui ka vastassoost. Lapsed võivad olla nii ühe kui ka mõlema partneri järeltulijad või lapsendatud. Laste vanus ei ole piiratud, kuid lastena ei tule arvesse partnerite lapselapsed — nemad ei kuulu ühelgi juhul sellesse perekonda.

Kui eeldada, et perekond koosneb seaduslikult abielus olevatest partneritest ja nende lastest, siis on registrite põhjal perekondade statistika tegemine väga lihtne. Kõik tänapäeva perekonnad aga sellised ei ole — suur osa neist koosneb elukaaslastest, kes ei ole oma kooselu registreerinud. Isikute koos elamise kohta peaks saama teavet rahvastikuregistrist. Eeskirja, mille abil koos elavate isikute hulgast leida ja moodustada partnerite paar, töötas välja Kairiin Kütt (2015). Meetod töötas hästi nende isikute kogumite korral, kes elasid ühisel aadressil. Eesti rahvastikuregistris samale aadressile registreeritud isikud ei ela aga alati tegelikult koos ja

¹⁰Elumärgi tüüpi andmed on tavapäraselt binaarsed andmed väärtusega 1, kui vastav elumärk esineb, ja 0, kui ei esine.

tegelikult koos elavad paarid on tihti registreeritud eri elukohtadesse, mistõttu pole see metoodika meil hästi rakendatav.

Kuidas määratleda perekondi registripõhises statistikas, kui registreeritud elukohad on õiged vaid osal juhtudest? Registrite riskasutuse ideoloogiast lähtudes võeti kasutusele registrites sisalduvad partnerlust kinnitavad elumärgid — nn partnerlusmärgid, mis osutavad inimeste partnerlusele, seega kuulumisele ühte perekonda. Partnerlusmärkide abil hinnatakse tõenäosust, et kaks kindlat isikut on partnerid ja kuuluvad ühte perekonda (Visk 2019). Kui partnerite paar on määratud, on registrite abil võimalik määrata ka perekonda kuuluvad alaealised lapsed — partnerite ühised lapsed ja kummagi partneri need lapsed, kes temaga koos elavad. Täiskasvanud lapsed kuuluvad kokkuleppeliselt vanemate perekonda siis, kui nad elavad vanematega koos ega kuulu ühesegi teise perekonda (s.t neil pole oma partnerit ega lapsi). Nii võib ka üksikvanema perekond koosneda üksnes pensioniealistest inimestest.

Leibkond mitmes vaates

Loendustel on leibkonna mõiste aeg-ajalt tekitanud segadust. Mille poolest erineb leibkond perekonnast? Leibkond on täpselt määratletud statistiline mõiste, millel on kaks erinevat sisu, mis on mõlemad praktikas kasutatavad (Household... 2013):

- traditsiooniline ehk majanduspõhine leibkond koosneb isikutest, kes elavad koos ja kellel on ühine majapidamine, s.t (vähemalt osaliselt) ühine külmkapp ja rahakott. Leibkonnaliikmete vahel ei tarvitse olla sugulusseoseid;
- eluruumipõhine leibkond koosneb ühes eluruumis elavatest isikutest, kusjuures ei eeldata nende majanduslikku seotust ega leibkonnaliikmete sugulusseoseid.

Eestis on leibkonna (pere) mõistet kasutatud ka 1922. ja 1933. aasta rahvaloendustel, kus leibkonnaks arvati talupere. Nõukogude ajal korraldatud loendustel leibkonna mõistet ei kasutatud, kuid traditsioonilist leibkonda nimetati siis perekonnaks. Kõigi seniste rahvaloenduste, kuid ka mitmesuguste sotsioloogi-

liste uuringute puhul on Eestis seni kasutatud leibkonna majanduspõhist määratlust.

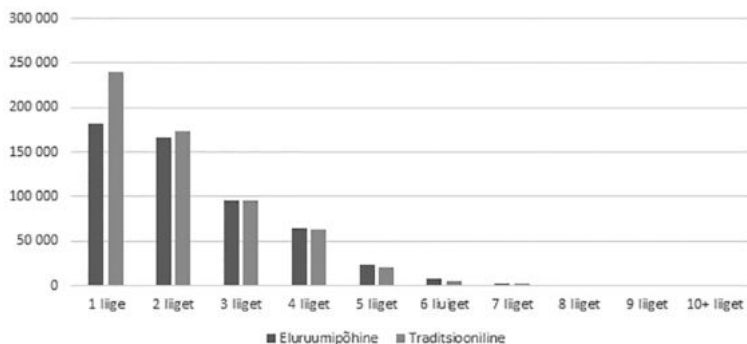
Mis vahe on leibkonnal ja perekonnal? Iga perekond kuulub mingisse leibkonda. Üsna sageli moodustabki perekond leibkonna, s.t leibkonda ei kuulu ühtegi inimest, kes ei ole sellesse kuuluva (ainsa) perekonna liige. Võib aga ka juhtuda, et perekonnaga koos elab isikuid, kes sellesse perekonda ei kuulu, näiteks abikaasade vanem või muu sugulane või ka koduabiline ehk lapsehoidja. Niisuguseid lisaliikmeid oli viimase rahvaloenduse andmetel rohkem kui kolmandikus leibkondades. On ka leibkondi, kuhu kuulub mitu perekonda (peretuuma), näiteks mitme põlvkonnaga leibkonnad — neid nimetatakse mitmepere leibkondadeks, Eestis on neid võrdlemisi harva. Ja on ka ühegi perekonnata leibkondi. Nende hulka kuuluvad üksiku leibkonnad, sest ka ükski elav inimene on leibkond, ning on ka mitmeliikmelisi mitmepereleibkondi, näiteks koos elavad täiskasvanud õed-vennad või ka vanaema koos lapselapse või lapselastega.

See, kui suur on erinevus kahe leibkonnamääratluse vahel leibkondade koostise puhul, sõltub suuresti ühiskonna traditsioonidest. Kui meenutada sõjajärgset nõukogude aega, kui linnades elas ühes korteris tavaliselt mitu perekonda, oleks korterinaabrite üheks leibkonnaks pidamine põhjutanud võrdlemisi suurt segadust. Tänapäeval on arenenud ühiskondades mitme leibkonna ühes eluruumis elamine pigem erandlik või ajutine olukord. Ka Eestis oli 2011. aasta loenduse põhjal kõigist eluruumidest vaid 7% sellised, kus elas mitu traditsioonilist leibkonda.¹¹

Traditsiooniline vs. eluruumipõhine leibkond

Kuna registripõhise loenduse korral ei ole võimalik selgitada isikute omavahelisi majandussidemeid, on riikides, kus rahvaloendus toimub registripõhiselt, kasutusel eluruumipõhine leibkonna määratlus. Nii on see ka Eesti 2021. aasta rahva ja eluruumide loendusel.

¹¹Vt stat.ee, Statistika andmebaas, Rahva ja eluruumide loendus, Rahva ja eluruumide loendus 2011, tabel RL0201.

Joonis 9. Leibkondade jaotus liikmete arvu järgi 2011. aasta loenduse ajal sõltuvalt määratlusest. Ene-Margit Tiidu joonis. Andmed: stat.ee, Statistika andmebaas, Rahva ja eluruumide loendus, Rahva ja eluruumide loendus 2011, tabel RL0201.

Leibkonna määratluse erinevusest põhjustatud muutust saab jälgida, kui analüüsida 2011. aasta loenduse andmeid (vt joonis 9). Tulemus ei tarvitse iseloomustada praegust olukorda mitmel põhjusel:

- vahepealse aja jooksul on Eesti inimeste elujärg ja elamis-tingimused paranenud, seega mitme leibkonna majanduslikel põhjustel kooselamise tõenäosus on vähenenud;
- on suurenenud väga eakate isikute osakaal, kes suurema tõenäosusega elavad nooremate sugulastega koos;
- tegeliku eluruumi andmed ei olnud ka 2011. aasta loendusel täies ulatuses täpsed.

Selgus, et eluruumipõhise leibkonna määratluse rakendamisel 2011. aasta loendusandmetele kahaneks leibkondade arv 600 tuhandelt 545 tuhandeni, s.t 9% võrra. Ühtlasi suureneks keskmine leibkonnaliikmete arv 2,13 liikmelt 2,32-ni. Suurim muutus oleks üheliikmeliste leibkondade puhul — nende arv kahaneks 24%. Kaheliikmeliste leibkondade arv kahaneks 4%, kõigi teiste leibkondade arv seevast suureneks, kusjuures pisut üllatuslikult suureneks leibkonnaliikmete arv algselt suuremates leibkondades sagedamini kui algselt väiksemates leibkondades. Kõige rohkem

kasvaks määratluse muutmise tagajärjel viie- ja kuueliikmeliste suurperede arv, kuhu lisanduks lisaliige, keda seni leibkonnaliikmeks ei arvestatud.

Leibkondade koosseisu ja elukoha täpsustamine indeksipõhises rahvastikustatistikas

Kõige esimene samm, mis perekondade moodustamiseks partnerlusindeksi abil tehti, oli peretuuma moodustavate partnerite leidmine ja kokkupanemine, kusjuures paarid tuli üles leida ka siis, kui partnerid olid mingil põhjusel eri elukohtadesse registreeritud. Ülesanne lahendati partnerlusindeksi abil, mis moodustati partnerlusmärkide (vt tabel 1) lineaarkombinatsioonina, kusjuures lahendust kontrolliti uuringute andmetega võrreldes (Visk 2019). Osutus, et lahenduse edukus sõltub olulisel määral partnerite vanusest: kõige raskem oli kokku panna noori paare, kellel polnud veel ei ühist kodu ega lapsi (Visk, Lehto 2019: 8–14).

Järgmine samm oli laste ühendamine vanemate peredega. Ülesanne oli rahvastikuregistri andmete abil võrdlemisi lihtsalt lahendatav alaealiste laste puhul, kelle vanematega (või vähemalt ühe vanemaga) koos elamine oli ootuspärane. Keerukam oli langetada otsust, kas täiskasvanud laps kuulub veel vanema perekonda või elab iseseisvalt. See probleem on oluline ka tegelikkuses: kodunt eemal elav õppur on tihti enda meelest iseseisev inimene, s.t moodustab omaette leibkonna, kuid vanemad, kes teda majanduslikult toetavad, peavad teda endiselt oma perekonna ja leibkonna liikmeks. Ka ei tarvitse niisugusel noorel olla veel oma püsielukohta, näiteks ühiselamus elades viibib ta suure osa aastast vanematekodus. Noorte elukoha keerukas määratlemine on rahvusvaheline probleem (Kukutai, Thompson 2015), ehkki selle kohta on koostatud võrdlemisi üksikasjalikud reeglid (Euroopa... 2008).

Kuigi suur osa perekondi oli võimalik määrata partnerlusmärkide ja rahvastikuregistris kirjeldatud sugulussuhete abil, ei piisanud sellest teabest leibkondade moodustamiseks. Selgus, et ei perekondi ega ka leibkondi pole võimalik lõplikult määratleda ilma püsielukoha probleemi lahendamata.

Tabel 1

KAHT ISIKUT SIDUVAD MÄRGID

Allikas	Seos isikute vahel
E-toimik, maksekäsu kiir- menetluse infosüsteem	Isikud on elatisvaidluses <i>samal</i> poolel (nt elatise saaja ja laps, kel- le eest elatist makstakse) Isikud on elatisvaidluses <i>vastas- pooltel</i> (nt elatise saaja ja maksja)
Ravikindlustuse andmekogu	Üks isik on loendusmomendile eelnenud aastal hooldanud teist
Liiklusregister	Isikud on seotud sama sõiduki- ga (nt auto omanik ja kasutaja)
Maksukohustuslaste register	Isikud on ühiselt võtnud eluase- melaenu (panga esitatud info int- resside maksutagastuse jaoks) Isik on esitanud tuludeklaratsioo- nis teise isiku koolituskulud. Isik sai tulumaksuvabastust kahe või enama lapse eest. Seos on lap- se ja deklaratsiooni esitaja vahel Üks abikaasa on kandnud teisele üle maksuvaba tulu
Retseptikeskus	Üks isik on teisele välja ostnud digiretsepti
Rahvastikuregister	Isikud on abielus Isikud on lahutatud Üks isik on teise ema Üks isik on teise isa Täiskasvanu on teise täiskasvanu eestkostja Laps on vanemast eraldatud Isikul on osaline või piiratud lapse vara- ja/või isikuhooldusõigus Isikul on lapse täielik vara- ja isikuhooldusõigus

Sotsiaalkaitse infosüsteem	Isa võttis lapse sünni puhul isapuhkust Isik saab lapse eest peretoetust Isik saab lapse eest vanemahüvitist
Sotsiaalteenuste ja -toetuste andmeregister	Isikud on saanud sama leibkonna koosseisus toimetulekutoetust

Allikas: Statistikaamet.

Leibkonna tegeliku elukohta statistiline määramine

Jälgides indeksipõhise rahvastikustatistika üldist loogikat, tuginem ka inimeste ja leibkondade püsielukohta määramine ja täpsustamine paiknemist iseloomustavatele elumärkidele, s.t registritest leitavatele märkidele, mis seovad inimest (leibkonnaliiget) elukohaga. Need on põhiliselt kaht tüüpi paiknemismärgid — ühed seovad isikut konkreetse eluruumiga (nt makstavad arved; vt tabel 2). Teised paiknemismärgid, nt perearsti ja lasteaia asukoht, seovad isikuid tema lähikümbrusega (linnaga, asulaga). Need märgid näitavad seda, missuguses piirkonnas inimene tõenäoliselt tegutseb.

Eelnevast järeldub, et perekonna ja leibkonna koosseisu määrab olulisel määral püsielukoht. Küsimus, kas enne tuleb määrata leibkonna koosseis ja seejärel selle elukoht või vastupidi, sarnaneb küsimusega kana ja muna vahekorra. Siit järeldub, et kõige mõistlikum lahendus on määrata leibkondade koostis ja nende elukoht korraga, ühise protseduuriga, milles kasutatakse niihästi isikutevahelisi seoseid (sh partnerlusmärke) kui ka isikute ja eluruumide vahelisi seoseid (nn paiknemismärke) (Visk 2019; Tiit 2015).

Loomulikult suurendab tõenäosust, et inimene elab mingis eluruumis, see, kui samas eluruumis elavad tema teised perekonnaliikmed. Ja ka vastupidi — tõenäosus, et kaks inimest on partnerid, suureneb oluliselt, kui selgub, et nad elavad ühises eluruumis. Samuti suurendab isiku elamine mingi leibkonna liikmetega samas eluruumis tõenäosust, et isik kuulub sellesse leibkonda.

Tabel 2

ISIKUTE JA KOHTADE VAHELISED SEOSED

Allikas	Seos isiku ja koha vahel	Koha täpsus
Elering	Isikul on aadressil elektrileping	Potentsiaalne elukoht
Töötuna ja tööotsijana arvel olevate isikute ning tööturuteenuste osutamise register	Isiku elukoht	Potentsiaalne elukoht
	Isiku postiaadress	Potentsiaalne elukoht
Vangide ja kriminaalhooldusaluste register	Kriminaalhooldusel oleva isiku elukoht	Potentsiaalne elukoht
Kinnistusraamat	Isikule kuuluv kinnisvara	Potentsiaalne elukoht
Rahvastikuregister	Isiku registreeritud elukoht	Potentsiaalne elukoht
	Isiku lisa-aadress	Potentsiaalne elukoht
	Isiku varasemad elukohad	Potentsiaalne elukoht
	Isiku aadress teistest registritest (asenduskodud, vanglad, hooldekodud, kloostrid)	Potentsiaalne elukoht
Rahvastikuregister, 2011. aasta rahva- ja eluruumide loendus	Isikute vanemate aadressid RRis, isiku ning tema ema aadressid RELis	Potentsiaalne elukoht
Sotsiaalteenuste ja -toetuste andmeregister	Isiku elukoht	Potentsiaalne elukoht
Eesti hariduse infosüsteem	Lasteaialapse lasteaed	KOV
	Kutse- või kõrgkooli õppuri kool	KOV
	Üldhariduskooli õpilase kool	KOV
	Pedagoogi töökoht	KOV
Ravikindlustuse andmekogu	Isiku külastatud hambaraviasutus	KOV
	Isiku külastatud raviasutus	KOV
	Isiku perearst	KOV

Isikut tõendavate dokumentide andmekogu	Isiku isikut tõendava dokumendi kättesaamise koht	KOV
Kohustusliku kogumispensioni register	Teise pensionisambaga liitunu aadress	KOV
Maksukohustuslaste register	Isiku eluasemelaenuga ostetud kinnisvara	KOV
Retseptikeskus	Apteek, kust isik on välja ostnud digiretsepti	KOV
Sotsiaalteenuste ja -toetuste andmeregister	Lapse asenduskodu	KOV
Töötamise register	Isiku töökoht	KOV

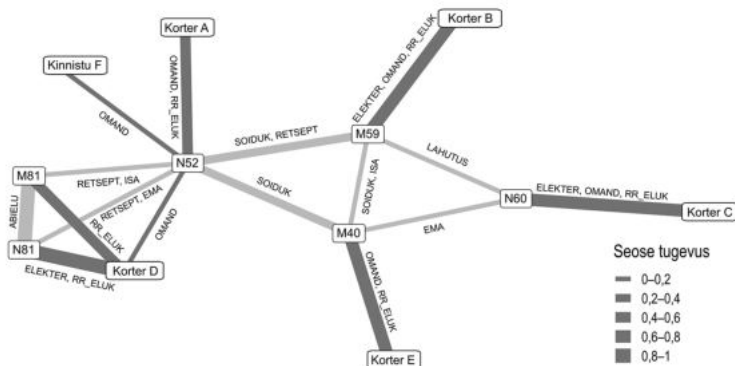
Allikas: Statistikaamet.

Isikutevahelisi märke võib käsitada partnerlusmärkide üldistusena. Nende märkide puhul pole piiranguid sugulusele, soole ega vanusele, sellised märgid on näiteks ühine sõiduki kasutamine või retseptiravimi väljaostmine. Peamiselt seovad märgid omavahel kas partnereid või lapsi vanematega. Osa märkidest on aga negatiivsed ja vähendavad kooselamise tõenäosust: elatisvaidlus, lahutus, hooldusõiguse äravõtmine.

Leibkondade moodustamiseks ja nende elukohtade määramiseks on sobiv kasutada graafiteooria mõisteid ja meetodeid. Matemaatilisel moodustavad isikud, kohad ning nendevahelised seosed graafi: isikud ja kohad on tippudeks ning nendevahelised seosed servadeks (vt joonis 10).

Iga servaga on seotud kaal või tugevus, mis iseloomustab tõenäosust, et kaks isikut elavad koos või et isik elab antud aadressil. Seose tugevuse hinnangud leitakse Eesti sotsiaaluuringu ja tööjõu-uuringu leibkondade andmete põhjal moodustatud mudelist.

Leibkondi võib käsitada alamgraafidena, mis sisaldavad vähemalt üht aadressi ning üht või mitut leibkonnaliiget. Seega taandub nii leibkondade moodustamise kui ka paigutamise ülesanne graafi tükeldamisele alamgraafideks, mille realiseerimiseks on olemas mitmesuguseid algoritme. Sedalaadi tükeldamisüles-

Joonis 10. Fragment isikutest, potentsiaalsetest elukohtadest ja nende vahelistest seostest moodustatud graafist. Helle Viski joonis.

Isikuid tähistavatel tippudel on märgitud isiku sugu ja vanus. Heledad jooned kirjeldavad isikute seoseid, tumedad isikute ja kohtade seoseid. Seose tugevus on modelleeritud funktsioonina seosemärkidest, nende tekkimise ajast, potentsiaalsete elukohtade kaugusest töökohast või õppeasutusest ja tippe iseloomustavatest tunnustest. Sildid märgivad seoste iseloomu. RETSEPT — üks isik on teisele ostnud välja digiresepti, RR_ELUK — isik on rahvastikuregistri järgi registreeritud elukohta, SOIDUK — isikud on seotud sama sõidukiga, nt üks on auto omanik ja teine selle kasutaja.

annetes (*community detection*) otsitakse alamgraafe, mis on ise tihedad, kuid omavahel seotud nõrgalt.

Iga alamgraaf võib sisaldada mitut võimalikku aadressi, millega leibkond on tugevalt seotud. Nende hulgast elukoha (ja teise elukoha valimisel) on abiks elektritarbimise profiilid, mis kirjeldavad eluruumi asustatust loendushetkele eelneval aastal. Lisa-infot annavad ka ehitisregistri andmed eluruumi pindala, tubade arvu ja mugavuste kohta.

Asustatud ja tühjad eluruumid

Eestis on praegu elurume rohkem kui leibkondi: elurume on ligemale 740 000, leibkondi aga 626 000.¹² 2011. aasta rahvaloenduse ajal oli tavaelurume 650 000 ja neist oli 14% asustamata. Selles mõttes erineb praegune olukord põhjalikult nõukogude ajast, mil eluruumidest oli suur nappus. Praegu on eluruumide hulgas ilmselt hulk ainult suvel lühiajaliseks elamiseks kasutatavaid suve- ja maakodusid, samuti amortiseerunud, elamiseks vähe sobivaid ruume, kuid ka aastaringseks kasutamiseks kõlblikke elurume, milles keegi ei ela. Osa on päris uued, osa vanad ja osa ka sellised, kus elatakse hooajati, ja mõne leibkonna elu ongi nii korraldatud, et elatakse mitmes kohas. Kõike seda on tarvis leibkondade ja eluruumide sidumisel arvesse võtta.

Heaks näitajaks selle kohta, kas ja millal eluruumis elatakse, on elektri tarbimise andmed, mis kuuluvad suurandmete hulka. Elektritarbimise aastase aegrea jälgimise abil on võimalik selgeks teha, missugused eluruumid on püsivalt eluruumidena kasutusel, missugustes elatakse aeg-ajalt, näiteks ainult suviti, missuguseid külastatakse vaid mõnel päeval aastast ja millised on hoopiski asustamata.

Tegeliku elukoha täpsustamine

Suurel osal juhtudest selgub leibkonna elukoha statistilise määramise tulemusena, et leibkonna kõige tõenäolisem eluase ongi see, kuhu ta on rahvastikuregistri andmetel registreeritud. See vastabki ootustele, sest ka uuringud näitavad, et u 80% inimesi elab selles kohas, kuhu nad on registreeritud (Puur, Sakkeus 2020). Oluline on aga avastada ekslikult registreeritud isikud ja leibkonnad ning leida nende tõepärasem elukoht. Loomulikult ei muudeta selle põhjal inimese elukohta rahvastikuregistris ega saadeta teadet inimesele endale, kuid parandatud andmestik on aluseks loenduse väljunditele ja rahvastikustatistika arvutustele.

¹²Vt stat.ee, Statistika andmebaas, Rahva ja eluruumide loendus, Rahva ja eluruumide loendus 2011, tabel RL0201.

Statistika mõttes ei vaja täpsustamist isiku elukoht, kui ta on kolinud oma kodumajas ühest korterist teise või ka kodulinnas korterit vahetanud, kuid on tarvis kindlaks teha, kas selle tagajärjel on muutunud tema perekonna ja leibkonna koosseis. Kõige olulisem on aga parandada ära jämedad vead — näiteks leida õiged elukohad isikutele, kes on registreeritud elukohta, kus nad väga suure tõenäosusega ei ela, näiteks seetõttu, et selles eluruumis ei ole elektrit tarbitud.

Võrreldes eluruumide registreerimise andmeid elektritarbimise andmetega saab teha tegelikult asustatud eluruumide loetelus olulisi parandusi — nimetada ekslikuks kõik “sissekirjutused” ruumidesse, kus elektrit üldse ei tarbita või tarbitakse väga vähe. Tõsi, teoreetiliselt on ju võimalik, et mõni pere toodab enese jaoks ise elektrit ja suudab seda ka salvestada, nii et nende elamine pole elektrivõrku ühendatud, kuid see on tänapäeval siiski harv erand ja mõeldav vaid elamu korral, mis paikneb eraldatud paigas.

Kuidas toimida leibkondadega, kes on n-ö tabatud elukoha-info võltsimiselt, s.t kes on registreeritud eluruumi, mis tegelikult osutub mittekasutatavaks? Enamasti on sellistel leibkondadel (mõnel leibkonnaliikmel) paiknemismärke, mis seovad neid ka mõne teise eluruumiga. Kui leibkonnaga seotud elurume on mitu, tuleb põhjalikumalt analüüsida leibkonda kuuluvate isikute paiknemismärke, s.o nende tegutsemisest jäänud jälgi — apteegikülastusi, perearsti, kooli, lasteaia ja töökohtade paiknemist. Võimalik on ka hinnata eluruumi sobivust leibkonna jaoks (suure leibkonna puhul on väga väikeses korteris elamine enamasti vähe tõenäoline).

Eraldi käsitlemist vajab ka olukord, kus mitu perekonda (palju isikuid) on registreeritud ebanormaalselt väikesele pinnale. Enamasti on sellisel juhul tegemist fiktiivsete elukoha registreerimistega. Niisuguseid juhtumeid ilmnes ka eelmise rahvaloenduse andmetikes, kuid mingeid võimalusi nende parandamiseks siis ei olnud. Registripõhise loenduse korral tuleb ka sellistel juhtudel leida inimeste tõepärased elukohad.

Muu hulgas tekib elukohtade täpsustamise käigus teavet ka leibkondade teiseste elukohtade, suve- ja maakodude kohta, kus leibkonna liikmed korrapäraselt või hooajaliselt viibivad. Siinjuures vajavad parandamist elukohtade andmed nende isikute puhul, kes on enda püsielukohaks märkinud teisese elukoha, nt maakodu. Niisuguseid inimesi leidub näiteks “suvesaarlaste” hulgas, kes sellega soovivad saada soodustusi laevareisiks.

Kui veel püsielukohta ei olegi. . .

Kõige suuremad probleemid on seotud noorte täiskasvanute eluruumi määratlemisega. Selles osas on määratlused üsnagi segased: rahvusvahelised reeglid näevad ette, et üliõpilaste püsielukoht peaks olema õppimiskohas, Eesti oludes aga viibivad õppimiskohast eemal elanud noored sageli suurema osa aastast ka õppimiskohast eemal, külastades korrapäraselt vanematekodu ja liikudes vabal ajal ringi nii kodu- kui ka välismaal. Kuna nad püsisivat elukohta pole enesele veel soetanud, elavad nad registrite andmetel oma vanemate kodus ja seda kinnitavad meelsasti ka vanemad, kes küsitlustel nimetavad neid tavaliselt oma leibkonna liikmeteks.

Sarnane muster esineb ka teistes riikides, sh neis, kus rakendatakse registripõhist loendust (näiteks Norra ja Island; *Conference* 2006; Kukutai, Thompson 2015; Andersen, Utne *s.a.*). Euroopa Liidu määrustik lubabki kolmanda taseme hariduse ehk kõrghariduse omandaja elukohaks erandkorras määrata tema vanemate elukoha (EU legislation. . . 2019). Sellega kaasneb vanemate leibkonna suurenemine, mis on aga kooskõlas leibkondade jaotuse muutusega üleminekul eluruumipõhise leibkonna määratlemisele. Üliõpilase arvamine vanemate leibkonda kuuluvaks on kooskõlas ka majanduspõhise leibkonna määratlusega ja sageli vastab vanemate tunnetusele.

Ka noorte partnerlussuhte määratlemine on keeruline, kui neil on väga vähe siduvaid tunnuseid: pole ei ühist püsielukohta, lapsi, omandeid ega kohustusi. Sageli ei tarvitsegi olla tegemist püsisuhtega, sest püsisuhte loomise aeg on aja jooksul nihkunud hilisemaks (Kasearu 2009). Kuigi ajutiste suhete osas on ühiskond

salliv, pole siiski selge, kui täielik ja adekvaatne on suhete kohta ka küsitluste käigus saadav info, eriti samasooliste paaride puhul. Registrite põhjal on selliste paaride avastamise ja loendamise võimalused väga väiksed. Registripõhise rahva- ja eluruumide loenduse leibkondade kontrolluuringu (LEKU) käigus avastati nii veebivastajate hulgas kui ka küsitlusel kuus samasoolist paari, mis tähendab, et samasoolisega kooselus oli vastavalt 1% küsitlusele vastanutest ja 0,5% veebis vastanuist. 2011. aasta loendusel selgus, et samasoolisi paare oli pisut üle kahesaja, enam-vähem võrdselt nii meeste kui ka naiste omi (Tiit 2014b: 56).

Lastega perekondade ja leibkondade puhul registreeritakse püsielukoht võrdlemisi tihti sihipäraselt ja teadlikult valesti. Seda põhjustab esmapilgul igati mõistlikuna näiv kooli- ja lasteaia-kohtade elukohapõhine jaotus, mis aga lasteasutuste erineva maine ja perekonnaliikmete liikumise logistika tõttu igale perele ei sobi. Lihtsaim lahendus sellises olukorras on püsielukoha registreerimine soodsamasse piirkonda, kasutades selleks näiteks tuttavate eluruume. Sarnaseid põhjusi elukohaandmete võltsimiseks on teisigi: tasuta ühistransport, kodu maamaksusoodustus, sooduspilet saarele suvekodusse sõitmiseks jne. Kuna enamasti on inimestel registrites siiski ka märke, mis osutavad nende tegelikele elukohale, õnnestub paljudel juhtudel ekslikult registreeritud elukoht analüüsi tulemusel asendada tegeliku elukohaga ja selline tulemus jõuab siis ka loenduse väljundtabelitesse. Isik ise ei saagi aga teada, et statistikud on tema väikse pettuse avastanud ja parandanud.

Üsnagi hästi vastavad tegelikele elukohtadele keskealiste ja eakate isikute elukohaandmed, mis üldiselt parandamist ega täpsustamist ei vaja, v.a väga vanad inimesed, kes sageli on kodunt lahkunud kas hooldekodusse (neist on lootus saada vajalik info kätte viibimisaadressi abil) või nooremate sugulaste juurde (mis on leitav mõnede paiknemismärkide toel).

Mis saab täpsustatud andmetest?

Parandatud elukoha- ja leibkonnaandmeid ei edastata rahvastiku-registrile, sest see ei ole rahvusvaheliste eeskirjade järgi lubatud, kuid neid kasutatakse loenduse tulemuste esitamisel.

Leibkondade ja perekondade moodustamise ja paigutamise algoritmi testimiseks kasutatakse selliste suuremõõduliste küsitlusuuringute andmeid nagu Eesti tööjõu uuring ja Eesti sotsiaaluuring.

On võimalik, et selliselt parandatud ja täpsustatud elukohaandmete täpsus ja adekvaatsus on enam-vähem sama suurusjärku kui kombineeritud (interneti- ja küsitluspõhise) loenduse korral 2011. aastal, kui alakaetuse, internetis valeandmete esitamise ja juhuslike vigade kombineerumise tõttu võis ekslike elukohaandmete osakaal ulatuda ligi 10%-ni (vea täpset suurust ei hinnatud).

Päris kindlasti ei ulatu elukohaandmete täpsus tänapäevastel loendustel aga varasemate loendusteni, nt 1934. ja 1970. aasta omani, kui rahvastik oli paikne, inimesed esitasid oma andmeid avatult, need olid korrektselt registreeritud ja loenduse täpsuse huvides käidi kõik eluruumid läbi kaks korda — enne ja pärast loendushetke (Tiit 2011: 62, 57).

Andmed, mida registrites ei ole

Peale kohustuslike tunnuste on veel palju tunnuseid ja näitajaid, mis riike — valitsusi ja teisi huvirühmi, sageli teadlasi — huvitavad. Kõige sagedamini selgitatakse selliseid küsimusi eriuuringutega — neid on nii rahvusvahelisi kui ka riigisiseseid, vahel aga seotakse uuringud rahva- ja eluruumide loendustega, mis on küll tellijatele kõige mugavam, kuid kahtlemata kõige kallim moodus. Eestis on 2000. ja 2011. aasta loendustel lisatud tunnused loendusankeeti. Üleminekuga registripõhisele loendusele olukord muutus, sest osa lisatunnustest, mille mõõtmist huvirühmad soovisid, on hinnangulised ja neid üldjuhul registritesse ei koguta. Registritesse kogutakse andmeid mingite juhtimis- või otsustusprotsesside jaoks ja kui tunnustel niisugust riigi seisukohast olu-

list funktsiooni ei ole (nt murdekeelte oskus), siis neid ka riiklikesse registritesse ei koguta.

Pärast 2021. aasta loenduse ettevalmistamise käigus peetud pikki vaidlusi otsustati kõiki huvirühmi huvitavaid küsimusi küsida ja tunnuseid mõõta loendusega samal ajal toimuva valikuuringu abil, kusjuures tegemist on üsnagi suuremahulise uuringuga, mis tegelikult moodustab osa loendusest, seega on sellele vastamine kohustuslik (v.a delikaatsed küsimused, näiteks religiooni kohta, mille puhul on ette nähtud keeldumise võimalus). Kuna tegemist on esindava valimiga, on selle abil võimalik saada enamiku tunnuste kohta usaldusväärseid hinnanguid niihästi soo- ja vanuserühmade kui ka asustusüksuste osas (Lehto, Traat 2020). Puudu võib aga jääda teave mõne väga vähe levinud nähtuse kohta — näiteks keel, mida kõneleb vähem kui kümme inimest, või väga eriline usulahk.

2021. aasta loenduse toimumine

Nagu artikli alguses öeldud, on Eestis 2021. aasta rahva- ja eluruumide loenduse loendushetk aasta lõpul, 31. detsembril kell 00.00. Olukorda loendushetkel saab kirjeldada pärast seda, s.t järgmisel aastal. Kõik kohustuslikud loendustunnused pannakse kokku registritest saadavate andmete põhjal. Registrites puuduvate tunnuste kohta saavad kõik inimesed vastata internetis. Valimisse sattunud eluruume, kus kõik elanikud internetis ei vastanud, külastab loendaja. Küsitakse peale eluruumi ja isikut identifitseerivate küsimuste veel ka vastaja rahvust ja emakeelt (erinevalt registrites märgitust võib loendusel märkida neid kaks, kui inimene subjektiivselt samastab ennast kahe rahvuse või kahe emakeelega), võõrkeelte ja murdekeelte oskust, usklikkust ning omaks peetavat religiooni, tervisega seotud muresid ja elmist elukohariiki (Tiit 2021).

Lõpetuseks palume kõigil kontrollida enne loendushetke oma andmeid rahvastikuregistris ja teha sinna parandused, kui andmed on vananenud — näiteks kui olete elukohta vahetanud või omandanud kõrgema haridustaseme. Sellega lihtsustate rahvaloenduse

andmetöötlust ja aitate kaasa täpsemate tulemuste saavutamisele.
See on meie kõigi huvides!

Kirjandus

- 1922 a. üldrahvalugemise andmete läbitöötamise plaan ja tabelite sisu = *Dépouillement des Données du recensement de 1922 et le contenu des tableaux des résultats définitifs*. 1923. (Eesti riikline statistika.) Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
2000. a a s t a rahva ja eluruumide loenduse loendusteatmik. 1999a. Tallinn: Statistikaamet
2000. a a s t a rahva ja eluruumide loenduse loendusjuhend. 1999b. Tallinn: Statistikaamet
- 2010 United States census — Wikipedia. Vt en.wikipedia.org/wiki/2010_United_States_census
- 2011 Population and Housing Census. S.a. — Centrālā statistikas pārvalde. Vt www.csb.gov.lv/en/statistics/statistics-by-theme/population/census/census-2011
- About Population and Housing Census 2021. S.a. — Centrālā statistikas pārvalde. Vt www.csb.gov.lv/en/statistics/statistics-by-theme/population/census/census-2021
- Ainsaar, Mare 1997. *Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani = Estonian Population from Liber Census Daniae up to Nowadays*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/58372
- Andersen, Espen, Harald Utne s.a. Censuses in a register-based statistical system. Vt unstats.un.org/unsd/vitalstatkb/Attachment996.aspx?AttachmentType=1
- Bruhn, Åke 2001. The 2005 population and housing census in Sweden will be totally register-based. — Symposium on Global Review of 2000 Round of Population and Housing Censuses: Mid-Decade Assessment and Future Prospects. Statistics Division. Department of Economic and Social Affairs. United Nations Secretariat. New York, 7–10 August 2001. Vt unstats.un.org/unsd/demographic/meetings/egm/symposium2001/docs/symposium_13.htm
- Census 2011 — Austria. 2014. — European Statistical System, 26.06. Vt ec.europa.eu/eurostat/web/ess/-/census-2011-austria
- Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing prepared in Cooperation with the Statistical Office of the European Communities (EURO-

- STAT). 2006. United Nations Economic Commission for Europe. New York — Geneva: United Nations. Vt unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/CES_2010_Census_Recommendations_English.pdf
- D i f f i c u l t - t o - m e a s u r e topics: Topics difficult to measure in a register-based census. Note by Statistics Norway. 2008. Economic Commission for Europe conference of European statisticians. Joint UNECE/Eurostat Meeting on Population and Housing Censuses. Eleventh Meeting. Geneva, 13–15 May 2008. Item 3 of the provisional agenda. Vt unstats.un.org/unsd/censuskb20/Attachments/2008NOR_ECE-GUIDf5774a9b4c804c2ca40053a707ebbd45.pdf
- E e s t i a r v u d e s 1920–1935 = Estonie en chiffres: résumé rétrospectif de 1920–1935.* 1937. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüro
- E e s t i a r v u d e s: 1934. a. rahvaloenduse mälestuseks.* 1934. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüro
- E e s t i N S V rahvamajandus 1970. aastal: Statistiline aastaraamat.* 1971. Tallinn: Kirjastus “Statistika” Eesti osakond
- E e s t i rahvastik rahvaloenduse andmetel = Population of Estonia by Population Censuses.* 1995–1997. I–V. Tallinn, Eesti Statistikaamet
- E U l e g i s l a t i o n on the 2021 population and housing censuses: Explanatory notes. 2019. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Vt ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/9670557/KS-GQ-18-010-EN-N.pdf/c3df7fcb-f134-4398-94c8-4be0b7ec0494
- E u r o o p a 2020 ja võrdsed võimalused. *S.a.* — Vt www.vordsedvoimalused2020.ee/eluiga
- E u r o o p a Parlamendi ja Nõukogu (EÜ) määrus 763/2008, 9. juuli 2008, rahva ja eluruumide loenduse kohta. 2008. — Euroopa Liidu Teataja, L 218/14, 13.8.2008. Vt eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/HTML/?uri=CELEX:32008R0763&from=ET
- H o u s e h o l d definitions in other statistical standards. Annex A. 2013. — OECD Guidelines for Micro Statistics on Household Wealth. OECD Publishing, pp. 207–215. Vt [dx.doi.org/10.1787/9789264194878-en](https://doi.org/10.1787/9789264194878-en)
- K a s e a r u, Kairi 2009. Muutuvad pereväärtused muutvas Eestis. Tallinn: Rahvastikuministri büroo. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:45223
- K o l l o, Tõnu, Jüri L e m b e r 2010. 1881. aasta rahvaloendus Eesti-ja Liivimaal. — *Registrid ja rahvaloendus.* (Eesti Statistikaseltsi teabevihik 20.) Koost. Aira Veelmaa ja Kalev Pärna. Tallinn: Eesti

- Statistikaamet, lk 61–73. Vt www-1.ms.ut.ee/ess/Failid/Teabevihud/ESSteabevihik20.pdf
- K o m i s j o n i määrus (EL) nr 1151/2010, 8. detsember 2010, millega rakendatakse Euroopa Parlamendi ja nõukogu määrust (EÜ) nr 763/2008 rahva ja eluruumide loenduste kohta kvaliteediaruandeid käsitleva korra ja struktuuri ning andmete edastamise tehnilise vormingu osas. 2010. — Euroopa Liidu Teataja, L321/1. Vt eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/HTML/?uri=CELEX:32010R1151&from=ET
- K o m i s j o n i rakendusmäärus (EL) 2017/543, 22. märts 2017, milles sätestatakse eeskirjad Euroopa Parlamendi ja nõukogu määruse (EÜ) nr 763/2008 (rahva ja eluruumide loenduste kohta) kohaldamiseks teemade ja nende jaotuste tehniliste spetsifikatsioonide osas. 2017. — Euroopa Liidu Teataja, 23.3. Vt eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/HTML/?uri=CELEX:32017R0543&from=EN
- K u t a i, Tahu, Victor R. T h o m p s o n 2015. Censuses, Population: Comparative International Aspects. — *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2nd Ed. Vol. III. Elsevier Ltd., pp. 290–295
- K ü t t, Kairiin 2015. Leibkonnad ja perekonnad registripõhises loenduses. — *Eesti Statistika Kvartalikirjeldus* = *Quarterly Bulletin of Statistics Estonia*, nr 1, lk 134–147. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:278660
- L e h t o, Kristi, Imbi T r a a t 2020. Rahva ja eluruumide loendus 2021. Valimidisaini, hinnangute ja kvaliteedinäitajate kirjeldus, analüüsid REL2011 andmetel. (Digitaalne aruanne Statistikaametis.)
- M a a s i n g, Ethel 2015. Eesti alaliste elanike määramine registripõhises loenduses. Magistritöö. Tartu Ülikool. Matemaatika-informaatikateaduskond. Matemaatilise statistika instituut. Tartu. Vt dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/47557
- M a a s i n g, Ethel 2021. Mille põhjal valitakse rahvaloenduse valikuuringu aadressid?. — Statistikaamet, 26. II. Vt www.stat.ee/et/uudised/mille-pohjal-valitakse-rahvaloenduse-valikuuringu-aadressid
- M i s s i a k o u l i s, Spyros 2010. Cecrops, King of Athens: The first (?) recorded population census in history. — *International Statistical Review*, Vol. 78, No. 3, pp. 413–418. Vt www.researchgate.net/publication/227373916_Cecrops_King_of_Athens_The_First_Recorded_Population_Census_in_History

- N a a n, Gustav (peatoim.) 1975. *Nõukogude Eesti: Entsüklopeediline teatmeteos*. Tallinn: Valgus
- N i x o n, James W. 1960. *A History of the International Statistical Institute 1885-1960* The Hague: International Statistical Institute. Vt www.isi-web.org/images/publ/J.W.Nixon.pdf
- P o p u l a t i o n census 2010. *S.a.* — Statistics Finland. Vt www.stat.fi/tup/vl2010/index_en.html
- P r i n c i p l e s and Recommendations for Population and Housing Censuses: Revision 3. 2017. Department of Economic and Social Affairs. Statistics Division. New York: United Nations. Vt ec.europa.eu/eurostat/ramon/statmanuals/files/PR_on_pop_and_hous_cens_Rev3.pdf
- P u u r, Allan, Luule S a k k e u s 2020. Elukoha registreerimise täpsust mõjutavad tegurid: Eesti pere- ja sündimusuuringu analüüs. Aruanne. RITA. Vt www.etis.ee/Portal/Publications/Display/0528511e-c975-45c3-9b82-75a5208ac4ff
- P u u r, Allan, Luule S a k k e u s, Siim A b e n (koost.) 2013. Registreerimise rahva- ja eluruumide loenduse (REGREL) meetodika väljatöötamine. TLÜ Eesti Demograafia Instituut ja Ernst & Young Baltic AS. Projekti lõpparuanne: Aruande versioon v 1.04 18.09.2013. Tallinn. Vt www.etis.ee/Portal/Publications/Display/457259f8-df31-4a7e-9f2f-db4f029367de
- R a h v a l o e n d u s e d E e s t i s : 1881, 1897, 1922, 1934, 1959, 1970, 1979, 1989 = *Population censuses in Estonia* = Переписи населения в Эстонии. 1997. Tallinn: Statistikaamet
- R e c o m m e n d a t i o n s for the protection of Census data. 2017. — European Commission. Eurostat. CROS. Centre of Excellence on Statistical Disclosure Control. Vt ec.europa.eu/eurostat/cros/content/recommendations-protection-census-data_en
- R e p o r t from the Commission to the European Parliament and the Council on the Implementation of Regulation (EU) No 1260/2013 on European demographic statistics. 2018. — European Commission, 15.12. Vt [ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM\(2018\)843&lang=en](http://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2018)843&lang=en)
- R i i k l i k u statistika seadus: Vastu võetud 10.06.2010. 2019. — RT I, 04.12.2019, 13. Vt www.riigiteataja.ee/akt/104122019013?leiaKehtiv
- R u o t s a l a i n e n, Kaija 2011. A census of the world population is taken every ten years. — Statistics Finland. Vt www.stat.fi/tup/vl2010/art_2011-05-17_001_en.html

- S e r v i n s k i, Mihkel 2012. Statistikablogi: Rahvaloenduse andmed näitavad pruudipõuda. — *sobranna.ee*, 18. XII. <https://sobranna.elu24.ee/1078220/statistikablogi-rahvaloenduse-andmed-naivatav-pruudipouda>
- S o l n a s k, Kreet *s.a.* REGREL — registreeritud elukoht vs tegelik elukoht. — Eesti Statistika. <https://docplayer.ee/199600798-Regrel-registreeritud-elukoht-vs-tegelik-elukoht-kreet-solnask.html>
- S t a t i s t i c s Netherlands: Dutch Census Saves Time and Money. 2014. — European Statistical System, 24.11. Vt ec.europa.eu/eurostat/web/ess/-/statistics-netherlands-dutch-census-saves-time-and-money
- S t a t i s t i c s Norway. Norway Population and Housing Census 2011. *S.a.* — GHDx. Vt ghdx.healthdata.org/record/norway-population-and-housing-census-2011
- S t a t i s t i k a a m e t 2017. Registripõhise rahva ja eluruumide loenduse (REGREL) esimese prooviloenduse raport. Loendusmoment 31.12.2015. Vt www.stat.ee/sites/default/files/2021-10/REGREL%20esimese%20prooviloenduse%20raport.pdf
- Z h a n g, Li-Chun, John D u n n e 2015. Census-like population size estimation based on administrative data: Abstract, Slides. 4th Baltic-Nordic Conference on Survey Statistics. Presentations. Vt wiki.helsinki.fi/display/banocoss2015/Presentations
- T a m m, Ebu 2001. 2000. aasta rahva ja eluruumide loenduse kaetuse hindamine järelküsitluse põhjal. — *Eesti Statistika Kuukiri* = *Monthly Bulletin of Estonian Statistics*, nr 10 (118), lk 5–10. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:388377
- T i i t, Ene-Margit 2006. Kas eestlased jäävad püsima?. — *Riigikogu Toimetised*, nr 13, lk 9–19. Vt rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-13/kas-eestlased-jaavad-pusima
- T i i t, Ene-Margit 2011. *Eesti rahvastik: Viis põlvkonda ja kümme loendus*. Tallinn: Statistikaamet
- T i i t, Ene-Margit 2012. 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse ala-kaetuse hinnang. — *Eesti Statistika Kvartalikirj* = *Quarterly Bulletin of Statistics Estonia*, nr 4, lk 110–119. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:278636
- T i i t, Ene-Margit 2014a. *2011. aasta rahva ja eluruumide loendus: Metoodika*. (Eesti statistika.) Tallinn: Statistikaamet. Vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:220923

- Tiit, Ene-Margit 2014b. *Eesti rahvastik: Hinnatud ja loendatud*. (Eesti statistika.) Tallinn: Statistikaamet. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:219546
- Tiit, Ene-Margit 2015. Registripõhise rahva ja eluruumide loenduse meetodika ja selle arengusuundumused. — *Eesti Statistika Kvartalikirj = Quarterly Bulletin of Statistics Estonia*, nr 3, lk 48–60. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:278662
- Tiit, Ene-Margit 2016. Õigete aadresside probleem. Ettekanne Vabariigi Valitsuse loenduskomisjonis, 20. mai 2016. [Käikiri autori valduses]
- Tiit, Ene-Margit 2017. Residency Testing: Estimating the true population size of Estonia. — *Statistics in Transition. New Series: An International Journal of the Polish Statistical Association*, Vol. 18, No. 2, pp. 211–226. Vt pts.stat.gov.pl/files/gfx/pts/en/defaultstronaopisowa/25/2/1/sitns_18.2-_wersja_wydrukowana_2.pdf
- Tiit, Ene-Margit 2018. Eestlaste lugu. — *Riigikogu Toimetised*, nr 38, lk 25–40. Vt rito.rigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-38/eestlaste-lugu
- Tiit, Ene-Margit 2020. Rahvaloendus Eesti moodi. — *Sirp*, 10. I. Vt sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/rahvaloendus-eesti-moodi
- Tiit, Ene-Margit 2021. Rahvaloenduste ajaloost ja tulevikust. — *Õiguskeel*, nr 1, lk 1–10. Vt www.just.ee/sites/www.just.ee/files/3._tiit_-_rahvaloenduse_metoodikast.pdf
- Tiit, Ene-Margit, Ethel Maasing, Mare Vähi 2017. Residency index: A tool for measuring the population size. — *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis de mathematica*, Vol. 21, No. 1, pp. 129–1939. Vt ojs.utlib.ee/index.php/ACUTM/article/view/ACUTM.2017.21.09
- Tiit, Ene-Margit, Koit Meres, Mare Vähi 2012. Rahvaloenduse üldkogumi hindamine. — *Eesti Statistika Kvartalikirj = Quarterly Bulletin of Statistics Estonia*, nr 3, lk 79–95. Vt www.digar.ee/id/nlib-digar:278635
- Tiit, Ene-Margit, Mare Vähi, Pille Kool 2018. Paiksete ja hargmaiste eestlaste arvu hindamine. — *Akadeemia*, nr 2, lk 231–253. Vt dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2018/02/0/7
- Traat, Imbi, Jaano Inno 1997. *Töenäosuslik valikuuring*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Visk, Helle 2019. An index-based approach to determine partnership in register-based census. — *Statistical Journal of the IAOS*, Vol. 35,

- No. 2, pp. 245–251. Vt content.iospress.com/download/statistical-journal-of-the-iaos/sji180484?id=statistical-journal-of-the-iaos%2Fsj180484
- Visk, Helle, Kristi Lehto 2019. Constructing families using administrative registers. Nordic Statistical Meeting, Helsinki, 26.–28.8.2019. Vt www.stat.fi/static/media/uploads/ajk_en/Events/nsm2019/visk_-_constructing_families_using_administrative_registers.pdf
- Woodie, Alex 2018. The Big Data Tech Inside the 2020 Census. — datanami, Jan. 9. Vt www.datanami.com/2018/01/09/big-data-tech-inside-2020-census
- World Population Prospects: The 2010 Revision. 2011. Volume I: Comprehensive Tables. Department of Economic and Social Affairs Population Division. New York: United Nations. Vt www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/trends/WPP2010/WPP2010_Volume-I_Comprehensive-Tables.pdf
- Äär, Helerin 2017. Registripõhise ja tegeliku elukoha kattuvus. — *Eesti Statistika Kvartalikirj = Quarterly Bulletin of Statistics Estonia*, nr 1, lk 73–79. Vt dea.digar.ee/article/AKeestistatistika/2017/01/0/11.1

ENE-MARGIT TIIT (1934) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatikuna 1957, füüsika-matemaatikakandidaat 1963. Eesti Põllumajanduse Akadeemia assistent ja vanemõpetaja 1957–1959, Füüsika ja Astroonoomia Instituudi teadur 1961–1962; TÜ matemaatikateaduskonna lektor 1962–1967, dotsent 1967–1989, matemaatilise statistika professor 1992–1999, emeriitprofessor a-st 1999, arstiteaduskonna sisekliiniku erakorraline vanemteadur 2003–2006; Statistikaameti vanemmetoodik a-st 1999. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Eesti rahvastik ja selle probleemid” (1993, nr 8, lk 1654–1679; nr 9, lk 1847–1866; nr 10, lk 2112–2132), “Teadus juhuslikus maailmas” (1997, nr 4, lk 754–761), “Matemaatika ja kunst” (1999, nr 10, lk 2122–2133), “Eesti kooliõpilaste väärtushinnanguist ja huvialadest” (koos Ingrid Rüütliga; 2005, nr 11, lk 2401–2441), “Eestile on tarvis statistikat, statistika vajab andmeid” (2006, nr 5, lk 993–1001), “Muutuv Eesti pere” (2008, nr 4, lk 801–818), “Eesti rahvastikust 21. sajandi algusaastail” (2008, nr 12, lk 2563–2593), “Rahva- ja eluruumide loendus” (2010, nr 2, lk 206–226), “Rahvaloendused Eestis” (2011, nr 12, lk 2276–2312), “2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse lugu” (2013, nr 6, lk 1050–1074; nr 7, lk 1235–1268), “Eesti rahvaarvu muutused minevikus ja tulevikus” (2015, nr 3, lk 387–419), “Loenduseta loen-

dus loendusmeeskonna pilgu läbi” (koos Kristi Lehtoga; 2015, nr 12, lk 2197–2218), “Paiksete ja hargmaiste eestlaste arvukuse hindamine” (koos Mare Vähi ja Pille Kooliga; 2018, nr 2, lk 231–253); “Eestlased Eestis” (2018, nr 7, lk 1169–1181), “Leibkond ja perekond statistikas” (2020, nr 2, lk 237–266) ja “Eestlased koroonakriisis: Eesti elanike kohanemine koroonakriisist tingitud piirangutega ja hoiakute muutumine kriisiperioodil” (koos Marianna Makarovaga; 2020, nr 9, lk 1539–1567).

HELLE VISK (1984) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatilise statistika bakalaureuseõppe 2005, magistrikraad samast 2007. OÜ Tartu Klaster analüütik 2005–2007; TÜ matemaatika-informaatikateaduskonna matemaatilise statistika instituudi assistent 2007–2008, arstiteaduskonna tervishoiu instituudi analüütik 2011–2016; Statistikaameti andmetöötuse arendusosakonna juhtivmetoodik a-st 2017.

ETHEL MAASING (1988) on lõpetanud Tallinna Ülikooli matemaatika bakalaureuseõppe 2010 ja Tartu Ülikooli matemaatilise statistika magistriõppe 2015. Statistikaameti analüütik-metoodik 2010–2017, rahvastikumeeskonna juht 2017–2020, rahvastiku- ja sotsiaalstatistika osakonna juhtivanalüütik a-st 2020.

VASSILI LEVENKO (1950) on lõpetanud Harkivi Riikliku Ülikooli arvutusmatemaatika erialal 1972. HRÜ mehaanika-matemaatikateaduskonna matemaatilise modelleerimise osakonna assistent 1972–1976, mitmes Eesti ettevõttes programmeerimise ja protsesside automatiseerimisega seotud ametikohtadel 1976–2002, ASi Datel projektide koordinaator 2002–2005, MTÜ Saelink projektijuht 2005–2008, Statistikaameti andmeanalüütik a-st 2008, praegu rahvastiku- ja sotsiaalstatistika osakonna juhtivanalüütik.

KRISTI LEHTO (1978) on lõpetanud Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskonna 2000, magistrikraad 2003. Statistikaametis a-st 2002, metoodika ja analüüsi osakonna vanemmetoodik 2009–2017, juhtivmetoodik a-st 2017. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Loenduseta loendus loendusmeeskonna pilgu läbi” (koos Ene-Margit Tiiduga; 2015, nr 12, lk 2197–2218).

HEINO PRUNSVELT (2021)

LOODUSVAATLUSI TAIS

Tõnn Sarv

Kui mõelda looduse kulgemisele, nagu see Eestist või üldse paravöötmeist paistab, siis võib tunduda, et kõige olulisemad asjad eluspüsimiseks on valgus ja soojus. Sellest ka see soovimine “Päikest sulle!”. On ju näha ja tunda, kuidas kevadel hakkab valguse ja soojuse mõjul elu tärkama ning sügisel see vaibub, kuna ilmad lähevad külmaks ja valgust jääb vähemaks.

Suvises soojuses elavneb kõik: linnud laulavad, putukad sumisevad, konnad krooksuvad, viljad küpsevad. Kärbsed, sääski ja parme on vahel lausa massiliselt. Aga elavnevad ka seened, vetikad, bakterid, arhed ja muude pisiolevuste kooslused. Seisev vesi läheb sogaseks, võib hakata kobrutama ja haisema. Kui maha kukkunud õuna kohe üles ei korja, läheb see seal varsti mädanema. Kergesti võivad põletikuliseks ja mädaseks minna ka väiksemad haavandid. August ongi rahvasuus mädakuu.

Õnneks panevad juba sügisesed öökülmad sellele hallitamisele ja mädanemisele, roiskumisele ja kõdunemisele piiri ning seejärel saabuvad talvekülmad peatavad üldse kõigi nende saprobiontide vohamise, tapavad nad ära või sunnivad minema varjusruma, anabioosi. Talv on otsekui iga-aastane suurpuhastus, et loodus saaks püsida oma raamides ja oleks ikka tasakaalus.

Mis toimub aga troopikas, kus aastaaegu nagu polekski? Valgusest ja soojusest seal puudust ei ole. Võiks ju arvata, et seentel ja bakteritel on seal aasta läbi üks suur pidu ja pillerkaar. Kõik, mis maha kukub, üle jääb või ära visatakse, peaks ju kohe hakka mädanema, käärima, hallitama ja roiskuma, kõik peaks olema räpane ja must, igal pool peaks vedelema kõntsa ja läga, levima paha hais ja lehk.

Ometi pole see üldse nii. Kõik on selles troopilises kliimas enam-vähem kena ja puhas, pole eriti kuskil tunda mingit halba haisu ega märgata mingit roiskumist või mädanemist, pole ka eristatavat lõhna, kõntsa ega soppa.

Aga kuidas see võimalik on? Ikka ju kukub maha puuvilju, ikka on väljaheiteid, jäätmeid ja muud seesugust. Kuhu see kaob? Kus on siis saprobiondid, orgaanilise aine lagundajad, aineringe käigus hoidjad?

Metsas jäävad mahalangenud kuivad puulehed maapinnale, alustaimestikku sisse. Pikapeale võivad need krõbisevad lehed puruneda tükkideks, mustjaks puruks või tolmuks, mis settib maapinna lohkudesse või kandub tuulte ja vetega minema. Aga kuskile ei laestu lagundamata või poollagunenud orgaanilist materjali. Huumust ei olegi, pinnaseks on punakaskollane savikas liiv. Selline loodus saab vabalt hakkama ka ilma huumusetähtsusega.

Ilmselt peavad olema mingid tegurid, mis ei lase seente ja teiste saprobiontide arvukusel üle teatud taseme tõusta.

Ehk on põhjuseks palavus, kuum kliima või niiskuse režiimi iseärasused? Õhu suhteline niiskus on troopikas tihtipeale väiksem kui parasvöötmes. Sama kogus vett annab kõrgemal temperatuuril väiksema suhtelise niiskuse ja suurendab oluliselt aurumist. Hommikune kaste kuivab ruttu, niisamuti ka vihmajärgsed lombid ja nired. Kuivanud puulehed ei kogu niiskust, vaid jäävadki kuivaks ega lähe kõdunema. Nöörile riputatud pesu kuivab ruttu ära, inimesed kuivatavad õhu käes liha ja kala. Aga näiteks sool läheb küll avatud pakendis kiiresti niiskeks, samuti lähevad kohe nätskeks õhu kätte jäänud kartulikrõpsud või küpsised.

Või on see ehk ultraviolettkiirgus, mis on ekvaatorile lähedastel aladel tõepoolest intensiivsem ja paljudele mikroobidele surmav? See võib tõesti olla üks põhjusi, kuid ilmselt mitte ainus. Leidub ju küllaldaselt varjulisi metsaaluseid ja püsivaid veekogusid ning peale kõige muu saab kiirgus toimida vaid keset päeva ja üksnes pilvitu taeva korral.

Näib, et saprobiontide vähesuse seletamiseks ei piisa abiootilistest teguritest ja vastuseid tuleks otsida looduslikest kooslustest

endist. Küsimusi on õieti kaks. Kuhu kaovad orgaanilised jäätmed ja kus on saprobiondid?

KUHU KAOVAD ORGAANILISED JÄÄTMED?

Kõigepealt võiks mõtelda sipelgatele, kes moodustavad troopikas ligi veerandi kõigi maismaal elutsevate loomade biomassist (Schultz 2000). Neid on tõesti palju ja mitmesuguseid. Ühes ja samas piirkonnas võib tegutseda kümneid sipelgaliike, suuremaid ja päris pisikesi, kõikvõimalike huvide ja kommetega. Iga ruutmillimeeter troopilises metsas on nende kontrolli all. Nad teavad kõike, mis nende piirkonnas toimub, nii maa peal kui ka maa all, iga puu igal oksal, igal leheliblel ja õiel.

Sipelgatel on suurepärane lõhnataju. Igasugune muutus on neile otsekohe teada. Moodustatakse transpordirajad, millega nende pesa otsekui sirutaks välja oma haarmed, et ulatuda sinna, kuhu vaja, ning toimetada siis seal, nagu vaja. See ongi nende eelis aeglaselt arenevate seente, bakterite ja arhede ees. Kõik, mis maha kukub ja vastupanu ei osuta, olgu see küps mango või nõrkenud ussike, rebitakse sipelgate poolt otsekohe puruks, veetakse minema ja tarvatakse ära. Elujõulises troopilises vihmametsas on täiesti mõeldamatu heita pikali ja uinuda — just sipelgate tõttu.

Paljude sipelgaliikide seedetraktis elutsevad bakterid ja muud mikroobid annavad neile võime toituda üsna eriliselt ning omastada ka teistele liikidele seedimatut materjali. Mõni liik kasvatab oma pesas seeni ja toitub nendest. Nende pesa on enamasti pinnases, maa all, vee- ja tulekindel. Pärast põlengut on nemad esimesed, kes maapinnal jälle toimetama hakkavad. Sadade miljonite aastate jooksul on nad kogenud tuhandeid põlenguid ja uputusi. Nad teavad, kuidas neid üle elada. Kui vaadelda kogu seda kolooniat kui ühtset organismi, siis võib aru saada sellestki, kuidas ühe või teise sipelga elu selles suures hulgas ei maksa eriti midagi. See on nagu juuksekarva kaotamine meiesuguste puhul.

Seejärel võiks mõtelda hooghännaliste, kes on väga väikesed lüljalgsed ja keda leidub veelgi suuremal hulgal. Varem peeti ka neid putukate hulka kuuluvaks, kuid nüüd on hakatud neid

paigutama omaette klassi. Ja neid on tõesti massiliselt, ühel pinnase ruutmeetril võib leiduda kuni 10 000 isendit (Ponge jt 1997). Nende tuhanded liigid tegutsevad maa all ja maa peal, puutüvedel ja puukoores, puude võrades, sügaval all ja kõrgel ülal. Oma väiksuse tõttu on nad meile vaevu märgatavad, kuid oma suure hulgaga on just nemad üks peamisi tegureid, mis ei lase seentel, bakteritel ja arhedel avalikult tegutseda.

Hooghännalised toituvad orgaanilisest materjalist, taimsetest jääkidest ja kõdust, loomade väljaheidetest ja muust säärasest. Võimalik, et nad tegelevad ka kuivanud lehtedest järele jäänud mustja puru või tolmuks pudenenud materjaliga. Nende seedetraktis leidub sümbiontseid baktereid, kelle abil on nad võimelised omastama ka paljudele teistele seedimatut materjali.

Aga kõige meelsamini toituvad nad seenehüüfidest ja ainuraksetest seentest, samuti seente spooridest, arhedest, bakteritest ning nende spooridest. Seetõttu näib, et oma massilisel hulgal on just nemad see peamine tegur, mis piirab ja takistab hallitamist, mädanemist ja roiskumist selles troopilises keskkonnas. Neid leidub muidugi kõigis kliimavöötmes, kuid troopikas tuleb nende tegevus kõige ilmsemalt esile.

Ning lõpuks termiidid, kes tegutsevad üksnes troopikas ja subtroopikas. Koos sipelgatega moodustavad termiidid ligi poole kõigi putukate biomassist (Eggleton 2020). Välimuselt on nad nagu sipelgad, kuid kuuluvad hoopis teise putukate seltsi ja elavad ka hoopis teistmoodi. Termiitide pesad on enamasti maapinnal nähtavad tugevast materjalist moodustatud kuhelikenäht, kuid suurem osa sellest asub maa all. Ühe hektari metsa kohta võib nende ehitisi märgata paarikümne ringis, kuid maa all võivad nad kõik olla mingil moel ka ühendatud. Need putukad toimetavad meie jaoks üsna nähtamatult oma tunnelites ja käikudes maa all ega näe ka ise midagi, sest nad on täiesti pimedad. Nad toituvad mitmesugustest orgaanilistest jäänustest, kuid kõige olulisem on nende tegevus surnud puidu töötlemisel.

Teatavasti on taimsete kudede põhiline koostisosa tselluloos, mida ükski loom ei suuda iseseisvalt seedida. Rohusööjatel loomadel on mao sopististes selleks tselluloosi lagundavad bakterid ja seened. Termiitide seedetraktis elavad aga samasuguste võime-

tega algloomad, protistid, kes on omakorda sümbioosis sealsamas elunevate bakteritega, ning sellesse ökosüsteemi võib kuuluda veel terve hulk unikaalseid mikroobe, keda ei leidu üldse kusagil mujal looduses (Ikeda-Ohtsubo, Brune 2009). Mõni termiidiliik kasutab seente poolt juba osaliselt lagundatud puitu, teised toituvad jälle erilistest seentest, mida nad oma väljaheidetega segatult peenestatud puidumassil ise kasvatavad. Mõne seeneliigi levik, näiteks perekonnast *Termitomyces*, sõltub täielikult termiitidest. Nõnda tarvitatakse ära suur osa metsas maha langenud puidust või isegi veel elusate puude kuivanud okstest.

Nõnda näib siis üsna selge olevat, miks saprobiontide tegevust pole troopilises kliimas eriti märgata. Bakterid, arhed ja seened liiguvad ja arenevad liiga aeglaselt; neist jõutakse ette või siis süüakse nad lihtsalt ära. Ning seda ei tee mitte ainult sipelgad, hooghännalised ja termiidid. Kõik, kel vähegi indu, huvi ja liikuvust, söövad meelsasti orgaanilisi jäätmeid — peale kõikvõimalike putukate ka veel tuhatjalgsed, kakandilised, teod, vihmaussid, linnud, kalad, närilised ja väga paljud teised.

AGA KUS ON SIIS SAPROBIONDID?

Ei saa öelda, et saprobionte üldse ei ole. Seente viljakehasid märkab küll kändudel, kuivanud puutüvedel ja -okstel ning ka maapinnal siin-seal, aga siiski harva ja hõredalt. Ka samblikke on vähe näha, üksnes hallikate laikudena puutüvedel. Võimalik, et samblike kudedesse kuuluvad ainuraksed seened (Spribille 2016) on samuti hooghännaliste kontrolli all (Lawrey, Diederich 2003).

Kuid tegelikult on saprobiondid täiesti olemas. Nad elavad ja tegutsevad ka troopilises kliimas ning teevad seda väga edukalt, ehkki neid pole tõepoolest näha ja nende tegevust pole võimalik kuigi lihtsalt märgata. Siinses kliimas on nende loomulikuks ja peamiseks elukeskkonnaks hoopis putukate ja üldse kõigi loomade seedetrakt. Iga looma sisikonnas elab ja tegutseb bakteritest, arhedest, seentest, algloomadest, viirustest ja teistest mikroobidest koosnev omaette ökosüsteem.

Küsimus on pigem terminites. Kui räägitakse saprotroofidest või saprobiontidest, siis tavaliselt peetakse silmas surnud orgaa-

nilise aine lagundajaid väliskeskkonnas — baktereid, seeni jt. Kui aga räägitakse seedetraktis toimuvast, siis kasutatakse märksa leebemaid väljendeid, nagu soolestiku mikrofloora või mikrobiom, ehkki ka seal lagundatakse surnud orgaanilist ainet ning paljud neist protsessidest võivad olla üsnagi võrreldavad, väljutada metaani ja ka pahasti lõhnavaid gaase.

Seedimisprotsess on lihtsustatult öeldes toitainete omastamine. Aga seda võib vaadelda ka suhestumisena selle seesmise ökosüsteemiga, selle toitmisena ja selle saaduste kasutamisenä. Meie soolestiku asukad söövad täpselt sedasama toitu mida meiegi, sest ise süües just seda me neile pakume (Sears 2005). Tegelikult istuvad nemad esimesena lauda ja saavad kõigepealt söönuks. Meile jäävad nende jäägid ja eritised. Suur hulk elutähtsaid aineid nagu K-rühma vitamiinid, biotiin, foolhape jpt tekivad alles selle elava koosluse saadustena (Sherwood jt 2013: 713–721).

Embrüoloogiliselt on seedetrakt moodustunud teatavasti gastrula sisemisest nahast ehk endodermist¹ ning selle sisemuses elatakse täiesti omaette elu.

Üldiselt püüab ektodermist moodustunud välimine nahk organismi ümbritseda ja väliskeskkonna mõjutuste eest kaitsta, et ta oleks sellest sõltumatu ja selle suhtes tundetu, vastupidav ja tugev. Välinahk võib kasvatada enda peale lubiainest koja, kitiinist kesta, sarvainest kilpe, soomuseid, okkaid, sulgi, karvu või muid katteid.

Sisemine nahk on aga kõigil loomadel enam-vähem ühesugune. Ole sa tigu või kala, ämblik või madu — süüa tahad ikka. Mõlemad, nii sisemine kui ka välimine nahk on pidevas kokkupuutes väliskeskkonnaga, mis neisse kas siseneb või neid ümbritseb. Kuid nad suhestuvad selle välise keskkonnaga täiesti erinevalt. Sisemine nahk on niiske, pehme ja soe, suhtleb sinna saabuvaga, võtab teda ettevaatlikult vastu, saab temast osa. Välimine nahk on enamasti kuiv, kõva ja külm ning tõrjub, väldib ja välistab. Nagu *yin* ja *yang*, kui keegi tahab niimoodi mõtelda.

¹Gastrula ehk karikloode on hulkrakse organismi embrüonaalse arengu käigus tekkiv rakustruktuur, mis koosneb kahest või kolmest lootelehest; üks neist on endoderm. *Toim.*

Sisemine nahk ehk seedetrakti sisemine pind on koos oma voltide, hattude ja mikrohattudega sadu kordi suurema pindalaga kui välimine. See elund on äärmiselt õrn ja tundlik ning ühtlasi hoiab ja kaitseb oma volte ja hattusid katvas limases kihis elutsevat ja tegutsevat rikkalikku, vajalikku ja kasulikku mikrobiomi, selle tuhandeid liike ja triljoneid rakke.²

Seal nad siis istuvad, nagu tribüünil, jälgides paraadi — kõike seda, mida me oleme söönud ja neile saatnud ning mis neist peristaltiliste kokkutõmmete saatel mööda nihkub.³ Me kuulume nendega kokku. Kui nemad on näljas, tunneme ka meie nälga. Kui nendel on isu šokolaadi järele, tunneme seda vajadust ka meie.

Ja näib, et see mikrobiom kontrollib ja reguleerib ka immuunsüsteemi, vaigistab ohtlike mikroobide tegevust, toodab ja eritab hormoone (Clarke jt 2014) ning mõjutab sisemise närvisüsteemi ehk “köhuaju” kaudu koguni psüühikat (Mayer jt 2014) — “köhutunne”, nagu selle kohta öeldakse. Nemat otsustavad, kes läheb paksuks ja kes mitte (Ley 2010). Muidugi ei ole nad ise teadlikud, kes nad on ja mida teevad, kuid kollektiivselt tegutsedes ilmutavad nad hämmastavat oskust probleeme lahendada ja oma elukeskkonda endale sobivas suunas mõjutada (Rennie 2017). Me saaksime elada ka selle ökosüsteemita, kuid koos on igal juhul parem (Steinhoff 2005). Muide, pole võimatu, et kõik rakud ongi täiesti arukad (Ford 2017), ja näib, et isegi mitokondrid suhtlevad omavahel (Picard, Sandi 2021), aga see selleks.

Vaataks nüüd hoopis, mis sellest mikroskoopilisest seltskonnast edasi saab. Kui vett mitte arvestada, siis umbes kuuskümmend protsenti loomade väljeheidete massist koosneb elusatest bakteritest, arhedest, protistidest jt (Guarner, Malagelada 2003). Troopilises kliimas kasutavad selle kohe ära kõikvõimalikud huvilised, eelkõige putukad, ning see kaob taas nende seedetrakti

²Selliste rakkude arvuks on pakutud sada triljonit (10^{14}), kuid ühtlasi rõhutatud kõigi seesuguste hinnangute ligikaudsust ja esialgsust. *Toim.*

³Peristaltikaks nimetatakse silelihaskestaga õneselundite (näiteks söögitoru, soolte, mao, neerujuha) rütmilist kokkutõmbumist ja lõtvumist, mille tagajärjel nende sisu (näiteks sooltes toitkört) nihkub edasi. *Toim.*

keskkonda oluliselt mõjutamata. Just sellisel viisil mikrobioom ringlebki, ühe looma soolestikust järgmisse, mis ongi tema loomulik elukeskkond. Suurem osa sellest elustikust on ju anaeroobne, mistõttu väliskeskkond oma kuivuse, õhuhapniku ja päikesevalgusega on neile raske katsumus või lausa hukatus. Pääseda saab vaid see, kes uuesti ära süüakse.

Koprofaagia on loomariigis laialt levinud. Paljudele kärbestele, mardikatele ja teistele putukatele pakuvad suuremate loomade värsked väljaheited väga suurt huvi, nagu varblastele hobusepabulad, jne. Seal leidub ju suures koguses toitu, mida ei tasu lasta niisama raisku minna. Aga toitumine pole ainus põhjus.

Noored elevandid, koaalad, pandakarud ja jõehobud söövad oma ema või teiste kaaslaste väljaheiteid. Vastsündinud põrsad arenevad jõudsamalt, kui neil on ligipääs oma ema väljaheidetele (Aviles-Rosa jt 2019). Ka hamstrid, merisead, siilid, jäneseid, küülikud ja paljud teised söövad omaenda ja teiste pehmeid väljaheiteid. Röövlomad ja -linnud söövad kõigepealt ära oma ohvri soolikad. Koos vajalike toitainetega saadakse niimoodi osa ka selles värskes materjalis elutsevatest bakteritest, arhedest, protistidest, seentest, viirustest, vetikatest ja paljudest teistest, mis lähevad taas ringlusse. Ja see tundub olevat kõige olulisem.

Me kõik oleme seotud ja ühendatud selle nähtamatu mikroskoopilise elustikuga, mis meid ümbritseb ja meie sees tegutseb. Me hingame seda sisse, puutume sellega kokku, joomme ja neelame seda alla, pidevalt. Seda mikrobioomi jagataksegi niimoodi, vahel lausa sihipäraselt ja meelega. See loob hoopis erilise läheduse, seob ja ühendab. Termiidid näiteks pakuvad üksteisele pidevalt oma väljaheiteid, tugevdades nõnda pesakonna omavahelisi sidemeid, tagades koloonia ühtse meelsuse (Noda jt 2007). Seedetrakti mikrofloora mõjutab ju ka meeleolu. Kui hiirtele manustada depressiivsete inimeste fekaale, muutuvad nemadki depressiivseks (Zheng jt 2016).

Meie väljaheited annavad maailmale teada, kes me oleme, mida me oleme teinud, kus käinud, kellega suhelnud. Näib, et kassid hindavad oma privaatsust eriti kõrgelt, püüdes seesugust andmete lekkimist vältida ja kattes oma väljaheited hoolikalt kinni. Tasuks

vist üldse tähele panna, kellega kokku puutuda, sama õhku hingata, koos elada, juua ja süüa. . .

Aga kui me nüüd kõik, liblikatest hobusteni, tihastest vihmaussideni, tahes või tahtmata, otseselt või kaudselt üksteise fekaale konsumeerides paratamatult jagame ja hoiame ringluses meie kõigi seedetraktides elutsevat ja tegutsevat mikrobioomi, mis juhib ja reguleerib meie immuunsüsteemi, vaigistab ohtlike mikroobide tegevust, mõjutab hormoonsüsteemi ja isegi psüühikat — ja kui kõik need bakterid, arhed, seened, viirused, protistid ja teised meid kõiki niimoodi ühendavad ja seovad, olles äkki ise sellest kõigest ka veel mingil moel teadlikud —, siis edasi lähemad küsimused juba väga huvitavaks. Kes meid siis tegelikult juhib, suunab, kaitseb, toidab ja õpetab?

Aga see selleks. Me oleme seni vaadelnud peamiselt maismaal toimuvat, kuival maal, õhu ja valguse käes nähtavat ja muutuvat, ikka seda, mida me ise oskame tähele panna ja märgata. Märksa olulisemad sündmused toimuvad aga hoopis vees, maa all või kellegi sisemuses, kuskil niiskuses ja pimeduses, kuhu meie pilk ei ulatu. Aga võiks ju.

Me hakkasime otsima saprobionte troopilises kliimas ja leidsime nad tegutsemas hoopis putukate ja teiste loomade sisikonnas, nende seedeelundites. Aga on ju ka selles kliimas vett, veekogusid, jõgesid ja järvi, mangroovimetsasid ja muid looduslike märgalasid. On küllaldaselt ka inimeste tehtud kraave, tiike, veehoidlaid ning eriti suurel hulgal kalakasvandusi ja riisipõlde. Kõigis neis leidub küllaldaselt baktereid ja arhesid ja muid saprobionte. Kuid pole neiski märgata mingit erilist saprobiontide tegevust. Vesi on neis ikka selge ja puhas.

Ka inimeste jäätmeid nagu polekski. Keegi ei muretse eriti oma solgi, jäänuste ega väljaheidete pärast. Ei ole solgiauke ega käimlakaste. Kui ongi mingisugune kanalisatsioon, siis on see pigem üleliigse vihmavee ärajuhtimiseks. Toidu- ja muud jäägid viisatakse lihtsalt ära, väljaheited suunatakse elamisest veidi eemale, aga ei tõuse sealt mingit haisu ega kogune sinna isegi kärbseid sumisema. See lihtsalt kaob või kuivab kuidagi ära. Isegi inimeste surnukehad võidakse mõnel pool jätta niisama maa peale lebama. Toidukraam ei lähe eriti kergesti hapnema ega hakka käärima. . .

Kümne miljoni elanikuga Bangkoki kanalitesse valguvad tuhandete restoranide, hotellide, kaubamajade, turuplatside, haiglate ja elamute jäätmed, väljaheited, solk ja saast. Muidugi on see reostus ja sellega tegeldakse.

Aga selles ka elatakse. Maismaal, õhu käes heidetakse väljaheiteid tõepoolest välja ning eritised tõesti erituvad kuskile, lähedale eemale või saadetakse kuhugi kaugemale. Veekeskkonnas aga ujutakse või hulbitakse paratamatult selle sees. See on elukeskkond, mida kõik sealsed olendid omavahel jagavad — koos nende seedetraktides elutseva ja sealt väljuva mikrobioomiga. Veed ollakse teistmoodi kui maismaal, õhu käes.

Kui nüüd nendesse suurlinna kanalitesse saabub, valgub või langeb mis tahes orgaanilist materjali, siis on selle vastuvõtmiseks seal ootel suurel hulgal näljaseid algloomi, amööbe ja ainuõõsseid, vesikirbulisi ja kirpvähilisi, kakandilisi ja harjaslõugseid, tiguseid ja ümarusse, kalamaime ning veel palju teisi pisikesi loomakesi. Ja nad neelavad selle alla väga kähku, veel kiiremini kui maismaal, metsas, sipelgate ja hooghännaliste hoole all. Kõik orgaanilised jäätmed ja mis tahes elusad bakterid, arhed, protistid, seened ja vetikad süüakse viivitamatult ära ja neist tuleb veel puuduski. Need pisiloomakesed on omakorda toiduks juba kogukamatele vähilistele ja kaladele. Kogu see toitumispüramiid tipneb suurte iginäljaste sägalistega, kellele saiatükkide loopimine on Bangkoki kanalituuridel iga päev populaarne turistlik atraktsioon. Sealsamas õitsevad lootosed, vesiliiliad ja -hüatsindid, mingit haisu ega reostust pole märgata.

Aga tuleme tagasi parasvöötmelisse kliimasse. Kevadel sulavad jää ja lume seest välja raiped, väljaheited, oksa- ja leherisu ning muud orgaanilised jäänused. Bakterid, arhed, protistid, seened ja vetikad ärkavad varakult ja hakkavad neis elama oma elu. Putukaid ja muid pisiolevusi, kes võiksid nende jäänuste vastu huvi tunda, veel ei ole. Nemad ei tule anabioosist nii kiiresti välja ja nad hakkavad tegutsema märksa hiljem. Mikrobioom voolab koos sulavetega madalamatesse kohtadesse, seisva veega kraavidesse, lompidesse ja tiikidesse ning soodsates tingimustes hakkab seal peagi ka nähtavaid ja tuntavaid elumärke ilmutama.

Parasvöötmelises kliimas jõuavad bakterid, arhed, seened ja teised mikroskoopilised olendid varem võimule (Muñoz-Dorado jt 2016). Selleks ajaks, kui sipelgad, hooghännalised ja teised huvilised, nii palju kui neid seal ongi, lõplikult üles ärkavad, on saprobiontidel juba arvestatav edumaa.

Selles parasvöötmelises kliimas on kõikvõimalikud reoveed üks tüüpilisemaid saprobiontide elukeskkondi. Need moodustuvad enamasti inimeste ja koduloomade eritistest, väljaheidetest, raibetest, mitmesugustest toidu jm orgaanilise materjali ülejääkidest ja muust sellisest. Hõredama asustuse korral ei pruugi see erilist muret tekitada, sest kõik voolab kuskile jõkke, järve või merre ja hajub ning kaob seal pikapeale. Kui aga inimesi elab juba suuremal hulgal ja tihedamalt koos ning tegeldakse ka veel toiduainete tööstusliku tootmisega, siis võib kogu see reovesi küll jubedalt haisema hakata ja tõsiselt muretsema panna.

Nii näiteks kasvas 19. sajandi esimesel poolel Londoni elanike arv järsult, ühelt miljonilt kolmele. Inimeste solk ja väljaheidet, tapamajade jäätmed ja muu selline kraam voolas peaaegu takistamatult. 1858. aasta suvi läks Londoni ajalukku kui *The Great Stink*, mil Thames ja tema lisajõed haisesid juba nii hullusti, et midagi otsustavat tuli ette võtta. Ehitatigi siis välja ulatuslikud kanalisatsiooni- ja settekaevude süsteemid ning paljud Thamesi lisajõed kaeti kinni või suunati torustikesse.

Tänapäeval muide arutatakse laialdaselt nende jõgede avamist ja taastamist. Samal põhjusel kaeti kinni ja aeti torustikesse ju ka läbi Tallinna kesklinna voolanud Härjapea jõgi. Esialgu pole küll veel midagi kuulda selle taastamisest.

Mida lähemale ekvaatorile, seda lopsakamad ja mitmekesisemad on taimed ja loomad, kuid mikroobe jääb üha vähemaks ja harvemaks nii maismaal (Amend jt 2010) kui ka ookeanis (Milici 2016). Mitte troopikas ei ole neil üks suur pidu ja pillerkaar, vaid hoopis suve teisel poolel parasvöötmes, mil õhk lausa kihab neist. Tavaliste hallitusseente (*Cladosporium* sp.) spoore hõljub augustikuises Tartus⁴ viiskümmend korda rohkem kui Ar-Riyādis.

⁴Vt www.allergialiit.ee/allergialiit/ohuseire-aruanDED.

Troopilises kliimas ei ole aastaaegu. Puudel pole aastaringe. Mida lähemale ekvaatorile, seda vähem on tunda aasta-aastalt korduvaid ilmastikumustreid, seda ühtlasem on elu.

Kõik taandub ajastatusele. Aastaaegade vaheldumine tekitab võnkumist, vibratsiooni. Mida lähemale poolustele, seda enam on seda võnkumist tunda. See vibratsioon nihutabki saprobiondid seedetraktist välja ja laseb neil avalikult esineda.

Kirjandus

- A m e n d, Anthony S., Keith A. S e i f e r t, Robert S a m s o n, Thomas D. B r u n s 2010. Indoor fungal composition is geographically patterned and more diverse in temperate zones than in the tropics. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 107, No. 31, pp. 13 748–13 753
- A v i l e s - R o s a, Edgar O., Anoosh R a k h s h a n d e h, John J. M c G l o n e 2019. Preliminary study: Depriving piglets of maternal feces for the first seven days post-partum changes piglet physiology and performance before and after weaning. — *Animals* Vol. 9, No. 5, pp. 268; doi: 10.3390/ani9050268
- C l a r k e, Gerard, Roman M. S t i l l i n g, Paul J. K e n n e d y, Catherine S t a n t o n, John F. C r y a n, Timothy G. D i n a n 2014. Minireview: Gut microbiota: The neglected endocrine organ. — *Molecular Endocrinology*, Vol. 28, No. 8, pp. 1221–1238
- E g g l e t o n, Paul 2020. The state of the world's insects. — *Annual Review of Environment and Resources*, Vol. 45, No. 1, pp. 61–82
- F o r d, Brian J. 2017. Cellular intelligence: Microphenomenology and the realities of being. — *Progress in Biophysics and Molecular Biology*, Vol. 131, pp. 273–287
- G u a r n e r, Francisco, Juan-Ramon M a l a g e l a d a 2003. Gut flora in health and disease. — *The Lancet*, Vol. 361, No. 9356, pp. 512–519
- I k e d a - O h t s u b o, Wakako, Andreas B r u n e 2009. Cospeciation of termite gut flagellates and their bacterial endosymbionts: Trichonympha species and Candidatus Endomicrobium trichonymphae. — *Molecular Ecology*, Vol. 18, No. 2, pp. 332–342

- Lawrey, James D., Paul Diederich 2003. Lichenicolous fungi: Interactions, evolution, and biodiversity. — *The Bryologist*, Vol. 106, No. 1, pp. 80–120
- Le y, Ruth E. 2010. Obesity and the human microbiome. — *Current Opinion in Gastroenterology*, Vol. 26, No. 1, pp. 5–11
- Mayer, Emeran A, Rob Knight, Sarkis K. Mazmanian, John F. Cryan, Kirsten Tillisch 2014. Gut microbes and the brain: Paradigm shift in neuroscience. — *The Journal of Neuroscience*, Vol. 34, No. 46, pp. 15 490–15 496
- Milici, Mathias, Jürgen Tomasch, Melissa L. Wos-Oxley, Hui Wang, Ruy Jáuregui, Amelia Camarinha-Silva, Zhi-Luo Deng, Iris Plumeier, Helge-Ansgar Giebel, Mascha Wurst, Dietmar H. Pieper, Meinhard Simon, Irene Wagner-Döbler 2016. Low diversity of planktonic bacteria in the tropical ocean. — *Scientific Reports*, Vol. 6, article no. 19 054 <https://doi.org/10.1038/srep19054>
- Mohammed, Sanad R. Alhussaini, Mohamed A. Moslem, Mohammed I. Al-Ghonaim, Abdullah A. Al-Ghanayem, Hamido M. Hefny 2015. Biodiversity and Distribution of Airborne Cladosporium Species in Riyadh city. — *Journal of American Science*, Vol. 11, No. 7, pp. 145–154
- Muñoz-Dorado, José, Francisco J. Marcos-Torres, Elena García-Bravo, Aurelio Moraleda-Muñoz, Juana Pérez 2016. Myxobacteria: Moving, killing, feeding, and surviving together. — *Frontiers in Microbiology*, Vol. 7, article no. 781; <https://doi.org/10.3389/fmicb.2016.00781>
- Noda, Satoko, Osamu Kitade, Tetsushi Inoue, Miho Kawai, Mika Kanuka, Kenzo Hiroshima, Yuichi Hongo, Reginaldo Constantino, Vivienne Uys, Junhong Zhong, Toshiaki Kudo, Moriya Ohkuma 2007. Cospeciation in the triplex symbiosis of termite gut protists (*Pseudotrichonympha* spp.), their hosts, and their bacterial endosymbionts. — *Molecular Ecology*, Vol. 16, No. 6, pp. 1257–1266
- Picard, Martin, Carmen Sandi 2021. The social nature of mitochondria: Implications for human health. — *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, Vol. 120, pp. 595–610
- Ponge, Jean-François, Pierre Arpin, Francis Sondag, Ferdinand Delecour 1997. Soil fauna and site assessment in beech stands of the Belgian Ardennes. — *Canadian Journal of Forest Research*, Vol. 27, No. 12, pp. 2053–2064
- Rennie, John, Lucy Reading-Ikkanda 2017. Seeing the beautiful intelligence of microbes. www.quantamagazine.org/the-

- beautiful-intelligence-of-bacteria-and-other-microbes-20171113/
- Schultz, Ted R. 2000. In search of ant ancestors. — *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 97, No. 26, pp. 14 028–14 029
- Sears, Cynthia L. 2005. A dynamic partnership: Celebrating our gut flora. — *Anaerobe*, Vol. 11, No. 5, pp. 247–251
- Sherwood, Linda, Joanne M. Willey, Christopher J. Woolverton 2013. *Prescott's Microbiology*. 9th ed. New York: McGraw Hill
- Spribille, Toby, Veera Tuovinen, Philipp Resl, Dan Vanderpool, Heimo Wolinski, Mary Catherine Aime, Kevin Schneider, Edith Stabenheimer, Merje Toome-Heller, Göran Thor, Helmut Mayrhofer, Hanna Johansson, John P. McCutcheon 2016. Basidiomycete yeasts in the cortex of ascomycete macrolichens. — *Science*, Vol. 353, No. 6298, pp. 488–492
- Steinhoff, Ulrich 2005. Who controls the crowd? New findings and old questions about the intestinal microflora. — *Immunology Letters*, Vol. 99, No. 1, pp. 12–16
- Zheng, Peng, Benhua Zeng, Chanjuan Zhou, Meiling Liu, Z. Fang, X. Xu, Li Zeng, Jiaomei Chen, Song Fan, X. Du, Xiaotian Zhang, D. Yang, Y. Yang, Huaqing Meng, Wei-Wei Li, Narayan D. Melgiri, Julio Licinio, Haung Wei, Peng Xie 2016. Gut microbiome remodeling induces depressive-like behaviors through a pathway mediated by the host's metabolism. — *Molecular Psychiatry*, Vol. 21, No. 6, pp. 786–796

TÕNN SARV (1949) on õppinud Tartu Ülikoolis bioloogiat (1968–1973) ja Tallinna Konservatooriumis muusikapedagoogikat (1981–1984); töötanud Antsla ja Tartu lastemuusikakoolis õpetajana (1976–1988); olnud Tartu Muinsuskaitse Ühenduse esimees (1987–1994); raamatukaupluse Krisostomus omanik ja juhataja (1992–2004); elab 2004. aastast Tais. *Akadeemias* on ta koos Rünno Vissakuga arvestanud Aleksandr Zinovjevi teost *Gorbatšovism* (1990, nr 8, lk 1731–1735) ja avaldanud essee “Minevikust ja tulevikust” (2013, nr 12, lk 2279–2288).

ARVUSTUS

PROLOOGIKS HORST BREDEKAMPI *PILDITEOLE*

Horst Bredekamp. *Pilditegu: Frankfurdi Adorno-loengud aastast 2007*. (Gigantum humeris.) Saksa keelest tõlkinud Mari Tarvas, sisutoimetaja ja järelsõna autor Krista Kodres. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 442 lk.

Ma olen antiplatonistlik antidualist
Horst Bredekamp

Horst Bredekampi 2010. aastal esmatrükis ilmunud teose *Theorie des Bildakts: Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2007* (Berlin: Suhrkamp) 2015. aastal avaldatud uusversioon *Der Bildakt: Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2007* (Berlin: Klaus Wagenbach) ja Tallinna ülikooli kirjastuses 2020. aastal eestikeelse tõlkena väljaantud *Pilditegu: Frankfurdi Adorno-loengud aastast 2007* on teos, mida võiks soovitada lugemiseks igale humanitaarvaldkonnas tegutsevale uurijale, eriti aga kunstiteadlasele ja -ajaloolasele (ka tulevasele). Pilditeadusest on eesti keeles varem ilmunud Gustav Franki ja Barbara Lange *Sissejuhatus pilditeadusesse: Pildid visuaalkultuuris* (2015), mis oleks huvilisele lugejale hea teed juhataav lektüür ka Bredekampi teosele, käsitledes ülevaatlukult pilditeaduse peamisi põhimõtteid ja suundumusi.

AUTORIST EHK *PILDITEGU* KUI PROTEST

1947. aastal sündinud Horst Bredekamp kuulub kunstiajaloolaste põlvkonda, kes alustas tegevust Euroopa kultuurile väga tormilisel ajal — 1960. aastate lõpul. Modernistlik eksperiment kunstis oli haripunktis ning kunstiteose esteetiline väärtus oli seatud suure küsimärgi alla. Vastuhakk kajastus põlguses igasuguste kunstiinstitutsioonide suhtes. Kommertsialiseerumise ja massikultuuri vastu võeti ette ristikäik, mis väljendus kunstiteose “ostuvõimetuks” muutmises. Poliitiliselt toimusid mõlemal pool raudset eesriiet sündmused, mis teravdasid noore põlvkonna juba varem tugevnema hakanud iseteadvust, tuues paradoksaalsel kombel näiteks Lääne-Euroopa tänavaprotsessioonidele esimees

Mao ja seltsimees Che näopildid ning kutse barrikaadidele, mis viisid Sorbonne'i ülikooli sündmustes ja mujalgi vägivallani. Kunstiajaloolasele Christopher S. Woodile 2012. aastal antud intervjuus, millest allpoolgi kasutan Bredekampi seisukohti ja väiteid, ütleb Bredekamp, kes astus mereväteeniustesse 1966. aastal ning naasis seal 1967, et koges pooleteise aasta vältel toimunud muutusi ka sünnilinnas Kielis, kui maailm oli pöördunud tema sõnutsi tagurpidi (Wood 2012: 516).

1967. aastast õppis Bredekamp Kieli, Müncheni, Berliini ja Marburgi ülikoolis kunstiajalugu, lisaks ka arheoloogiat, filosoofiat ja sotsioloogiat. Õpingute ajal moodustus noorte mõttekaaslaste seltskond — Bredekampi kõrval Martin Warnke, Franz-Joachim Verspohl jt¹ —, keda häbimärgistati juba nende tegevuse algaastatel, näiteks kunstiajaloo kongressidel nimetati neid “ikonoklastideks” ja “terroristideks” ning võrreldi Hiina kultuurirevolutsionääridega, kes tahtsid lõhkuda läänliku arusaama kunstiajalooost.² 1973. aastal asutas Bredekamp koos Hans-Joachim Kunstiga ajakirja *Kritische Berichte*, mis ilmub tänapäevani.³ Ajakirja esimese numbriga eessõnas vaidlustati traditsiooniline kunstiajaloo kontseptsioon ning kutsuti üles väljendama oma mõtteid uues ajakirjas, mis pakub “avatud foorumit” ainevaldkonnas valitseva tsensuuri tingimustes (Vorwort. 1973). Sirvides väljaande esimesi numbreid, tuleb nõustuda Bredekampi enda hinnanguga, et ajakiri oli “vastuhaku, fantaasia ning isegi hulluse allikaks”. Selle lehekülgedel protestitakse noorusliku agarusega “vanameelsuse” vastu, relvaks radikaalne marksistlik leksika ja lennukad loosungid, eesmärgiks Saksa kunstiteaduse muutmine, uue identiteedi otsing ning soov “kehtestada kunstiajalooline marksism, muutumata seejuures kodanlikeks stalinistideks” (Wood 2012: 517–518).

¹Martin Warnke (1937–2019) ja Franz-Joachim Verspohl (1946–2009) olid Saksa kunstiajaloolased, kes koos Bredekampiga olid 1970. aastatel alguse saanud Saksa pilditeaduse n-ö uue tuleku lätete juures, osaledes mõlemad ka kõmu tekitanud konverentsidel.

²Silmas on peetud Saksa kunstiajaloo teaduse konverentse Kölnis 1970. aastal ning Konstanzis 1972. aastal, kus tulid teravalt ilmsiks vastuoksused traditsioonilisi meetodeid pooldavate kunstiajaloolaste ja noorte radikaalide vahel. Noored teisitimõtledjad löid kaks Saksa kunstiajaloo teaduse kontekstis tänapäevani kõmulist rühmitust: Ulmi Ühing (Ulmer Verein) ja Kunstiajaloo Tudengikonverents (Kunsthistorische Studentenkonferenz), viimasesse kuulub ka Bredekamp.

³Ajakirja kodulehel journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/kb/ issue/archive on selle kõik numbrid digiteerituna kättesaadavad.

1974. aastal kaitses Bredekamp Phillipi ülikoolis Marburgis väitekirja teemal “Kunst kui sotsiaalsete konfliktide meedium: Pildirüüsted hilisantiigist kuni hussiidide revolutsioonini”. Autor on tunnistanud, et pärast süüdistusi eespool mainitud kongressidel oli tal raske ette kujutada, et keegi sooviks olla seotud tema doktoritööga. Läks aga teisiti ning pärast Hamburgi ülikooli teaduri ja professori ametit töötab Bredekamp 1993. aastast Berliini Humboldti ülikoolis kunstiajaloo professorina.

Oma pilditeooriat asus Bredekamp kujundama 1990. aastatel. Tema aukartustäratavalt ulatuslik bibliograafia sisaldab koguni 29 monograafiat, rääkimata suurest hulgast artiklitest, tõlketöödest ning toimetatud antoloogiatest.⁴ Bredekampi teadustöid on Krista Kodres põhjalikult käsitlenud siin vaadeldava raamatu järelsõnas ja seepärast ma neil ei peatu.

PILDITEADUSEST SAKSA VARIANDIS

Pilditeadusel Saksa versioonis on võrreldes angloameerika visuaalse kunsti teooriatega pisut teistsugune suund, mis mõneti tuleneb ka kasutatud terminitest. Sellele on õigusega osutanud Bredekampi eestikeelse tõlke kaassõnas Krista Kodres. Nimelt tähistab “pilt” (*das Bild*) saksa keeles igasuguseid kujutisi, pilte, kujundeid, illustratsioone jne, olgu need pärit kujutavast kunstist, sh skulptuurikunstist (*Bildhauer* ‘skulptor’) või tavaolustikust; inglise keeles aga eristatakse pilti (*picture*) ja kujutist (*image*). Bredekamp näeb selles keelises erinevuses ka järjest suurenevat lahknevust inglise- ja saksakeelse kunstiajaloo vahel (Bredekamp 2003: 418).

Pilditeaduse (*Bildwissenschaft*) esimesed elemendid, mis käsitavad pilti kui iseseisvat ja olulist kunstiajaloo ja kunstikultuuri fenomeni, tekisid juba 20. sajandi algul. Bredekamp nimetab pilditeaduse eelkäijateks ka 19. sajandi teadlasi, nagu Alfred Woltmann, Herman Grimm, Wilhelm Lübke ning Jacob Burckhardt. Nad olid kunstiajaloolased, kes juba 19. sajandi keskelt hakkavad tähtsustama foto — 20. sajandi algul ka diapositiivi — kui kunstiteose edastaja rolli, vaadeldes seda kui olulist meediumi, mis ei ole mitte üksnes kunstiteose kui objekti koopia, vaid dokument, mida saab kasutada nii didaktilises kui ka teaduslikus mõttes. Alfred Lichtwarki (1852–1914) ja Aby Warburgi (1866–1929) tegevus ja teoreetilised seisukohad tähistavad pilditeaduse algust selle

⁴Vt www.kunstgeschichte.hu-berlin.de/personen/senior-researcher/horst-bredekamp/horst-bredekamp-en.

mõiste otseses tähenduses. Hamburgi kunstihoone direktor Lichtwark hakkas oma muuseumi kollektsiooni koguma igapäevaelu kujutavaid fotosid, filme ning plakateid, kunstiajaloolane ja -teoreetik Warburg aga jätkas ja avardas Lichtwarki metodoloogiat. Warburgi lõpetamata jäänud pildiatlas *Mnemosyne* (alustatud 1927) kujunes Bredekampi arvatel Warburgi kunstiajaloo kui pilditeaduse üldmõiste alusteoseks (Bredekamp 2003: 420–423). Erwin Panofsky olulisust pilditeaduse arenguloos näeb Bredekamp eelkõige tema 1934. aasta essees, mis kandis algul pealkirja *On Movies* ja kujunes *Bildwissenschaft*⁵’i teooriat tutvustavaks oluliseks tekstiks Ameerika Ühendriikides (samas: 426).⁵

Pilditeaduse teine tulemine algas Saksamaal 1970. aastatel, eri autoritel erinev rõhuasetus ja radikaalsusaste. Mõned teoreetikud nägid kunstiajaloo ja pildi seost vähesena, kõneldes traditsioonilise Vasari-laadse kunstiajaloo “emantsipeerimise vajadusest”, nagu näiteks Hans Belting (1987: ix), kes muu hulgas lasi esimesena käiku termini “pildiline pööre” (Frank, Lange 2015: 184). Teised rääkisid “ikoonilisest pöördest”, mis pidi väärama seni kehtinud “lingvistilise” dominandi piltide käsitlemisel, näiteks Gottfried Boehm (1994), kolmandad keskendusid pildi “poliitilisele ikonograafiale”, nagu näiteks Martin Warnke (1995), jne.

Viimastel kümnenditel on pilditeooriaga seotud uurimissuunad muutunud laiahaardeliseks, püüdes hõlmata kõiki eluvaldkondi ja meediaid, mis on seotud pildilise väljendusega, ning selles on oluline osa olnud ka Bredekampil ja tema kolleegidel (Marr 2016). Tänapäeval ei saa nimetada pilditeadust n-ö valmis teaduseks, vaid pigem väga mitmetahuliseks “projektiks”, mille käigus üha kiirenevas tempos suureneb vastavate publikatsioonide arv (Frank, Lange 2015: 13). Rääkida aga kindlast teooriast oleks ennatlik. Samuti pälvivad pilditeoreetikuid tänapäevalgi kriitikat kunstiteadlastelt ja -ajaloolastelt, nii nagu see oli olnud 1970. aastate alul (Kodres 2012).

TEOORIA KUI KATSETUS

Mis siis on Bredekampi *Pilditeos* esitatud teooria põhisisu? Hästi lihtsalt väljendatuna: pildid ei ole lihtsalt objektid, vaid neil on elav, vaataja aistinguid, mõtlemist ja tegutsemist mõjutav vägi, mis tekib pildijõu ja

⁵ Aby Warburgi ideed ja tema *Mnemosyne* oli ka Bredekampi *Pilditeo* üks eeskujude ja nurgakivi. Vt selle kohta Beatrice Kitzingeri arvustust (2014) Bredekampi teosele *Theorie des Bildakts*.

seda kogeva isiku vastastikuses mõjuväljas, ning see tekitab kohe assotsiatsiooni sajanditepikkuse ikoonitraditsiooniga. Nii on pilt aktiivne omaenese olemasolus, “niisiis mitte tõeliselt mitte-olev, ometi tõeline”, nagu seda väljendab Bredekamp, seletades Platoni topeltheituse kaudu pildi loogikat (lk 58). *Pilditeo* puhul on tegemist “autonoomsete ja samas pseudo-elavate vormide kogemise filosoofiaga” (lk 12).

Soovides seletada piltide mõjujõudu ning samas hõlmata oma pilditeosesse kõiki meid ümbritsevaid pildilisi väljendusi, jaotab autor need kolme suurde kategooriasse, nimetades neid 1) skemaatiliseks pilditeoks ehk elavateks piltideks (*tableaux vivants*), mis kätkeb kehakompositsioone, liigutavaid ja häälitsevad nukke ning biopilte; 2) asendavaks pilditeoks ehk keha ja pildi asendust eri valdkondades (religioon, loodusuuringud, meedia, õigusteadus, poliitika, sõjandus, pildirüüste); 3) intrinsiline ehk loomulik pilditegu, pildi enese vormist lähtuv loomuomane jõud (lk 58).

Pilditegu kui teos on põhjalikult läbi kirjutatud narratiiv, mistõttu võiks soovitada seda neile, kes tahavad teadusvallas oma seisukohti veenvalt kirjapanduna esitada. Bredekampi veendumus on, et pilditeaduse lähtekohad on käsitletavad just nimelt kunstiajaloo distsipliini kaudu, ja see eristab teda paljudest ta mõttekaaslastest. Pilditeooriat (*Bildwissenschaft*) mõistab ta ajaloolise pilditeooriana ehk kujutise ajaloolise uurimisena Semperi-Riegeli-Wölfflini traditsioonis (*historische Bildwissenschaft*) (Wood 2012: 522) — aspekt, mis on teose lugemisel pidevalt tuntav. *Pilditeoses* leiduvad Platoni, Aristotelese, Ovidiuse, Pliniusse, Leon Battista Alberti jpt õpetuste teemakohased tõlgendused. Erinevalt paljudest teistest ei ole Bredekampi esitus esseistlik, vaid esitatud mõtted ja väited on varustatud arvukate viidetega nii klassikutele kui ka tänapäeva uurijatele.

Teoria tugevuses peitub ka selle nõrkus. Kui soovida süstematiseerida inimkonna tegutsemise vältel tekkinud piltide müriaadi, muuta pildi tähtsust võimalikult universaalseks ja objektiivseks, siis kumab teosest läbi paras annus pildi kui väelise objekti mütologiseeritust. Bredekampi enda meelehärmiks on Saksa kriitikud käsitlenud teda uue müstitsismi eelkäijana (Wood 2012: 522). Eemaldumisele teaduslikust lähenemisest kõnealusele teemale on osutanud näiteks Martin Büchel (2019). Bredekamp ise peab oma eeskujuks ajaloos “tõelist 17. sajandil toimunud valgustusaega”, mil metafüüsiline ning materialistlik olid omavahel tihedalt seotud ega kuulunud veel vastasleeridesse nagu hilisemal ajal (Wood 2012: 521). Üks kari, mida Bredekamp soovis vältida, on idealistlik kunstiajaloo traditsioon, kuid sellest iga hinnaga hoidumine kahandab nullilähedaseks kunstiteose kui kunstniku vaimse,

ideelise ja unikaalse artefakti tähtsuse. Seega: käsitledes ühelt poolt pilti kui inimese minimaalse sekkumise läbi valminud objekti ning asetades selle kunstiajaloolisse konteksti, annab ta igasugusele pildile ikoonilise väärtuse ja vää. Teisalt aga, vaadeldes kujutava kunsti teoseid vaid vormi ja materjali tasandilt, kahaneb nende väärtus eelkõige ideelis-vaimse väärtuse kaotamise arvelt.

Üheks mõistatuslikumaks probleemiks, millele osutab *Pilditeo* kaassõnas ka Krista Kodres, on piltide kogemise küsimus nii üldisest kultuurilistest kui ka subjektiivsetest erinevustest lähtudes (lk 432). “Kord looduna muutub ta [pilt] sõltumatuks, saamaks austava imetluse objektiks, aga ka hirmuks, kõikidest aistingutest kõige tugevamaks,” ütleb Bredekamp (lk 30). Seadmata kahtluse alla väidet pildi valmimisjärgsest autonoomsusest, jääb õhku siiski küsimus: kas pildiarmastaja (ikonoduul) ja pildivihkaja (ikonoklast) kogevad kõige laiemas tsivilisatsiooni historitsistlikus kultuurikontekstis pilti samamoodi? Kui igasugusel pildil on iseseisev, universaalne vägi, siis kuidas käitub see “esteetikat irriteeriv okas” (lk 279) tõstetuna materiaalsest vormi esteetikast vaimse idee-esteetika taustsüsteemi? Kuidas mõjutavad pildi enese väge ja vaataja kogemist sellised suurused nagu entusiasm, originaalsus, leiutuslikkus, teostuse meisterlikkus ehk need elemendid, mis on 18. sajandist peale kunstnik-geeniuse kuvandi lahutamatuks kaaslasest kunstiteooriates?

Bredekamp pakub mitmetist tõlgendusvõimalust, “katsetust”, nagu ta ise seda nimetab (lk 27)⁶, meid ümbritsevale, järjest suurenevale piltide tähendus- ja mõjuareaalile. *Pilditeo* huvitavama ja nauditava osa moodustavadki ikonoloogilised ekskursid ajas, üksikjuhtude analüüs (koos väga hea ja rikkaliku pildimaterjaliga), kus kohtuvad näiteks automaatselt 16. sajandist ning Michael Jackson, Hans Holbein vanem ning Yves Klein. Üks tugevamaid teemaarendusi on pildi poliitilise ja võimukontekstiga seonduv, milles kajab läbi 1960. aastate lõpu ja 1970. aastate alguse militarismivastane protestimeelsus.

Võib siiski väita, et Bredekampi rõhutatud pilditeo distantsi hoidmise eetikas (lk 14), kiretus ja kõrvalseisva vaatleja positsioonivõtus on ometi tunda parajat annust kirglikku ja erapoolikut kohalolu, mis ilmu- tab end sõnalise pildijaatuse kaudu.

⁶Tähelepanu väärrib ka tõik, et esmalt oli kõnealuse teose pealkirjaks *Theorie des Bildakts*, mis 2015. aastal lühenes “teooria” võrra (*Der Bildakt*).

Kirjandus

- Belting, Hans 1987. *The End of the History of Art?* Transl. by Christopher S. Wood. Chicago: University of Chicago Press
- Boehm, Gottfried 1994. *Was ist ein Bild?* (Bild und Text.) München: Fink
- Bredkamp, Horst 2003. A neglected tradition?: Art history as *Bildwissenschaft*. — *Critical Inquiry*, Vol. 29, No. 3, pp. 418–428
- Büchse, Martin 2019. *Bildmacht und Deutungsmacht: Bildwissenschaft zwischen Mythologie und Aufklärung*. Paderborn: Wilhelm Fink
- Frank, Gustav, Barbara Lange 2019. *Sissejuhatus pilditeaduses: Pildid visuaalkultuuris*. Tlk Katrin Kaugver. (Gigantum humeris.) Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Kitzinger, Beatrice 2014. Horst Bredekamp. Theorie des Bildakts. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2010. — *caa.reviews*, September 10. Vt www.caareviews.org/reviews/2162#.X_cKbi0RrOQ
- Kodres, Krista 2012. Kunstiteaduse mitmekülgne uurimisobjekt. — *Sirp*, 17. VIII, lk 12
- Marr, Alexander 2016. Knowing images. — *Renaissance Quarterly*, Vol. 69, No. 3, pp. 1000–1013
- Vorwort. 1973. — *Kritische Berichte*, Bd. 1, Nr. 1, S. 5–7
- Warnke, Martin 1995. *Political Landscape: The Art History of Nature*. Cambridge: Harvard University Press
- Wood, Christopher S. 2012. Iconoclasts and iconophiles: Horst Bredekamp in conversation with Christopher S. Wood. — *The Art Bulletin*, Vol. 94, No. 4, pp. 515–527

HOLGER RAJAVEE (1969) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofia-
teaduskonna 1996, filosoofiadoktor 2019. TÜ Viljandi kultuuriakadeemia kultuuri- ja kunsteide ajaloo lektor 2009–2017, assistent 2017–2019; Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstikooli kunstiajaloo lektor a-st 2013, Kõrgema Kunstikooli Pallas kaasprofessor a-st 2017, TÜ aja-
looj ja arheoloogia instituudi kunstiajaloo lektor a-st 2021.

ABSTRACTS

JAN KAUS. **Normality in beauty**

The essay discusses the relations between beauty and normality. Is there such a thing as a normal beauty? In order to outline some kind of answer, one has to step back and face another question: is there a universal beauty? Or should one take yet another step back, and look rather for something more material, some physical fact which has a direct influence on every living being? Therefore, the essay is trying to look for an answer from the fact of continuance — and from the fact that every continuance, from the fluctuations of the universe to the vibration of a single atom, is limited, temporal. So, the question arises: as temporal continuance is a fact that constitutes every living being in a form of mortality, would it be reasonable to envision beauty as a sense of transience, an absence of eternity? To feel beauty as some kind of reflection that mirrors the ephemeral essence of existence?

Furthermore. For us, human beings, the fact of mortality is intertwined with an awareness of mortality, which often appears as a reluctancy to reconcile oneself with the finite existence. This awareness divides the mind from the body. Therefore, if one is thinking of beauty as an absence of eternity, it would be natural to comprehend it as something intrinsically abnormal. Moreover, as the discoveries of theoretical physics have shown (or as they could be perceived), the existence itself, the fact of biological life as such, could be considered highly unlikely, therefore highly abnormal and, therefore, deeply beautiful. Too beautiful to endure most of the time that is given us. That is the reason why the most intensive realisations of beauty could easily be perceived as variations on Horace's famous aphorism "Seize the Day!" (Auth.)

TOON TELLEGEN. **Poetry**

JAAN SOOTAK. Application of penal law: The law itself and what it involves

Finding the provision to be applied in the code is usually not great trouble. By this, however, the law has not been applied yet. Therefore, the aim of the article is to show that even if searching for the right legal act may be difficult, it is only the beginning of the long road. The starting-point for the law-governed state is the principle nullum crimen nulla poena sine lege. Within this framework, however, additional conditions must be considered, which the law to be applied must meet. The requirement of lex certa presumes that conviction should precisely rely on the special part of the code, considering, if necessary, the limits of responsibility arising from the its general part. This requirement must also be followed at interpretation of law where the restricting interpretation — odiosa sunt restringenda — should be preferred. The Supreme Court of Estonia also prefers such interpretation, but, for example, article 111–4 of the French Code penale even includes the obligatory requirement: la loi penale est d’interpretation stricte. The punishment to be applied must be written law, as lex scripta forbids the application of unwritten norms, thus of customary law. Conviction itself cannot be based on a norm of customary law, but, in certain cases, the application of a customary norm is necessary, e.g., breach of the good practice of construction or a doctor’s act that does not meet the good medical practice. Custom can also be seen as an alleviating or aggravating circumstance in ethical norms, e.g. heartfelt regret or base motive. Considering lex stricta, the law forbids to consider an act an offence and to punish someone for it on the basis ofn analogy. This is an elementary requirement of the law-governed state, and its validity should not be doubted. Here, it should be emphasised that only analogy that creates a punishment is forbidden. Other analogy unfavourable for the accused (in malam partem), to say nothing of analogy favourable to him/her (in bonam partem) is allowed. As the first example, analogy with civil law could be given where the concept of thing is broadened, and, thus, in the case of theft, an animal is considered a thing (or, more correctly, equal to

it). *Analogy favourable for the accused is manifest in circumstances excluding unlawfulness and guilt. Last but not least, the application of a concrete norm of the general or special part of the code depends on legal dogmatics, more precisely on the dogmatic scheme devised for filling out and application of the corresponding legal concept. The article provides examples of determining execution and participation according to formal-objective, subjective and action regulation theories, also the determination of the starting time of punishability of an offence attempt or offence according to formal-objective, material-objective, subjective and impression theories.* (Auth.)

SIMEON OF BETH ARSHAM. On the persecution of Christians in Najrān, AD 523

The publication contains the Estonian translation of a source pertaining to the persecution of Christians in the Himyarite kingdom of South Arabia, AD 523. This is a letter written by Bishop Simeon of Beth Arsham, who took part in the conference of Ramla AD 524 where the envoys of the Byzantine Emperor Justin were sent to negotiate with Mundhir, King of the Lakhmid dynasty. The messengers from the Himyarite King Yūsuf As'ari also came to Ramla and read a letter where the king gave his account of having persecuted and killed many Christians in the Najrān oasis of his country. Bishop Simeon used this account, gathered additional data on his own and composed this letter where he described the martyrdom of Himyarite Christians to inform the churches in the Middle East and urged their leaders to take appropriate measures to end these persecutions. (Transl.)

TOOMAS HAUG. Mustjala: A true story

ENE-MARGIT TIIT, HELLE VISK, ETHEL MAASING, VASSILI LEVENKO, KRISTI LEHTO. **The consequent population and housing census: Why and how?**

In the whole world, censuses take place in more or less every ten years. In Estonia, 11 censuses have taken place since 1881 up to now, and, this year, the 12th census — more precisely, population and housing census 2021 — will be held. Censuses in Estonia have been arranged by the Russian Empire, Germany, the Soviet Union and also by the Republic of Estonia — between the two world wars and in the recent decades. The censuses arranged by different authorities were somewhat different in their organisational aspects, the questions asked, data collection methods and also in their output.

The censuses in the countries of the European Union are essentially harmonised so that the data could be comparable. All the censuses take place in the same year, the lists of census characteristics have jointly been agreed upon, etc.

While the traditional census is expensive because of the big expense of labour and often inefficient because of the respondents' unwillingness to answer the census questions, new options have been searched for collecting the necessary data. In 2011, two thirds of the census data in Estonia were collected through the Internet; this year administrative sources will be used for collecting of all the data recommended by the European Union. Traditionally, in addition to data compulsory in Europe, data recommended by local scientists have been collected in Estonia. This year, a sample survey will be used for collecting these data.

Compared to all the earlier censuses, the new requirement of confidentiality of personal data has been applied during the last two censuses — the census tables should not reveal anyone's personal data. This means that, in some cases, correct numbers in tables must be replaced with changed data. This is because if some of the cells of the table include data about only one respondent, it is possible to obtain some additional information about him/her.

The use of registers for getting census data creates problems related to adequacy of data. A considerable number of people in Estonia are known to have registered their places of residence in the Population Register incorrectly. There are several motives for it — benefits that can be received at different places, unwillingness to show the letting of flats to avoid taxes, convenience and even ignorance of the obligation to register one's place of residence. Not all the people register their departure from the state. This creates the need for correcting the register data. In the last ten years, a work group of Statistics Estonia has developed index-based methodology of population statistics which makes it possible to correct data by cross-usage of registers, i.e. to correct the actual population size, actual places of residence and composition of families. During the current census, corrected register data are used in the census outputs, but the corrections are not forwarded to the registers, as international rules do not allow to forward census data to registers or other institutions. (Auth.)

TÖNN SARV. Nature observations in Thailand

In a tropical environment, the microbiome is under pressure by ants, springtails, termites, small crustaceans, other arthropods, nematodes, molluscs, and others. Microbial decay is hardly detectable in a rainforest. The detritus does not convert organic matter or humus into soil; nothing is going to be rotten. All organic waste disappears very fast due to ants and others. Microbial saprotrophs, like fungi, bacteria, archaea, cannot survive in this environment. Their ecosystems exist mainly in the digestive tracts of insects and other animals. Animals have consumed this microbiome in various ways, including coprophagia. The main reason for these phenomena seems to be the lack of seasons in the tropical climate.

On the other hand, in a temperate climate with annual seasons, saprotrophic activity in the environment is remarkable. This is indicated by water pollution which causes algal bloom, eutrophication, stink. Due to seasonal and inevitable hibernation, the insects and other animals are less active and do not effectively suppress microbial life. (Auth.)

Review

HOLGER RAJAVEE. As a prologue to Horst Bredekamp's *Image Act*

Horst Bredekamp. Pilditegu: Frankfurdi Adorno-loengud aastast 2007. [Der Bildakt: Frankfurter Adorno-Vorlesungen 2007.] (Gigantum humeris.) Translated from German by Mari Tarvas, content editor and author of the afterword Krista Kodres. Tallinn: Tallinn University Press, 2020. 442 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XLI

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

TOOMAS HAUG (1956), Estonian literary scholar and editor

JAN KAUS (1971), Estonian writer, essayist and translator

KRISTI LEHTO MA (1978), leading methodologist at the Methodology and Analysis Department of Statistics Estonia

VASSILI LEVENKO (1950), leading analyst at the Population and Social Statistics Department of Statistics Estonia

ETHEL MAASING (1988), leading analyst at the Population and Social Statistics Department of Statistics Estonia

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

HEINO PRUNSVELT (1960), Estonian artist

HOLGER RAJAVEE PhD (1969), lecturer in art history at the Department of Drama at the Estonian Academy of Music and Theatre, associate professor at Pallas Higher Art School, lecturer in art history at the Institute of History and Archaeology at the University of Tartu

TÖNN SARV (1949), freelance columnist

SIMEON OF BETH ARSHAM (died 540), bishop of Beth Arsham Church

JAAN SOOTAK PhD (1948), jurist, emeritus professor of the University of Tartu

TOON (Antonius Otto Hermannus) TELLEGEN (1941), Dutch poet, prose writer and playwright

ENE-MARGIT TIIT PhD (1934), principal methodologist at Statistics Estonia, emeritus professor of the University of Tartu

HELLE VISK MA (1984), leading methodologist at the Data Acquisition and Processing Department of Statistics Estonia

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XLI

Algus 2018. aasta 6. numbris.

12. november [1948]. Päev peale akad. Nikolai Burdenko mälestusaktust. On varane hommikutund. Uue Anatoomikumi auditoriumi ilmutab prof. A. Valdes, seekord ilma värviliste kriitideta, mis temal harilikult joonistamiseks tahvlile erikastikeses kaasas, asub sõna lausumata kõnepuldi taha ja hakkab igasuguse sissejuhatusega ülikiiresti, vurinal oma loengut paberilt maha lugema.

Üliõpilased vaatavad üllatatult ja arusaamatult üksteisele otsa: prof. Valdes pole kunagi sääraselt oma loenguid vuristanud, vaid temale omase põhjalikkusega neid alati meeldejäädvalt ja arusaadavalt esitanud, ainekst pealegi veel selgitavate joonistega illustreerides.

Prof. Valdes aga jätkab vuristamist, pead märkmetelt tõstmata. Järelekirjutamisest ei saa loomulikult juttugi olla.

Peale loengut läheb A. Rāni prof. Valdese juurde omapärase loengu põhjust pärima. Selgub, et vuristusloeng oli mõeldud karistusena üliõpilastele mitteilumumise pärast Nikolai Burdenko mälestusaktusele.

– Lugesin teile nii, nagu teised loevad, — olla A. Rānile veel öelnud A. Valdes.

Seejärel ruttab kursusevanem koos rühmavanematega end kursuse nimel vabandama.

– Mida teie siis tahate? Et loeksin teile nii nagu varem? — küsinud A. Valdes, — aga kas teie minu korraldust täitsite ja aktusele tulite?

Lõpuks leitakse ühine meel ja keel ja vahejuhtum likvideeritakse.

17. november. Ülikooli uksele on välja pandud teadaanne, et akadeemik N. N. Burdenko mälestusaktus toimub aulas 19. novembril 1948. Ei ole öeldud, et aktus on teiskordne.

Hommikul leitakse teadaandel märges: “Maha dekaan A. Valdes — lambanahka pugunud fašist”. See on arstiteadlaste salajane demonstratsioon oma vihatud dekaani vastu.

18. november. Kohtumine Arkadi Uiboga ülikooli lektoriumis. Tuleb nende ridade kirjutaja sisseastumisel laua tagant vastu, surub kätt — tõsine nagu alati, liikumata näoilmega.

– Tahtsin paluda teid seisukoht võtta minu uue õienduse kohta ajakirjanduse tarvis, — tähendan ma, — mis koostatud saadud näpunäidete järel.

Palub mind istuda, hakkab kirjutist lugema. Näoilme on endiselt liikumata.

– Sel kujul kirjutis rahuldab, — sõnab Uiho lõpuks, lugemist katkestades, — viimases lõikes tuleks ainult lisandada, et peame mitte üksnes omandama marksismi-leninismi maailmavaate, vaid pidevalt hoolitsema ka oma erialalise kvalifikatsiooni tõstmise eest.

Soovitan siis pöörduda P. Kalju poole, kes annaks kaaskirja N. Duplevskile,²⁰¹⁸ et see kirjutise lehte paigutaks.

Jutuaajamine on lõpetatud.

Arkadi Uiho tuleb taas laua tagant välja ja surub mul lahkumiseks kätt. Seekord vaatab ta minule otsa ja naeratab.

²⁰¹⁸Nikolai Duplevski (Duplevsky; 1917 – 17. IV 2000 Tartu) õppis TÜ õigusteaduskonna kaubandusosakonnas (majandusosakonnas) 1936–1938 ja 1939–1940, Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonnas 1940–1941, korp! Fraternitas Aeterna noorliige (astus välja), seejärel ÜS Ühenduse liige. Hispaania kodusõjas kommunistide poolel 1938–1939, olles Kataloonia rindel reamees, sanitar ja kuulipildur, teenis XI Internatsionaalse brigaadi õppepataljonis, XIII Jarosław Dąbrowski nimelises brigaadis, Adam Mickiewiczi nimelises pataljonis 1. V 1938 – 9. II 1939, seejärel Prantsusmaal interneeritute laagrites (Saint-Cyprien, Gurs) kuni 1939. a maini; Tartu linnavalitsuse korteritoimkonna asjaajaja 1940. a sügisel, kirjastuse Teaduslik Kirjandus abitoimetaja Tartus 1941; Teise maailmasõja ajal Tartu miilitsajaoskonnas ja hävituspataljonis, Eesti Laskurkorpuse 921. laskurpolgu 1. pataljonis 1942, 925. laskurpolgu politruki asetäitja; *Edasi* toimetuse liige Tartus 1945–1952, vastutava toimetaja kt 1948–1950; hiljem ehitustöoline jm.

19. november. Akad. N. N. Burdenko teiskordne mälestusaktus, mida üliõpilased nimetavad karistusaktuseks.²⁰¹⁹ Osavõtt on tehtud kohustuslikuks kõigile arstiteaduskonna üliõpilastele ja õppejõududele. Aulaesises ruumis toimub osavõtjate registreerimine. Kateedrite juhatajad on korralduse kohaselt presiidiumis.

H. Söber, kes julgeb dekaan A. Valdeselt küsida, kas need õppejõud, kes esimesel mälestusaktusel olid, võivad teiselt puududa, saab terava kriitika osaliseks.

Aula on seekord üliõpilasi ja nooremaid õppejõude viimase võimaluseni täis. Hilinejad seisavad seinte ääres ja rõdul. Esimestes ridades istuvad P. Kalju, A. Uibo ja A. Vill²⁰²⁰. Teiste teaduskondade õppejõude on näha vaid üksikuid.

Seekordset aktust juhatab rektori asemel prodekaan E. Karu.

Kordavad oma ettekanded A. Linkberg, A. Valdes ja R. Joab. Viimasel on prillid rakendamisvalmilt välises taskus. Kui ta ni-

²⁰¹⁹Vt P. Bogovski, "N. N. Burdenkole pühendatud näituse lõpetamine". — *Edasi*, nr 173, 21. XI 1948, lk 4.

²⁰²⁰Andrei Vill (Andres V.; 1906 – 20. XI 1976 Tartu) õppis 1928–1932 S. Kirovi nimelises Sõjameditsiiniakadeemias Leningradis, lõpetades selle. 4. Turkestani diviisi 12. laskurpolgu polgunooremarsst Kingissepas 1932, 31. mehhaniseeritud brigaadi õppepataljoni vanemarsst Vanas Peterhofis 1932–1935, 25. kaardiväediviisi 25. tankipolgu vanemarsst Pihkvas 1935–1938, vangistatuna NKVD eeluurimise all Pihkvas 1938–1939, reservis Pihkvas 1939, 8. üksiku raudteepolgu vanemarsst Mitšurinskis 1939–1940, 34. tagavara laskurbrigaadi brigaadiarsst Bobrovis 1940, 149. laskurdiviisi diviisiarsst Ostrogožskis 1940–1941, 55. laskurdiviisi diviisiarsst Valgevene sõjaväeringkonnas ja Edelarindel 1941, 21. (3.) armee sanitaarosakonna kaardrite osakonna ülem Edela-, Doni ja Voroneži rindel 1941–1944, 43. armee ravi-evakuatsiooniosakonna sanitaarosakonna ülem tegevarmees ja Põhja väegrupi koosseisus 1944–1946; Põhja väegrupi meditsiinivalitsuse vanemsanitaarinspektor 1946, meditsiinikoosseisu täienduskursuste õppeosakonna ülem 1946–1947; TÜ sõjameditsiinilise ettevalmistuse kateedri vanemõpetaja a-st 1947, kateedri juhataja 1949–1961, täitis ka õppeülesannet marksismi-leninismi aluste kateedri juures, arstiteaduskonna prodekaan 1952–1954, ülikooli parteialorganisatsiooni sekretäri kt 1949–1950; Tartu linna kiirabijaama peaarst 1961–1974; meditsiiniteenistuse polkovnik 1950.

metab, et Burdenkol oli teaduslikeks katseteks kasutada 200 koe-
ra, vaatavad Uiho ja Kalju üksteisele otsa ja naeratavad. Praegu
pole arstiteaduskonnal ühtegi katsekoera.

– Kes etendab täna Koreiša osa? — küsib tasa keegi presiidiumi liikmetest. Küsimus jääb vastamata.

Saabuvad telegrammid Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia presidendilt prof. N. N. Anitškovilt²⁰²¹ ja tänukiri Nikolai Burdenko leselt. Need loeb ette E. Karu.

Kavakohaselt järgneb mälestusaktusele ilma vaheajata (dekaan kardab üliõpilaste laialiminekut) õppemetoodiline koosolek kogu arstiteaduskonna üliõpilastele ja õppejõududele.

E. Karu annab sõna A. Valdesele, kes pikemas ettekandes käsitleb temale omase pedantsusega põhjaliku ettevalmistamise vajadust eksamiteks, distsipliini küsimusi (suitsetamine auditoriumides, puudulik osavõtt õppetööst ja ühiskondlikest üritustest) ja atestatsiooni sisseseadmist iga üliõpilase kohta, mis otustava tähtsusega hilisemal kohtadele määramisel.

– See on tõeline karistusaktus! — sähvab jälle keegi presiidiumi liikmetest, — küll on need Valdese targutamised tüütavad.

Kuid juba saab sõna sõjalise ettevalmistuse kateedri õppejõud alampolkovnik H. Silbermann, kes õnnitleb ÜLKNÜ (Üleliidulise Kommunistliku Noorsoo Ühingu) 30-da aastapäeva puhul korraldatud Tartu üliõpilaskonna laskevõistlustel esikohale tulnud arstiteaduse üliõpilasi ja annab neile üle vastavad diplomid. Ta rõhutab muide laskeoskuse tähtsust arstidele, sest kui varem arst pidi vaid oskama haavu ravida, peab ta tänapäev oskama haavu ka lüüa. Sõda haarab kaasaegse relvastuse juures

²⁰²¹Nikolai Anitškov (1885–1964) lõpetas Keiserliku Sõjameditsiiniakadeemia Peterburis 1909, meditsiinidoktor 1912, NSVLi Teaduste Akadeemia akadeemik 1939 ja NSVLi Arstiteaduste Akadeemia akadeemik 1944. Eksperimentaalmeditsiini Instituudi patoloogilise anatoomia osakonna juhataja ja professor Petrogradis (Leningradis) 1920–1964, ühtlasi Sõjameditsiiniakadeemia patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja 1920–1939 ja patoloogilise anatoomia kateedri juhataja 1939–1946, NSVLi Arstiteaduste Akadeemia president 1946–1953; NSVLi Ülemnõukogu saadik 1947–1950; meditsiiniteenistuse kindralleitnant 1943.

mitte üksnes otsest vaenuvälja, vaid olulisel määral tagalat, ja seepärast peab arst, kes Nõukogude armees on ühtlasi ohvitser, kujunema ka võitlejaks, eesmärgiga vajaduse korral võidelda ja võita relvaga käes.

Lõppsõna ütleb E. Karu.

Tänava pimeduses tähendab keegi kateedrijuhataja teisele: "Akad. Burdenko mälestusaktusega kordus sama lugu, mis omal ajal Puccini²⁰²² "Madame Butterflyga"²⁰²³ (film "Madame Butterfly" pealkirjaga "Tšio-Tšio San"²⁰²⁴ Maria Cebotariga²⁰²⁵ nimiosas jookseb parajasti "Ateenis") — esietendus kukkus läbi, kordusetendus uues koosseisus õnnestus hiilgavalt..."

*

Kirjutuslaual lebab "Rahva Hääle" 19. novembri number.²⁰²⁶ Suurepealkirjalises artiklis "Võidelda järjekindlalt kapitalismi igandite vastu Tartu Riiklikus Ülikoolis" kirjutab ülikooli parteialgorganisatsiooni sekretär P. Kalju muu seas järgmiselt:

"Süsteemaatilise ideoloogilise töö tagajärjel on märgatavalt tõusnud õppetöö tase. Enamik loenguid on muutunud ideeliselt sihikindlaks, neis tuuakse reljeefselt esile vene ja nõukogude teaduse saavutusi. Rea kateedrite töö, mis ei vastanud nõudeile, korraldatakse ümber vastavalt nõukogude kõrgema õppeasutise põhimõttele"...

²⁰²² Giacomo Puccini (1858–1924), Itaalia helilooja.

²⁰²³ Giacomo Puccini 1904. aastal Milano La Scala tellimusel kirjutatud Jaapani-aineline ooper. Selle esimese versiooni esietendus 17. veebruaril 1904 Milano La Scalas võeti jahedalt vastu, parandatud versiooni esietendus 28. mail 1904 Brescia linnas oli aga väga edukas.

²⁰²⁴ Film *Liblika unistus* (Il sogno di Butterfly) või *Liblika esilinas-tus* (Premiere der Butterfly), ka *Madame Butterfly*, valmis Itaalia ja Saksamaa ühistööna 1939. aastal kahes versioonis (režissöör Carmine Gallone); linastus kõnealusel ajal Eestis pealkirjaga *Tšio-Tšio-San esietendus*.

²⁰²⁵ Maria Cebotari (Ciubotaru; 1910–1949), Chişinăus sündinud Ru-meenia sopran ja näitleja.

²⁰²⁶ "Rahva Hääle" IX, nr 274 (1774), lk. 2, (1948)." *Herbert Normanni märkus*.

Ka “teaduslik töö on ülikoolis tunduvalt paranenud ja samuti nagu õppetöögi, omandanud rohkem ideelise, sihikindla iseloomu”...

“Rida õppejõude, kelle teaduslikus ja pedagoogilises tegevuses minevikus on esinenud ideoloogilisi vigu, on neid avalikkuse ees — ajakirjanduses, konverentsidel, nõupidamistel jm. — analüüsinud ja kritiseerinud (prof. Valdes, ... prof. H. Normann jt.)”...

“Eeltoodud positiivsete saavutuste kõrval esineb aga ... veel rohkesti tõsiseid puudusi... Suur osa ülikooli professorite õppejõudude koosseisust on omandanud hariduse ja kasvatuse kodanliku Eesti tingimusi ja on kujunenud teaduslikeks töötajaks kodanliku kultuuri ja teaduse eeskujud järgides” ja põhjusel, “et ei ole veel küllaldase sügavusega omandanud marksistlik-leninlikku maailmavaadet, esineb mõnede ülikooli töötajate pedagoogilises ja teaduslikus töös tõsiseid ideoloogilisi vigu. Need vead väljenduvad... lääne kodanliku kultuuri ja teaduse ees kummardumises, vene ja nõukogude teadlaste saavutuste mitteküllaldases tutvustamises üliõpilastele jne.”

Nii näiteks “põllumajanduse mehhaniseerimise kateeder (kateedri juhataja sm. Nurk²⁰²⁷), mis peab õpetama üliõpilastele põllumajanduse mehhaniseerimise küsimusi, omab õppevahendeid, mille hulgas puuduvad peaegu täielikult nõukogude masinad (neist on ainult äke ja kartulivõtmis-

²⁰²⁷Ernst Nurk (Ernst Voldemar N.; 1902 – 23. V 1977 Tallinn) lõpetas Tallinna Tehnikumi mehaanikaosakonna 1932. Töötas masinatehases ja raudteel Tallinnas, Masinatarvitajate Ühisuste Liidu põllutöömashinate instruktor a-ni 1935, Põllutöoministeeriumi maatulunduse ja katseasjanduse büroo põllutööriistade ja -masinate instruktor 1935–1940, seejärel Teedeministeeriumi maanteed talituse masinate ja töökodade vaneminspektor; TRÜ põllumajandusteaduskonna dotsent ja mehhaniseerimise kateedri juhataja 1945–1951; EPA dotsent ja põllutöömashinate kateedri juhataja 1951–1955, põllutöömashinate ja elektrifitseerimise kateedri põllutöömashinate ja ohutustehnika dotsent 1955–1957; Eesti NSV Põllumajandusministeeriumi Eesti Maaviljeluse ja Maaparan-duse Teadusliku Uurimise Instituudi vanemteadur ja konsultant 1957–1977.

masin), kuna laialdaselt on esitatud mitmesuguste Ameerika, Inglise, Saksa ja Rootsi firmade poolt valmistatud masinaid.”

“Ka arstiteaduskonnas esineb kodanliku lääne arstiteaduse ees kummardumise fakte. Nii esitab dots. Üprus oma teaduste kandidaadi dissertatsioonitöös “Epideemia poliüomeliit Eesti NSV-s”²⁰²⁸ hulgaliselt välismaa autorite seisukohti, vaikides aga peagu täiesti nõukogude õpetlaste uurimistöödest lastehalvatuse alal.

Arstiteaduskonna sisehaiguste kateedris (juhataja prof. Normann) õpetatakse üliõpilastele laboratooriumi tehnikat Lääne-Euroopa meetodite järgi. Üliõpilastele ei ole tutvustatud Pantšenko²⁰²⁹ meetodit erütrotsüütide sadestumise kindlaksmääramiseks, ega Pantšenko aparati, kuigi see meetod on leidnud laialdast rakendamist kõigis Nõukogude Liidu raviuasutistes”.

“Normaalse füsioloogia kateedris (juhataja prof. Käär-Kingisepp) ja patoloogilise füsioloogia kateedris (juhataja dots. Kõrge) osutatakse vähest tähelepanu vene ja nõukogude füsioloogia maailma-ajaloolistele saavutustele”...

“On vaja alati meeles pidada, et edu tagatiseks meie töös on kaadri relvastamine eesrindliku revolutsioonilise marksismi-leninismi teooriaga”.

Artiklist tuleb järeldada, et kuigi nende ridade kirjutaja “ei tutvusta” üliõpilastele vere punaliblede sadestamise Pantšenkovi meetodit, on ta avalikkuse ees oma ideoloogilisi vigu analüüsinud ja kritiseerinud ja see näib olevat aktsepteeritud...

²⁰²⁸“Dots. Vold. Üpruse dissertatsiooni pealkirjaks on “Eesti NSV kaguosa 1945. ja 1946. a. lastehalvatustõve-taudi epidemioloogiline analüüs”. P. Kalju poolt nimetatud pealkiri on esitatud nähtavasti mälu järgi ja pealegi kirjaoskamatult. Õigekeeleliselt peab olema mitte “Epideemia poliüomeliit”, vaid “Epideemiline poliomieliit” (halvatustõbi).” *Herbert Normanni märkus.*

²⁰²⁹“Pantšenkov, mitte Pantšenko. Meetodit on loenguil üliõpilastele esitatud, praktiliselt aga aparatuuri puudumisel mitte näidatud. Ülikooli juhtivad tegelased opereerivad sageli sihilikult ebaõigete või ebatäpsate andmetega.” *Herbert Normanni märkus.*

20. november. P. Kalju loeb minu — Uiibo poolt heakskiidetud — kirjutist, süvenedes, pikkamööda.

– Annan teile kaaskirja, — tähendab ta lugemist lõpetades, — võib-olla leht selle siiski avaldab.

– Kas avaldamiseks on takistusi? — esitan küsimuse.

Otsest vastust ma ei saa, Kalju seletab vaid, et avaldamisest võiks olla siiski kasu, kuna see valgustab kateedri tööd.

Kaaskirjas palub Kalju N. Duplevskit kirjutist võimaluse korral avaldada, väljendades arvamist, et “sellest oleks teatav kasu”.

21. november. Kaadrite osakonna ülema esitisel 15. novembrist 1948 on rektori käskkirjaga 18. nov. 1948 vabastatud dots. Voldegar Üprus neuroloogia kateedri juhataja ülesannetest, arvates 18. nov. 1948.

Sama käskkirjaga on neuroloogia kateedri juhataja ülesanded pandud kateedri assistendile Ernst Raudamile, arvates samuti 18. nov. 1948.

2. dets. 1948 oleks täitunud 20 aastat V. Üpruse tööleasumisest närvikliinikus.

22. november. Duplevski on nõus minu kirjutist avaldama. See olla esimesest märksa parem. Raskusi on vaid ruumiga. Igal juhul tuleb avaldamisega 3–4 päeva oodata.

24. november. Ülikooli pearaamatukogu ajakirjade ruumist on alates 23. nov. 1948 võetud üldiselt tarvitamiselt kõik jooksva aasta välismaa ajakirjad ja koondatud eriruumi, kus neid võivad kasutada vaid ülikooli õppejõud. Professoritele laenutatakse ajakirjad ka koju. Üliõpilastele ajakirju lugeda ei anta.

25. november. Duplevski teatab telefoni teel, et ruumi vähesuse tõttu minu kirjutist siiski avaldada ei saa. P. Kalju olevat sellest teadlik. Kunagi hiljem võiks lehes puudutada kateedri tööd. Lubab saata käsikirja virgatsiga tagasi.

Kas tähendab Duplevski keeldumine minu vabastamist ametist? V. Üpruse õiendus oli jõudnud samuti ülikooli juhtivate jõudude kaudu “Edasi” toimetusse, jäi aga toimetuse poolt avaldamata.

27. november. Juhuslik kohtumine prof. J. Piiperiga “Akadeemilises Raamatus”.

– Ostate jälle raamatuid? — küsib prof. Piiper.

– Jah, mis teha, — vastan esitatud küsimusele, — põen lootusetult raamatuhaigust ja sellest vabastab mind kord vaid surm.

– See on aristokraatne haigus, millele võite uhke olla.

– Aga *prognosis* on *pessimal*!²⁰³⁰

– Vaimuhaiguste prognoos on harva hea, — tähendab prof. Piiper, — kuid nad on ikkagi aristokraatsed.

Jutt kaldub minu viimasele kirjutisele “Edasi” tarvis ja lehe keeldumisele seda avaldamast.

– Eks näe, kas see tähendab minu peatset vabastamist ametist, — tähendan ma muu seas.

– Ei usu, et teid vabastatakse, — vastab prof. Piiper, — eemal-seisjana tean, et teisse suhtutakse väga lugupidavalt ja hindavalt. Lõpuks aga määrab meie saatuse ikkagi see, kes juhib universumit.

Prof. Piiper on oma ideoloogiliste eksimuste kohta bioloogiliste küsimuste käsitlemisel saatnud õienduse “Rahva Häälele”, kuid see pole ilmunud.

18. detsember. Tallinna-Leningradi kiirrong seisab kusagil pilkases pimeduses, nähtavasti mingisuguses väikeses jaamas. Läbi une tundub peatus ebaharilikult pikana. Kuid siis hakkab rong ikkagi liikuma, jääb aga varsti taas seisma. Peatus venib. Aja järgi peaks rong olema Rakveres.

Kuna kavatsus oli Tapal Tartu-Tallinna rongile ümber istuda, astun magamiskupeest vaguni vahekäiku. Tuled ei põle. Akende taga paistavad ähmaselt mingisugused hooned.

– Kas oleme Rakveres? — küsin vagunisaatjalt.

– Ei, alles Narvas, ja jääme siia kauaks. Võite rahulikult edasi magada!

– Kuidas Narvas? Kuidas edasi magada? Tahan Tapal Tartu rongile minna.

²⁰³⁰Lad prognoos [on] nărune.

– Vaivaras on vedur kaubarongile otsa sõitnud, — vastab rahulikult vagunisaatja, — vedurijuht ja kütja on surma saanud, purustatud tee korrastamisel. Käisime Vaivara semafori juures ja tulime tagasi. Kui kaua tee korrastamine aega võtab, pole esialgu teada.

Selgub, et läbi une tajutud ebaharilikult pikk peatus pilkases pimeduses toimus Vaivaras, kust rong kuni tee korrastamiseni tagasi Narva saadeti.

Teosammul saabub nukker pilvine päev...

Jaamaesisel puhub jahe, niiske tuul. Öösi tulnud lumi näib hakkavat varsti sulama.

Narva jõe tagant, üle raudtee taastatud võrestiksilla, tuleb Gattšinast kiirsõidul mõnevaguniline remontrong kümnekonna töölisega ja kaob peatamata Vaivara suunas.

Eemalt paistab purustatud Narva linn. Kõrguvad varemed, ainult varemed. Jaamahoone aga on juba uus — hallist kivist nägus ühekorruseline hoone reljeefse Eesti NSV vapiga frontoonil. Sellest kummalgi pool marsib püssidega õlul kivisse raiutud sõdurite rühm — prof. V. Melliki²⁰³¹ looming. Linnapoolset sissekäiku kaunistavad neljanurksed sambad, milledele toetub väike rõdu. Frontoonil samad reljeefkaunistused, mis raudteepooltselgi küljel...

²⁰³¹ Voldemar Mellik (Melnik; 1887 – 24. XI 1949 Tallinn) õppis A. Stieglitzi Kunsttööstuskoolis Peterburis 1908–1914, lõpetades rakenduskunstniku ja joonistusõpetaja diplomiga, Petrogradi Kunstiakadeemia skulptuuri- ja aktijoonistamise õpingute vabakuulaja 1914–1915. Purtse vallakooli õpetaja 1906–1908, vabakunstnik Petrogradis a-ni 1918; Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumi ja Tartu Reaalkooli joonistusõpetaja 1918–1920, ühtlasi Tartu Õpetajate Seminaris joonistusõpetaja 1919–1921; Pallase skulptuuri- ja joonistusõpetaja 1920–1935 (v.a 1922–1923), professor 1934–1935; Riigi Kunsttööstuskooli professor ning skulptuuritöökoja juhataja Tallinnas 1935–1938, selle ühe järglase Riigi Kõrgema Kunstikooli professor 1938–1940, J. Koorti nimelise Riigi Rakenduskunsti Kooli õppejõud 1940–1941, Tallinna Kujutava ja Rakenduskunsti Kooli direktor ja õppejõud 1942–1943, Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi skulptuuriala õppejõud 1944–1949, professor 1947, joonistuskateedri juhataja 1945–1949.

Kuid nägusas jaamahoones on asjata otsida posti-telegraafi- või telefonipunkti... Selle järele ei näi olevat vajadust...

Päev aga venib igavalt, tegevusetult...

Siis vastu ootust teatab rongiülem, et mõne tunni jooksul võib rong jätkata oma teed. Ja tõesti kella 16-ks tuleb rongi ette vahepeal depoos puhanud vedur ja ligi 12-tunnilise ootamise järel väljubki rong aeglaselt Narvast.

Vaivarale lähenemisel juba hämardub. Reisijad kogunevad enamikus akende juurde. Rong läbib jaama peatamata, vähendab siis tunduvalt kiirust. Hakkab paistma järjest süvenevas hämaruses lumevaba koht, kus toimunud korrastustööd.

Kõrvalteel tuleb nähtavale muljutud vedur, mis tendriga lõikunud propsidega laaditud vagunisse. Teisel pool on külli mõned tsisternvagunid, milledest mustade ojadena voolanud valgele lumele raskeolist venivat naftat. Vähe eemal lebab ratas- tega ülespoole purustatud kaubavagun...

Kuid juba on rong õnnetuskohast möödunud, lisandab märgatavalt kiirust ja tormab siis vahepeal hämarusest kujunenud pilkasesse pimedusse.

Tapal on harukordselt elav liikumine ja trügimine. Keegi venelanna — meditsiiniline õde, jõudmata ära oodata vähe hilinenud piletikassa avamist, tungib jõuga kassaruumi. Tekib rüselemine naispiletimüüjaga valitud sõimu saatel. Ilmub miilits...

Siis tuleb ööpimedusest Tartu rong, vedades end tulisilmalise sisiseva lohena jaama ette...

Mõnetunnilise sõidu järel ülekõetud ja umbses vagunis hakkavad paistma Tartu tuled...

Raudteeõnnetus Vaivas aga ei saa Tartus kunagi teatavaks, nagu mitmed varemadki õnnetused samal teel. Raudteelaste jutustuse järel on ühe katastroofi puhul möödunud aastal olnud rohkesti ka inimohvreid, millest aga keegi pole kunagi midagi kuulnud...

24. detsember. Jõululaupäev. Loeng... arvestused... tunnid pingelist tööd. Siis kõik ema kalmule...

Ülikooli peahoone läheduses tuleb vastu A. Pint.

– Kuidas siis tervis on, — küsin, — pole Teid pikemat aega näinud.

– Täna, ei ole hea, — kuuldu sõbralik vastus, — nõrkus, väsimus...

– Oleks vist kõige õigem teostada põhjalik kliiniline uurimine.

– Olen ka ise säärasel arvamisel.

Jutt kaldub²⁰³²

– Andmed, mis tollal minu kohta esitasite, ei vastanud päris tõsioludele, — tähendan ma. — Esiteks, ei esine minu loengutes mingisugust kummardamist lääne ees, mida võivad tõendada minu kaastöölised. Teiseks ei saanudki ma arstiteaduse ajalugu esitades kavast kinni pidada, kuna minul seda polnudki.

– Seda halvem, kava peab olema!

– Kuid seda peab muretsema dekanaat, aga mitte lektor, pealegi polnud ka Moskvast kindlat kava. Ühe provisoorse kava tõin 1947. a. Moskvast käies akad. Strašunilt²⁰³³ ja võtsin selle ka kohe tarvitusele. 1948. a. lugesin vaid Vene ja nõukogude arstiteaduse ajalugu. Pealegi lugesin arstiteaduse ajalugu omal vabal tahel, et teaduskonda aidata, sest arstiteaduskonnas teist selle ala tundjat ei olnud. Alles tuleval semestril hakkab ajalugu lugema dr. V. Grüntal.

– Aga kaugemale kui keskaeg Teie siiski ei jõudnud.

– See vastab tõsioludele, lugesin kava puudumisel vaid enda valitud peatükke, pealegi oli ajaloo tarvis määratud tundide arv poole vähem kui Moskvast.

– Minu andmed Teie ajalooaluste kohta põhjenevad — dekaani juures läbivaadatud — üliõpilaste märkmetel...

– Ma ei taha ennast sugugi vabandada, puudutasin küsimust vaid seepärast, et ebatäpsed andmed toovad vaid asjatuid pahandusi.

– Teile ei tule enam mingisuguseid pahandusi, Teie asjad on korras ja võite rahulikult asuda tööle. Kuid olid tõesti hetked,

²⁰³²Päevikus on lõik jäänud lõpetamata.

²⁰³³Vt sissekannet päevikusse 12. aprillil 1947. a.

kus Teie saatus kõikus noateral. Nüüd on see aga möödas. — Mina olen alati seisnud meie kaadrite eest, — lisas A. P. juurde, — ja tahan sellest rääkida ka veel Karotammega. Meie kaadreid ikka loopida ei tohi, teine asi muidugi, kui mõni õppejõud kaasa töötada ei taha.

Põgus käepigistus ja prorektor läheb...

Ja siis saabub õhtu. Tänavad on tühjad. Kel jõulud kallid, istub kodus ja põletab perekonnaga kuuske. Räägitakse, et ülikooli teenistujate ametiühing kavatseb kontrollida, kes õppejõududest korraldab omale jõuluõhtul jõulupuu.

Agitpunkti ukse kohal kodutänaval särab kaugelt nähtav punane viisnurk..., nagu hiiglaslik täht...

31. detsember. Lahkuva aasta viimane päev veereb vaikselt vastu oma lühikesele eluõhtule. Veel vähesed tunnid ja taas on üks aasta tagasipöördumatult kadunud olematusse, nagu surnute riiki...

Surnute riik! Tartu Vana-Jaani kalmistult on viidud prof. Georg Landeseni kalmumonument, mille temale olid püstitanud *grato animo discipuli cultoresque*²⁰³⁴. Prof. Thomas Clauseni graniitne rist on purustatud, selle killud lebavad kurvalt vana teadlase kalmukünkal...

Prof. Carl Victor Ruf Weyrichi kalmule minu poolt mõne aasta eest istutatud kuusk on välja kistud...

Surnute riigi rüüstajad võimutsevad...

*

Kellaosutid lähenevad ja peatuvad kesköötunnil. Järjekordne aastavahetus on toimunud. Moskva raadios tervitavad Kremli kellad uue aasta saabumist...

²⁰³⁴Lad tänulikus meeles õpilased ja austajad.

1949

Pole paremat elamuste kaasteadjat kui paber.

Reed Morn,²⁰³⁵ "Don Unico".²⁰³⁶

1. jaanuar 1949. Sünge talvine päev... Halli tinaraske telgina ripub lumelaigulise maa kohal monotoonne madalduv taevas nagu lootusetuses kurbuses.

Taeva ühtlasest hallusest eralduvad pidevalt pilved ebaselgete, vaevalt aimatavate piirjoontega, mis samas kohe hajuvad ja laatuva²⁰³⁷ jälle kurb-rusuvaks läbimatuks katteks...

Teravladvaliste kuhikutena kauguses kõrguvad kuused tunduvad peaaegu mustadena, raagjad pärnad ja vahtrad on sünguse kehastuseks...

²⁰³⁵Frieda Dreverk (Frieda Johanna D.; ps Reed Morn; 1898 – 17. X 1978 Los Angeles) lõpetas Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna 1924, õppis Sorbonne'i Ülikoolis Pariisis 1932–1933, *mag. phil.* 1924 (TÜ). Paide ühisgümnaasiumi õpetaja 1924–1926, Tallinna I tütarlastegümnaasiumi ladina keele õpetaja 1928, Tallinna Kaarli koguduse eragümnaasiumi õpetaja a-st 1929. Põgenes 1944. a sügisel Saksamaale, kus sattus Sudeedimaale, põgenes sealt 1945. aastal edasi, teel Prahasse interneerisid ta tšehhid, hirmust Nõukogude Liitu tagasi saatmise eest nimetas end Düsseldorfis sakslaseks, kuid oli ikkagi üheksa kuud vangis ja sunnitööl, kuni saadeti Düsseldorfis, kus elas Kaisersworthi diakonissimajas ning sai tööd inglise keele tõlgina ja seejärel raamatukoguhoidjana, viibis 1950–1951 pool aastat Rootsis Göteborgis, naasis seejärel Saksamaale ning sai pärast dokumentides õige sünnikoha taastamist asuda 1952. a ümber USAsse, kus töötas esmalt kindlustusseltsis New Yorgis ja seejärel a-ni 1960 büroojõuna Los Angeleses.

²⁰³⁶Vt Reed Morn, "Don Unico". — *Looming* 1938, nr 8, lk 854–879, siin lk 866.

²⁰³⁷S.t valguvad kokku, moodustavad suurema kogumi (med).

Näib, nagu oleks loodust tabanud mingisugune lohutamata lein...

Siis aga taevatelk heleneb ja puhkeb arglik lootus, et varsti lööb paistma ribake sinavat taevast ja uueaasta mehine päike pühib julgustava tervitusena looduselt kõik leina-kurbuse jäljed...

Kuid lootus ei täitu ja veelgi tõmbub hallemaks tinane taevatelk...

Lühike talvine päev kustub...

2. jaanuar. Lõunalauas käib elav vestlus. Külas on Kodavere rahvalaulik Anna Lindvere,²⁰³⁸ rõõmsameelne 70-aastane vanake, kellelt riikliku kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond (juhataja: filoloogiliste teaduste kandidaat Erna Normann) kogub rahvalaule ja jutustusi, uskumusi ja kombeid, vanasõnu, kõnekäände ja mõistatusi.

Umbes 40 a. tagasi on A. Lindverega töötanud neli suve järjest Tartu ülikooli endine läänemeresoome keelte professor Lauri

²⁰³⁸ Anna Lindvere (Anna Kurs(s); Lindeberg; *Kiissa Kaelu Anna*; 1878 – 20. V 1955) õppis Raatvere külakoolis. Elas 1910. aastate esimeset poolest Mustvees, kus teenis elatist laatadel ja turgudel kauplemisega; pärast kodu hävimist Teise maailmasõja ajal elas Sadala vallas Pedasi külas, elu lõpuaastail kolhoosnik Edu kolhoosis. Oli Lauri Kettuse keelejuht a-st 1909, sh 1911. aastal Helsingis (vt ka Lauri Kettunen, *Tieteen matkamiehenä: Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918*. Porvoo—Helsinki: Söderström, 1945; Liina Saarlo, “Kiissa Kaelu Annast Anna Lindvereni: Pärimusstaar ja pajatuste kangelaane”. — Mari Sarv (toim.). *Regilaulu müüdid ja ideoloogiad*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 29.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2012, lk 255–274, www.folklore.ee/regilaul/kogumik2012/saarlo.pdf). Lindverelt on sõja järel rahvapärimest üles kirjutanud ka Erna Normann.

Kettunen,²⁰³⁹ kes Kodavere murde häälikute ajaloo kohta kirjutas oma doktoriväitekirja.²⁰⁴⁰

Kettunen on viinud Anna Lindvere isegi Helsingisse, kus ta muide viibinud külas ka sealse soome keele ja kirjanduse profesori Emil Nestor Setälä²⁰⁴¹ perekonnas.

Anna Lindvere sõnade järgi koheldud teda Setälä juures aukülasena, pakutud toitusid kõigepealt temale, kuid ta pole lasknud end harjumata olukorrast häirida ja palunud teisi enne ette võtta, sest järeldades nugade ja kahvlite rohkusest pidi toite lauale tulema arvukalt, temal aga polnud aimu, kui palju ja kuidas igat rooga süüa.

Tartust koju pääsemisega tekib A. Lindverel raskusi, kuna omnibuse liiklemine maanteel on talve tõttu katkenud. Tuleb leida mõni teine võimalus.

²⁰³⁹Lauri Kettunen (Lauri Einari K.; 1885 – 26. II 1963 Helsingi) õppis Helsingi Ülikoolis soome keelt ja sugulaskeeli, kandidaadikraad 1908, litsentsiaadikraad 1912, filosoofiadoktor 1913, Soome Teaduste Akadeemia liige 1932. HÜ soome keele dotsent a-st 1914 ja a-st 1925; Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte professor 1920–1925 (valiti 1919); HÜ läänemeresoome keelte erakorraline professor 1929–1938, eesti ja lähisugulaskeelte korraline professor 1939–1953, ühtlasi Péter Pázmány Ülikooli (Loránd Eötvösi Ülikooli) õppejõud Budapestis 1935–1937 ja 1941–1944; Akadeemilise Emakeele Seltsi asutajaid ja esimees 1920–1924; aitas Vabadussõja ajal Eesti Abistamise Peakomitee esindajana kaasa Soome vabatahtliku abi korraldamisele, tal on annetatud Eesti Vabaduse Risti I liigi 2. järk (1920) ja III liigi 2. järk (1925).

²⁰⁴⁰Vt Lauri Kettunen. *Lautgeschichtliche Untersuchungen über den kodaferschen Dialekt*. (Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 33.) Helsinki: Société finno-ougrienne, 1913.

²⁰⁴¹Emil Nestor Setälä (1864–1935) õppis Helsingi Ülikoolis keeleteadust, filosoofiakandidaat 1885, magistrikraad 1886, litsentsiaadikraad 1887, doktorikraad 1890. Tartu Ülikooli audoktor 1924. HÜ soome-ugri keelte dotsent 1887–1893, soome keele ja kirjanduse professor 1893–1929, soome-ugri keeleteaduse professor 1901–1902; Turu Ülikooli kantsler 1926–1935, uurimisasutuse Suomen suku juhataja a-st 1930; Eduskunna saadik 1907–1909, 1910 ja 1917–1926, Soome haridusminister 1925, välisminister 1925–1926, Soome saadik Taanis ja Ungaris 1927–1930; Vabadusrist III:1 (1925).

Peale mõningaid luhtunud katseid annab kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja algatusel lauliku kojuviimiseks kasutada oma auto Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresident prof. A. Kirper.

Selline kojusõit mugavas limusiinis on Anna Lindverele enneolematu ja täidab teda suurima õnne ja uhkusega. Teel palub ta autojuhti mitmes kohas peatuda, et näidata oma tuttavatele, kuidas teda autoga koju viiakse.

Perekonna külalisena esitab muide Anna Lindvere ka nende ridade kirjutajale ja selle abikaasale mitu rahvalaulu ja jutustust.

4. jaanuar. Tartus liigub mitmel pool jutt, et "professor Normann pidanud kindlasti ülikoolist lendama, jäänud aga oma kohale vaid seetõttu, et olevat äratanud ellu ühe väga tähtsa isiku".

Nähtavasti on andmed prof. A. Pint'i abistamisest sattunud "rahva" hulka ja seal leidnud tänulikke kõrvu.

15. jaanuar. Heakorra kontor on kuulu järgi teinud kalmistu teenistujaile ülesandeks korraldada kalmistuil omavaheline öövalve. Põhjuseks olla kirjalikud kaebused monumentide kõrvaldamise ja kalmude rüüstamise üle, eriti Jaani vanal kalmistul. Ühtlasi olla vastutus rüüstamiste eest pandud kalmistute teenistujaile.

Liiguvad jutud, et monumentide kõrvaldamisesse on segatud endine kiviraiuja K[---]²⁰⁴², kes praegu töötab Riikliku Kunstiinstituudi laborandina. Kahtlustatakse ka kalmistu teenistujaid...

Möödunud aasta suvel kavatsatud kalmistute piiramine taraga pole saanud teoks.

(Järgneb)

²⁰⁴²J. K., kiviraidur ja kivitööstuse omanik Tartus; mh teinud ehitustöid Reola Vabadussõja mälestussamba (1932), Tartu Vabadussõja mälestussamba (1932) ja Tartu Pauluse kalmistu Vabadussõja monumenti (1934) juures, üks Tartu Fr. R. Kreutzwaldi mälestussamba büsti modelleerijaid (1952).

HEINO PRUNSVELT (2021)